

VILÁG- TÖRTÉNET

13. (45.) évfolyam 2023. 1.

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **HORVÁTH EMŐKE**
AZ AMERIKAI MEDITERRÁNEUM FOGALMA ÉS JELLEMZŐI
- **SZILÁGYI ÁGNES JUDIT**
A MÚZSÁK TEMPLOMA,
AVAGY A NEOPÜTHAGOREUSOK A BRAZÍLIAI CURITIBÁBAN
- **JANCSÓ KATALIN**
KÖZEL-KELETI BEVÁNDORLÁS CHILÉBE
- **ZOLCSÁK ATTILA**
A PINOCHET-RENDSZER SZÜLETÉSE
- **KRAJCSI SÁNDOR ROLAND**
KUBA ÉS ALGÉRIA KAPCSOLATA A KUBAI
INTERNACIONALIZMUS TÜKRÉBEN
- **KUPI LÁSZLÓ**
GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ ÉS KUBA
- **SZEMLE**
NAGY GEORGINA, BALOGH ÁDÁM TIBOR,
KUPI LÁSZLÓ ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Kultúra, vallás és politika Latin-Amerikában (Horváth Emőke)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Horváth Emőke: Az amerikai Mediterráneum fogalma és jellemzői	5
Szilágyi Ágnes Judit: A Múzsák Temploma, avagy a neopüthagoreusok a brazíliai Curitibában	25
Farkas Dániel: A vallási jelenségek és közösségek megítélése a perui baloldal folyóiratában. Amauta, 1926–1930	35
Jancsó Katalin: Közel-keleti bevándorlás Chilébe. Vallás és kultúra egy sokszínű diaszpórában	53
Bakó András: Idegenség és állampolgárság Latin-Amerikában	67
Zolcsák Attila: A Pinochet-rendszer születése. A nemzetbiztonsági doktrína és a neoliberalizmus egyezsége	81
Krajcsi Sándor Roland: Kuba és Algéria kapcsolata a kubai internacionalizmus tükrében, 1961–1965	99
Kupi László: Gabriel García Márquez és Kuba	115
Baranyi Tamás Péter: A Monroe-elv és az amerikai kontinentális terjeszkedés geopolitikája	137
<i>Szemle</i>	
Arab hatások Ibériától Kínáig (Nagy Georgina)	159
Házass bevándorlók érzelmei és bírósági ügyei a századforduló Argentínájában (Balogh Ádám Tibor)	163
A Karibi Légítő tündöklése és bukása (Kupi László)	167

Jelen számunkat Horváth Emőke szerkesztette

Kultúra, vallás és politika Latin-Amerikában

A *Világtörténet* jelen számát a latin-amerikai térség egyes kérdései alaposabb vizsgálatának szenteli. Az írások egy része a Károli Gáspár Református Egyetem Latin-Amerika Kutatócsoportjának 2022. évi, *Egyházak, vallások és kultúrák Latin-Amerikában* címet viselő műhely-konferenciáján elhangzott előadások tanulmányra fejlesztett változatából született. Továbbá örömteli jelenség, hogy az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Programja keretében növekvő érdeklődés mutatkozik Latin-Amerika iránt, és a program több doktorandusz hallgatója is színvonalas írással járult hozzá a szám megjelenéséhez.

Horváth Emőke tanulmánya a magyar tudományos kutatásban kevésbé elemzett kérdést tárgyal, az amerikai Mediterráneum fogalmának értelmezésére, sajátos jellemzőinek bemutatására vállalkozik, majd összehasonlítja az európai és az amerikai Mediterráneumot. Számba veszi azokat az elemeket, amelyek közös vonásként, illetve számottevő eltérésként említhetők a két térség esetében. Megállapítja, hogy a Földközi-tenger vidékével szemben az amerikai Mediterráneumban nem a félszigetek jutottak meghatározó szerephez a terület történetében, hanem a szigetek sora (Kis- és Nagy-Antillák), amely a par excellence amerikai Mediterráneumot képezi. A szigetek egyben a felfedezések, a korai gyarmatosítás színterei is voltak. Az írás felhívja a figyelmet a Karib-térségen belüli kulturális-vallási határvonal létezésére, azaz az amerikai Mediterráneum kettéosztottságára, és párhuzamot von e tekintetben az európai Mediterráneummal.

Szilágyi Ágnes Judit eszmetörténeti megközelítésben dolgoz fel egy kevésbé ismert témát, a braziliai pozitivista egyház tevékenységét a 19–20. században. Külön érdekessége a tanulmánynak, hogy Artur César Isaia kutatásai nyomán kitér a pozitívizmus és a spiritizmus kapcsolatának kérdésére, kiemelve, hogy a spiritizmus sikerét a brazil társadalomban az afrikai eredetű kultuszok tovább élő hagyományai segítették elő. Képet kapunk a curitibai neopüthagoreus központ működéséről és az ahhoz kötődő intellektuális kör meghatározó alakja, Dario Persiano de Castro Vellozo szerepéről.

Farkas Dániel munkája egy másik régióba, az andesi térségbe vezeti el az olvasót. A szerző a perui származású José Carlos Mariátegui híres folyóiratában, az *Amautában* megjelent esszéket hármas csoportosításban elemzi: a katolikus egyházat, az őslakosok kultuszait és a protestáns egyházakat érintő írások végkövetkeztetéseit értelmezi. Kimutatja, hogy a baloldali orientáltságú folyóirat szerzői nem

egyértelműen elutasítóak a katolikus egyházzal szemben, kettős kép bontakozik ki vele kapcsolatban az írásokon keresztül. Egyrészt elutasítóak a katolikus egyház mint intézmény korabeli szerepvállalása tekintetében, ugyanakkor elfogadóak a közösségszervező ereje vonatkozásában. A katolicizmus eljövendő feladatát is elsősorban a társadalmi igazságosság elősegítésében látják. Az inka hagyományok, így a prekolumbián vallás elismerő megjelenítése is az *Amauta* tudatos, a perui múltat hangsúlyosan vállaló szemléletmódjából fakad. A protestantizmus kérdése az Egyesült Államok szerepének értelmezésével kapcsolódik össze.

Jancsó Katalin szintén egyetlen latin-amerikai országra, Chilére koncentrál. Tanulmánya fókuszában a mai Palesztina, Szíria és Libanon területéről Chilébe emigrált közel-keleti bevándorló közösség gazdasági sikereinek, integrálódásának értelmezése áll. Az Oszmán Birodalomból érkező közel-keleti bevándorlók Libanon irányából érték el legkönnyebben az amerikai kontinenst, illetve konkrétan Chilét. A közösség tagjai kezdetben szinte kivétel nélkül kereskedelemmel foglalkoztak, és elutasításban volt részük a chilei társadalom részéről, azonban munkamoráljuknak, gazdasági eredményeiknek és összefogásuknak köszönhetően integrációjuk mégis sikeresnek bizonyult.

Bakó András tanulmánya annyiban kapcsolható Jancsó Katalin munkájához, hogy írása részben szintén a migráció kérdésével, annak egy másik aspektusával, a bevándorlóknak az adott ország politikai közösségébe történő befogadásával foglalkozik. A szerző az „idegen” megnevezés három altípusát különíti el, és értelmezésük révén mutatja be, hogy az egyes országok saját politikai közösségük bővítését milyen esetekben tartották kívánatosnak. Először az érdekes idegen, majd a kívánatos idegen fogalmát járja körül, mindkét esetben a befogadás gesztusán van a hangsúly. Megállapítja, hogy az érdekes idegen kategória esetében az adott ország érdekében tett kiemelkedő jelentőségű szolgálat, legtöbbször a nagy horderejű függetlenségi háborúknak vagy fegyveres felkelésekben való részvétel jutalmaként fogadták be a külföldieket az adott politikai közösségbe. A kívánatos idegen esetében az egyes latin-amerikai alkotmányok – hasonló megközelítésben – „hasznos tudományt, szakmát és ipart” képviselő bevándorlókról beszélnek, akiket minél nagyobb létszámban igyekeztek az országba csábítani, hogy munkaerejüket, szakmai-technikai ismereteiket mielőbb az ország fejlesztésének szolgálatába állítsák. A következő rész az ezzel éppen ellentétes folyamatot, a politikai közösségből történő kilépés kérdéskörét teszi vizsgálat tárgyává.

Chile egy másik tanulmány, Zolcsák Attila munkája révén is jelen van ebben a számban. A szerző a chilei hadsereg szerepének átalakulását elemzi a hidegháború kibontakozásának idején. A korszakban megfogalmazott nemzetbiztonsági doktrína totális háborút hirdetett a kommunizmussal szemben, egyben új feladatot jelölt ki a hadsereg számára. A hadsereg védelmező szerepkörét kitágította a gazdaság, az oktatás, a politika és egyéb területek irányába is, ahol szintén fel kellett lépnie a nyugati civilizáció érdekében. A szerző megállapítja, hogy Salvador Allende hatalomra kerülése és a régi elit háttérbe szorítása a hadsereg erősödését és függetlenedését idézte elő. 1973-ban a chilei hadsereg – a kiterjesztett szerepköre révén – az újjászervezés szándékával és modernizációs program elindításával vette át a hatalmat.

Az új intézményrendszer létrehozására a neoliberalizmus és a gremializmus nyújtott alkalmasnak tűnő megoldást.

Krajcsi Sándor Roland dolgozata Kuba és Algéria kapcsolatát mutatja be az 1960-as évek első felében. Ez a fél évtized rendkívül izgalmas időszakot jelentett a kubai politikában, különösen az 1962-es kubai rakétaválságot követően. Az események hatására Kuba, illetve a Szovjetunió és a szovjet blokk országainak viszonya megromlott, ezért a szigetország igyekezett önálló külpolitikát kialakítani. Ennek az elképzelésnek az egyik elemeként erősödtek meg az 1961-ben induló kubai–algériai kapcsolatok. 1963-ban, az Algéria és Marokkó között kirobbanó háború kezdetén Algéria Kuba segítségét kérte, és meg is kapta. Fidel Castro későbbi állítása szerint Kuba anélkül nyújtott támogatást, hogy bárkinek az engedélyét kérte volna. Castro kijelentését több oldalról járja körül a szerző. Megállapítja, hogy az egyik olvasat szerint Castro állítása elfogadható, mivel 1963-ban még nem volt olyan szovjet–kubai szerződés, ami tiltotta volna a szovjet fegyverek átadását harmadik félnek. Ugyanakkor az év októberében a szigetországra lecsapó hurrikán okozta károk enyhítését szolgáló szovjet és más szocialista országtól kapott segélyek folyósítását esetleg kedvezőtlenül befolyásolta volna a szovjet akaratot semmibe vevő kubai akció. Ben Bella megbuktatását követően, Huari Bumediennel hatalomra jutása idején Kuba és Algéria kapcsolata elhidegült.

Kupi László írása ugyancsak Kubát érinti. A szerző a Nobel-díjas kolumbiai írónak, Gabriel García Márqueznek a szigetországhoz és Fidel Castro személyéhez fűződő kapcsolatát jellemzi. Márquez neveltetése és tanárainak erőteljes hatása következtében már fiatalon híve lett a baloldali eszméknek, de sohasem kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem. Ez a függetlenség tette lehetővé, hogy egyaránt kritikusán szemlélje a Szovjetunióban zajló folyamatokat, illetve a Kubában végbemenő eseményeket. Fidel Castrohoz fűződő barátsága azonban megakadályozta abban, hogy nyilvánosan bírálja a kubai vezetést, ugyanakkor Castro előtt sohasem hallgatta el a véleményét. Raúl Castro és Celia Sánchez mellett talán ő volt az egyetlen ember, akit Fidel Castro igazán közel engedett magához, és akire időnként még hallgatott is, ezért tudta Márquez elérni sok száz kubai kiengedését az országból.

Latin-Amerika története szorosan összefügg az úgynevezett Monroe-elvvel. A James Monroe elnök 1823. december 2-i beszédében megfogalmazott gondolatok idővel doktrínává váltak. Az izolacionizmus és az „Amerika az amerikaiaké” elv közel kétszáz éven keresztül elméleti és ideológiai háttérrel nyújtott az Amerikai Egyesült Államok közép- és dél-amerikai, valamint Karib-térségi politikájának. Baranyi Péter Tamás írása szerint az elnöki kijelentés valódi ismertségét későbbi recepciója okozza. A tanulmány a Monroe-elv megfogalmazásának körülményeit, a korabeli diplomáciai viszonyok kereteit mutatja be. Meglátása szerint a Monroe-elv a Szent Szövetség Európája jelentette konkrét fenyegetésre reagált. Az eredeti program elsődleges célként azt tűzte ki, hogy elrettentsék az európai hatalmokat bármilyen amerikai intervenciótól és távol tartsák a külföldi hatalmokat az amerikai erőközponttól. A program ezenkívül tartalmazta a közvetlen kereskedelmi kapcsolat felvé-

telét és kiterjesztését Ázsiával, továbbá az észak-amerikai kontinens „üres” részeinek az USA-ba való integrálását. A Monroe-elv ugyanakkor az Egyesült Államoknak a világpolitikába való belépését is jelezte.

Horváth Emőke

CULTURE, RELIGION AND POLITICS IN LATIN AMERICA

The present issue of *Világtörténet* is devoted to the detailed investigation of some problems connected to the region of Latin America. Some of the papers are the written versions of the lectures given at the conference that was organised by the Latin America Research Group of the Gáspár Károli Calvinist University with the title “Churches, Religions and Cultures in Latin America” in 2022. The papers cover the issues of migration and citizenship, the activity of the churches and the judgement of their particular vocation, as well as the role of the army in political changes. Some papers deal with the geopolitical situation of Latin America: with the conception of an American Mediterranean, the birth of the Monroe doctrine, and the relations between Cuba and Algeria.

Az amerikai Mediterráneum fogalma és jellemzői

Ha meghalljuk a *Mediterráneum* kifejezést, azonnal a Földközi-tenger partvidéke jelenik meg a szemünk előtt, pedig jól ismert jelenség a történelemben, hogy egymástól távol eső vidékeken azonos nevű területek húzódnak meg. Elég egyetlen példaként VII. Konstantinosz Porphyrogenetos: *De Administrando Imperio* című, 10. században keletkezett művére utalnunk, melyben azt olvashatjuk: „Két Ibéria van: az egyik Héraklész oszlopai táján, az Ibér folyóról elnevezve. (...) A másik Ibéria a perzsák felé van.”¹ Ugyanígy a Mediterráneumból is kettő van: a mindenki által ismert földrajzi területen kívül az Európától távol fekvő *amerikai Mediterráneum* fogalma is fennmaradt napjainkig, bár a közbeszédben ez utóbbit nem használjuk.

Munkámban az amerikai Mediterráneum – más néven a Karib-térség – földrajzi és kulturális jellemzőivel összefüggő kérdéseket vetek fel. Először az amerikai Mediterráneum megnevezés kialakulására térek ki, majd területének földrajzi behatárolására, és igyekszem megrajzolni a Karib-térség közös kulturális jegyeit. Utóbbira azért van szükség, mert csak a kultúrán keresztül megragadható közös jegyek alapján lehet definiálni azokat a területeket, amelyek a Karib-térség fogalmába illeszthetők. Végül a térség egyes sajátosságait az *európai Mediterráneum* jellemzőivel hasonlítom össze, és megpróbálom megragadni azokat az elemeket, amelyek közös pontként, illetve meghatározó eltérésként említhetők a két térség esetében.

Az amerikai Mediterráneum kifejezés megszületése

Fernand Braudel a Földközi-tengerről szóló összefoglaló könyvének² mottójául José de Acosta spanyol jezsuita szerzetes *Historia natural y moral de las Indias* című munkájából vett részletet választott.³ Acosta 1590-ben, Sevilában megjelent művében

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézetének egyetemi docense, a Latin-Amerika Kutatócsoport vezetője (1088 Budapest, Reviczky u. 6., horvath.emoke.maria@kre.hu). A tanulmány a KRE BTK Magyarország és Latin Amerika. Kapcsolat és recepció a XIX–XX. században (témaszám: 20729B800) című pályázatának keretében készült.

1 Konstantinosz VII Porphyrogenetos: *De Administrando Imperio*, cap. 23.

2 Braudel, 1949. Az általam használt kiadás: Braudel, 1996. I. köt. belső borító.

3 Acost, 1590. Libro tercero, Capítulo X. *Del océano, que rodea las Indias, y de la mar del norte y del sur.* „No se ha hasta ahora en el nuevo orbe descubierto mar mediterráneo, como le tienen Europa, Asia y África, en las cuales entran unos brazos de aquel inmenso mar y hacen mares distintos, tomando los nombres de

úgy fogalmazott, hogy az Újvilágban nem találtak olyan Földközi-tengert, mint amilyen Európában, Ázsiában és Afrikában létezik. Ezzel szemben évszázadokkal később Alexander von Humboldt az 1799 és 1804 közötti amerikai utazásai során készített feljegyzéseiben a Karib-tenger és a Mexikói-öböl vidékének leírása alkalmával egyfajta *Mediterráneum*ról beszélt („le bassin des Antilles forme, comme nous avons deja appellé, une Méditerranée”).⁴

Susan Gillman kimutatta, hogy Humboldt kulturális és nyelvi alapokra építve miként illesztette be a *Mediterráneum* fogalmát az amerikai kontinens földrajzi térségébe.⁵ Meg kell jegyezni, hogy maga a metódus nem jelentett újdonságot, mivel általános, megszokott tapasztalat volt, hogy a felfedezések korától kezdve a spanyol és portugál hajósok, katonák, papok csak a saját szókészletükkel, az Európából jól ismert jelenségekkel voltak képesek leírni az új földrészeken megfigyelt tájakat, földrajzi és fizikai jelenségeket. Gondoljunk Hernán Cortés tudósításaira, melyekben beszámolt az azték fővárosról. Tenochtitlánt állandóan az általa – és az olvasói által – jól ismert spanyol városokhoz, Sevillához vagy Córdobához hasonlította, a főtér méretét pedig úgy érzékeltette, hogy elbeszélése szerint „kétszer akkora, mint Salamanca városa”.⁶ Humboldt későbbi gyakorlata csak folytatta az európai megnevezések átültetését az amerikai kontinensre.

Humboldt munkájában számos alkalommal visszatért a Karib-tenger vidékének jellemzésére. Egyszer inkább földrajzi aspektusból, a tengeri kijárók szempontjából említi: „...a Nyugat-indiai-tenger, amelyet sok kivezetéssel rendelkező mediterránnak nevezünk el”, máskor a nevéen nevezi a tengert, és az európai történelemhez kapcsolódó múltjára utalva beszél róla: „...a kis Karib-tenger egyfajta Földközi-tenger, melynek partján Európa szinte valamennyi nemzete gyarmatokat alapított”. Végül a konkrét földrajzi meghatározás értelmében Humboldt az amerikai *Mediterráneum* fogalmába belevonta Venezuela, Új-Granada, az Amerikai Egyesült Államok partvidékét és a Nyugat-Indiák szigetvilágát.⁷

A 19. századi természettudományos szerzők és politikusok Észak-Amerikaszerte újabb térségeket illeltek a *Mediterráneum* névvel, így Kalifornia és a Long Island Sound esetében is (1–2. ábra) az amerikai *Mediterráneum* létezéséről beszéltek.⁸ Daniel Webster szenátor és külügyminiszter (1850–1852) a század közepén a Long Island Soundot az „amerikai *Mediterráneum*” elnevezéssel jellemezte,⁹ a *The Congressional Globe* 1866. évi kötete pedig már úgy beszélt a területről

las provincias y tierras que bañan, y cuasi todos estos mares mediterráneos se continúan entre sí y, al cabo, con el mismo océano, en el estrecho de Gibraltar, que los antiguos nombraron columnas de Hércules. Aunque el mar Rojo, desasido de esotros mediterráneos, por sí se entra en el océano Índico, y el mar Caspio con ninguno se junta.” http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/historia-natural-y-moral-de-las-indias-0/html/fee5c626-82b1-11df-acc7-002185ce6064_28.html#I_56 (letöltés: 2023. március 12.).

4 Humboldt–Bonpland, 1807. 235–236.

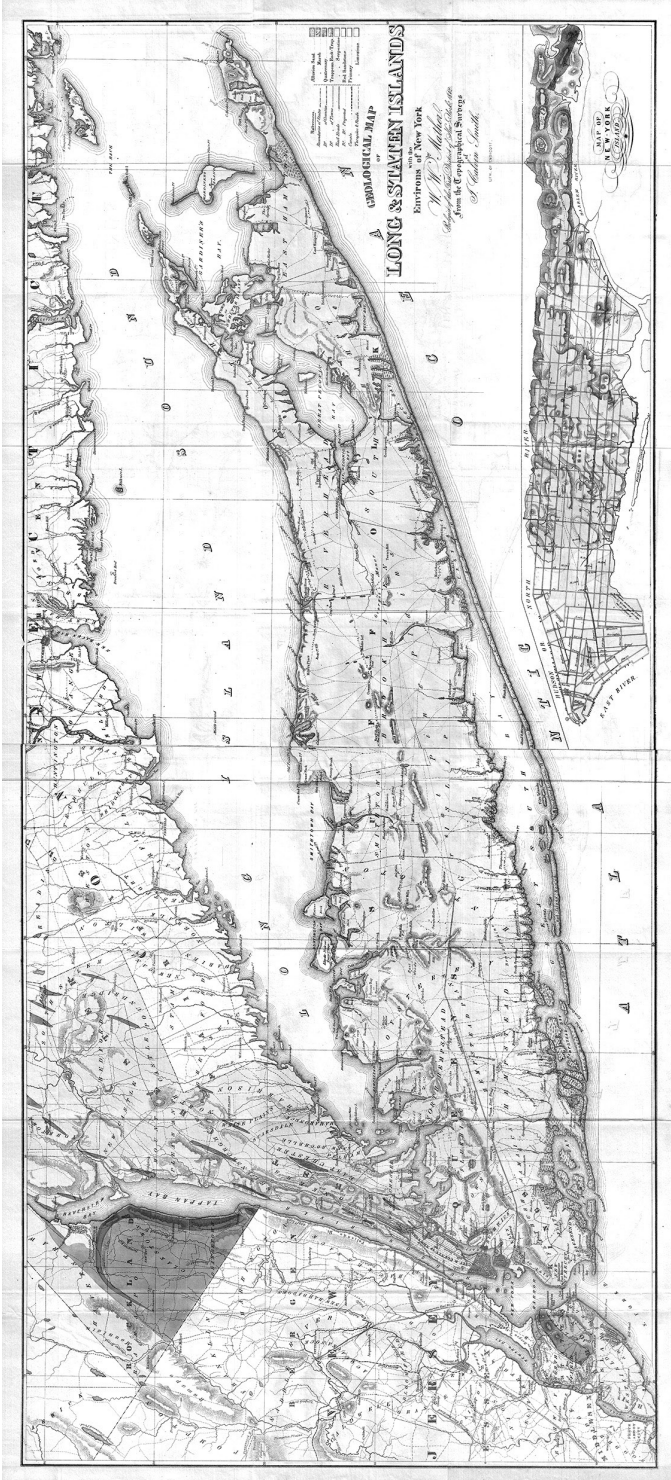
5 Gillman, 2014. 505–528.

6 Cortés, 1977. 254–255.

7 „...that American Mediterranean, formed by the shores of Venezuela, New Granada, Mexico, the United States, and the West Indian islands.” Idézi Gillman, 2014. 509–510.

8 Uo. 509.

9 Weigold–Pillsbury, 2014. 1.

2. ábra. Long Island Sound¹¹

¹¹ William W. Mather térképe: Geological Map of Long & Staten Islands with the Environs of New York, 1842. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1842_Mather_Map_of_Long_Island,_New_York_-_Geographicus_-_LongIsland-mather-1842.jpg.

mintha általánosan ismert lenne az elnevezés: „...the Sound, which is the great inland water of New England, known as the American Mediterranean”.¹² Úgy tűnik, hogy erre az időszakra a politikai közbeszédben teljesen elfogadott és használt jelzővé vált a Webster által útjára indított megnevezés.¹³ Élisée Reclus francia geográfus *The Earth and Its Inhabitants: Mexico, Central America, West Indies* címmel, 1876-ban megjelent könyvének egy egész fejezetét (VI. fejezet) a Mexikói-öböl és a Karib-tenger térségének szentelte, melyet *The American Mediterranean (Gulf of Mexico and Caribbean Sea)* névvel illetett. Művében Reclus a térség földrajzi viszonyait, éghajlatát, flóráját, faunáját, a főbb tengeri áramlatokat, a hurrikánokat és a lakosságot elemezte.¹⁴

Az elmondottak alapján könnyen levonható a következtetés: a 19. századi kutatók az amerikai Mediterráneum megnevezést minden esetben földrajzi értelemben használták, nem vizsgálták kulturális összetettségét, nem vetettek fel kérdéseket a térség belső jellemzőivel kapcsolatban, és csupán a földrajzi ismertetőjegyek alapján hasonlították az európai Mediterráneumot a zárt amerikai területhez.

Az amerikai Mediterráneum földrajzi keretei és kulturális jellemzői

Ma már nincs vita abban a tekintetben, hogy minden szerző számára az *amerikai Mediterráneum* fogalma a *Karib-térség* fogalmával azonos. Ennek ellenére egyáltalán nem egyértelmű, hogy mely földrajzi terület definiálható a Karib-térségként. Az utóbbi harminc évben, elsősorban Antonio Gaztambide-Géigel és Norman Girvan írásai hatására, egyre kevésbé tekinthető magától értetődőnek a térség földrajzi határainak kijelölése.¹⁵ A Mexikói-öböl területének a fogalomba integrálása vagy kihagyása jelenti a leginkább vitatott kérdést. A társadalomtudományok, a geopolitikai értelmezések képviselői voltak azok, akik a Karib-térség fogalmába beleértették a Mexikói-öböl vidékét is. A kérdés legkiemelkedőbb teoretikusa a nemzetközi viszonyokat vizsgáló amerikai professzor, Nicholas John Spykman volt, aki 1942-ben, az *America's Strategy in World Politics* című írásában részletesebben foglalkozott az amerikai Mediterráneum fogalmának meghatározásával.¹⁶

Spykman nevéhez kapcsolódik a földrajzi tényező szerepének hangsúlyozása és beemelése az észak-amerikai politikai elemzésbe. Két hosszabb tanulmányában is vizsgálta a kérdéskört a külpolitika szempontjából.¹⁷ Úgy vélte, az amerikai Mediterráneum a földrész észak-déli összeköttetését biztosító, valamint az Atlanti- és a Csendes-óceán közötti tranzitútvonalat jelenti. Ezen értelmezés alapján

12 *The Congressional Globe*, 6 June 1866, 2996.

13 Weigold-Pillsbury, 2014. 1–46.

14 Reclus, 1876. 338–353.

15 Gaztambide-Géigel, 1996. 74–96.; Girvan, 2000. 6–34. A kérdéssel kapcsolatban lásd még: Tézer, 2020. 203–212.; Tézer, 2021. 7–17. A témára vonatkozó összefoglaló szöveg *A Karib-térség fogalmának értelmezési kísérletei* című munkám felhasználásával készült: Horváth, 2014. 23–35.

16 Spykman, 1942. Spykman művét geostratégiai szempontból elemzi: Fischer, 2002.

17 Francis P. Sempa bevezetője Spykman kötetének 2008. évi kiadásához. Sempa, 2008. XII.

könnyen interpretálható Spykman megközelítése: azzal a közvetítő szereppel ruházta fel a Mexikói-öböl és a Karib-tenger vidékét, amellyel a három kontinenst – Európát, Ázsiát, Afrikát – határoló Földközi-tenger térsége rendelkezik. Spykman szerint az amerikai Mediterráneum kifejezésbe beletartozik Mexikó és Közép-Amerika, Kolumbia, Venezuela nagy része, továbbá a Venezuela keleti részétől Kuba nyugati végéig húzódó szigetek sora. A Földközi-tenger medencéjéhez hasonlóan az amerikai Mediterráneum térsége is két részre osztható, az egyikbe a Mexikói-öblöt, míg a másikba a Karib-tengert sorolta, és Észak-Amerika déli partvidékét szintén az amerikai Mediterráneum fogalmába illesztette, amelyet a legfontosabb területének tekintette.

Spykman leginkább az amerikai Mediterráneum stratégiai jelentőségét állította előtérbe: mivel összeköttetést biztosít Észak- és Dél-Amerika között, illetve a csendes- és az atlanti-óceáni területek között. Az 1914-ben befejezett Panamacsatorna hatalmas lehetőségeket nyitott meg azzal, hogy jelentősen lerövidítette a csendes- és az atlanti-óceáni kikötők, továbbá Európa és a csendes-óceáni, valamint Ázsia és az atlanti-óceáni területek közötti távolságot. Spykman megállapítása szerint – és ezzel magam is egyetértek – az amerikai Mediterráneumban azért is tudott olyan határozottan kibontakozni az Egyesült Államok szupremáciája, mert a térségre jellemző kis méretű szigetek és a közép-amerikai földrajzi viszonyokból adódóan ugyancsak kis területű politikai egységek képtelenek lettek volna megakadályozni vagy ellensúlyozni azt. Úgy vélte, a régió kereskedelme az Amerikai Egyesült Államok mindenkori döntésén múlik, a part menti országok bármikor blokád alá vonhatók, és így igen egyszerűen kivonhatók a világkeresedelemről. Meglátása szerint ez a helyzet Mexikónak, Kolumbiának és Venezuelának az USA-tól való teljes mértékű függését eredményezte.¹⁸

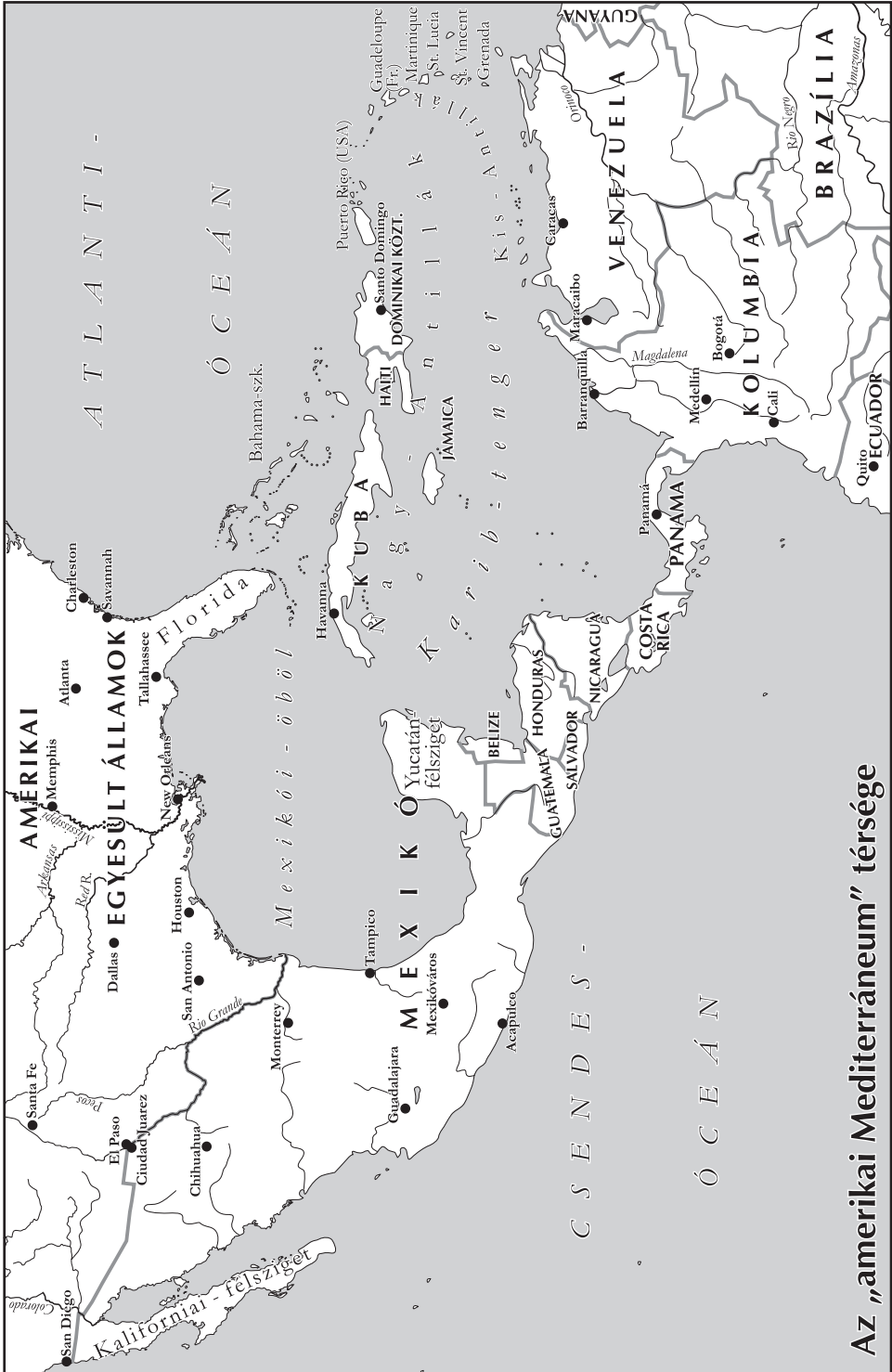
A továbbiakban a Spykman által kifejtett amerikai Mediterráneum fogalomra szeretnék reflektálni, ehhez azonban szükség van arra, hogy a saját értelmezésemet is megfogalmazzam, megrajzoljam a Karib-térség földrajzi kiterjedésének határait. Ennek érdekében először célszerű áttekinteni a terület kulturális sajátosságait.¹⁹ A szakirodalom a Karib-térség közös jellemzőit a gyarmatosítás, a cukorültetvények és a fekete rabszolgamunka együttes meglétéhez köti, és ezt a meghatározást én is elfogadom. E három tényező hosszan tartó jelenléte a szigetek esetében figyelhető meg leginkább. A térség identitása szempontjából az idehurcolt afrikai származású népesség számának, az egyes szigetek lakosságán belüli arányának döntő szerepe van. Az egyes európai gyarmatokon azonban nem azonos arányban volt jelen az afrikai származású munkaerő. A becslések alapján az 1720-as évekig az afrikaiak mintegy 58 százaléka érkezett az angolok, hollandok, dánok és svédok által birtokolt területekre.²⁰

Az afrikai eredetű rabszolgák eltérő arányát három tényezővel magyarázom. Az angolok, franciák, hollandok, dánok és svédok csaknem kizárólag nagyüzemi módszerekkel művelt cukorültetvényeket birtokoltak. A spanyol nyelvű szigete-

18 Spykman, 2008. 60.

19 Lásd még: Tézer, 2021. 7–17.

20 Engerman–Higman, 2003. 45–46.; Klein, 2010. 22–23.

Az „amerikai Mediterráneum” térsége

ken viszont a dohánytermesztés legalább ekkora jelentőségre tett szert, és teljesen más művelési módot követelt. Kisbirtokokon, parasztok, kisbérloők, gépesítés nélkül termesztették a növényt,²¹ és ez a forma teljes mértékben eltért a nagy létszámú fekete munkaerőt igénylő cukorültetvények megművelésétől.²² A cukor és a dohány termesztése közötti különbségek az egyes rasszok létszámának alakulását is befolyásolták.

A másik említendő faktor szintén a spanyol szigeteken zajló termeléshez kapcsolódik. Az itt működő cukorüzemek gépesítése később következett be, ezért a 17–18. században még nem voltak hatalmas nagybirtokok (majd csak az 1820-as évektől kezdődően jöttek létre), így a korai időkben nem volt szükség olyan sok fekete munkákészre, mint a későbbi periódusban. A spanyol szigetek esetében már a rabszolga-felszabadítás ideje körüli, illetve az azutáni periódusra tehető a nagy létszámú munkaerő érkezése.

Végül az angol gyarmatokon tapasztalható gyakorlatra kívánok utalni. A cukorültetvények tulajdonosai személyesen nem vettek részt birtokaik irányításában, nem éltek a Karib-térségben (*absentee landlords*), hanem otthon maradtak, intézők képviselték érdekeiket a szigeteken. Az intézők a legtöbb esetben egyedülálló férfiak voltak, tehát velük sem érkezett család. Ez a gyakorlat a fehéreket nagymértékben visszaszorította a Nyugat-Indiákon. Csak egyetlen adattal szeretném illusztrálni az elmondottakat. Jamaicában 1750-ben 142 000 fő élt, a lakosság 90 százalékát rabszolgák alkották, a fehérek aránya mindössze 9 százalékot tett ki.²³ A spanyol Antillák lakosságának összetétele ezzel szemben egészen más jelleget mutatott. A közigazgatásban dolgozó és a gazdaság egyes ágazataiban érdekelt európai származásúak elhagyták eredeti hazájukat, és családjukkal együtt a térségben éltek, otthonuknak tekintették az adott szigetet. Emellett folyamatos – bár korszakonként eltérő mértékű – európai bevándorlás figyelhető meg a spanyol szigetek, különösen Kuba esetében. Közvetlenül függetlenségének kivívása után – a cukorgyártásba beáramló észak-amerikai tőke hatására – nagyobb bevándorlási hullám indult meg a volt anyaországból a szigetországba.²⁴

1700 és 1870 között a spanyol Karib-térségbe 942 000, a brit Karib-térségbe 1 556 000, a francia Karib-térségbe 1 110 000, a holland Karib-térségbe 377 000, a dán Karib-térségbe 57 000 afrikait hurcoltak be rabszolgának.²⁵ A régió bőrszín szerinti megoszlása 1830-ban azt mutatta, hogy a spanyol szigeteken a fehérek létszáma csaknem tízszer nagyobb volt, mint a többi területen. A 19. századi demo-

21 Ortiz, 1982. 72–89.

22 Barry W. Hingman kimutatta, hogy a térségben Jamaica volt az élenjáró a cukortermelésben, de nagyon szoros versenyben állt a francia kézen lévő St. Domingue-gal, amelynek viszont fejlettebb volt az öntözőrendszere. 1790-ben Jamaica 0,18 tonna, St. Domingue 0,17 tonna cukrot állított elő egy főre vetítve. Hingman, 2005. 2.

23 Uo.

24 Clarke, 2013. 7.

25 Buisseret, 1999. 60.

gráfiai mutatók a mai napig hatással vannak az egyes szigetek etnikai összetételére, identitására.²⁶

Véleményem szerint a fentiek alapján, a történeti hagyományra alapozva, a Karib-térség fogalmát szigorúan a Kis- és a Nagy-Antillák szigetfüzérei alkotják, a szakirodalom által megállapított hármaskritérium meglétét csak a karibi szigetek láncára lehet vonatkoztatni. Történeti megközelítésben a napjainkra rendkívül elterjedt *Nagy Karib-térség* (Kis- és Nagy-Antillák, Mexikó, Kolumbia és Venezuela teljes területe) fogalom földrajzi keretei nem megalapozottak. A fogalom sokkal inkább a térségre jellemző gazdasági integrációs törekvéseket alátámasztani kívánó, a közös identitás mítoszát mesterségesen létrehozó politika „terméke”. Ugyancsak nélkülözi a történelmi hagyományok figyelembevételét a geopolitikai szempontot előtérbe állító megközelítés, amelynek alapján a közép-amerikai országokat is (Belize, Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica, Panama) teljes területükkel bevonták a Karib-térség fogalmába.²⁷

A két Mediterráneum néhány jellemzőjének összevetése

A két Mediterráneum területi kiterjedése nagyjából azonos, az európai Mediterráneum azonban zártabb térséget alkot, és fekvése annyiban kedvezőbbnek mondható, hogy közvetlen közlekedést tesz lehetővé három kontinens – Európa, Afrika, Ázsia – között. A középkori itáliai városállamok, Velence, Genova, Pisa kereskedői bekapcsolódhattak a távolsági kereskedelmi útvonalakba (selyemút, a fűszerkereskedelem útvonalai), aminek révén a Földközi-tenger térségére jellemző rendkívüli gazdagsághoz jutottak. Az amerikai Mediterráneumban csak egy kontinens érintkezik a térség közvetlen partvidékével, azonban a gyarmati korszaktól kezdve az anyaországok révén egy másik kontinens, Európa, illetve annak egyik földrajzi egysége, a Földközi-tenger vidéke meghatározó módon formálta a viszonyokat. Egy harmadik kontinens, Afrika a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodás uralkodóvá válásával kapott intenzív szerepet. Az amerikai Mediterráneummal folytatott kereskedelem, a vizein közlekedő hajók nemesfém- vagy terményrakományai (cukor, dohány, kakaó, kávé) szintén a rendkívüli mértékű meggazdagodás forrásai lettek, hasonlóképpen részesültek a gyarapodásból terményeik értékesítése révén az itteni ültetvényesek.

A két terület összehasonlítása során megkerülhetetlen a tengerszorosok létének vagy hiányának a kérdése, az óceánokkal való kapcsolattartás lehetősége. Az európai Mediterráneum keleti medencéje ebben a tekintetben zártnak mondható, a Boszporusz a Fekete-tengerrel köti össze, és az Európa és Ázsia közötti kapcsolattartás egyik záloga, de az óceánra történő kijutást nem teszi lehetővé. A Földközi-tenger nyugati medencéje a Gibraltári-szoroson keresztül az Atlanti-óceán

26 A régió bőrszín szerint megoszlása 1830-ban: a spanyolok uralta szigeteken 532 935 fehér és 359 458 afrikai élt. Ezzel szemben az angol szigeteken összesen 54 772 fehér lakos élt a 684 996 afrikai mellett. A francia szigeteken 21 643 fehér és 202 940 fekete élt. Uo. 50–53.

27 *Lecciones*, 2009. 80.

irányába nyitottnak mondható. Az amerikai Mediterráneumban halad a kontinens észak–déli, valamint az Atlanti- és a Csendes-óceán közötti összeköttetést biztosító tranzitút vonal. Az átkelésre a Csendes-óceán felé azonban nem természetes tengerszoroson át, hanem az ember által alkotott Panama-csatornán keresztül nyílik lehetőség, a gyarmati időkben azonban ez az útvonal még nem létezett, vagyis az amerikai Mediterráneum területe is zártabb volt (1914-ben avatták fel a csatornát). Ember alkotta tengeri átjáró a Földközi-tenger térségében is épült, a Szezei-csatorna a Vörös-tengeren keresztül az Indiai-óceánra biztosított kijáratot (1869-ben nyílt meg).

Mindkét térségről elmondható, amit Braudel is megfogalmazott: „A síkságok gazdaságának árnyoldala: néhány jövedelmező növény természetére rendezkednek be, mindennapi élelmüket viszont részben kívülről kénytelenek beszerezni.”²⁸ Az európai Mediterráneumban jól ismert a szőlő, a bor és az olívaolaj hármasa. Ennek megfelelője az amerikai Mediterráneumban a cukor, a rum és a dohány. Andalúzia például gazdag volt a Földközi-tenger térségének három említett növényében, de lakosságának táplálásához gabonabehozatalra szorult, Észak-Afrika búzája nélkül a római időktől kezdve képtelen lett volna a túlélésre. A gyarmatosítás után az Újvilágba költözött spanyolok, ragaszkodva a hazai ízekhez, már kezdettől fogva importáltak olívaolajat az Ibériai-félszigetről. A spanyol korona mindvégig ragaszkodott az olaj importjához, és tiltotta az olajfák ültetését Latin-Amerikában.²⁹ A Karib-térség is számos növény behozatalára szorult a 17–18. században. Közismert, hogy az angol karibi szigetek szoros gazdasági kapcsolatban álltak az észak-amerikai területen lévő gyarmatokkal, onnan érkezett többek között a gabona és a rizs.³⁰

Mindkét földközi-tengeri kultúrnövény (szőlő, olajfa) őshonos a térségben, természetük évezredekre vezethető vissza. Ezzel szemben a Karib-térség két fő termékénél a gyarmatosítók meghatározó szerepet játszottak. A cukornád spanyol közvetítéssel, Kolumbusz második útja során került át Amerikába, és a spanyolok voltak azok, akik bevezették az ültetvényes gazdálkodást is.³¹ A dohány azonban Amerikában őshonos növény (őshazája az Andok perui és ecuadori területei), szintén Kolumbusz találkozott vele először. A növény felhasználása rendkívül változatos. Gyorsan meghódította Európát, majd az egész világot, már 1558-tól kezdve termesztették Spanyolországban, innen került át Franciaországba, és hamarosan ismertté lett Angliában, Itáliában és Oroszországban is. A spanyolok révén 1575-ben megjelent a Fülöp-szigeteken is.³²

Fernand Braudel kettős térségként írta le az európai Mediterráneumot. Kiemelte a hegyekkel borított és síkságokkal tagolt félszigetek (Ibéria, Itália, Balkán, Kis-Ázsia) szerepét. A Mediterráneum másik színtere a részekre szabdalt tenger, amely nem kezelhető egységes víztömegként, hanem sokkal inkább tengerek

28 Braudel, 1996. I. köt. 80.

29 Jefferson–Lokken, 2011. XIII.; Francis, 2010. 6–8.

30 McFarlane, 1994. 238.

31 Richardson, 1992. 26.

32 Braudel, 1985. 267.

együtteseként.³³ Ez a fajta felosztás az amerikai Mediterráneum esetében csak részlegesen figyelhető meg. Bár félszigetek ebben a földrajzi régióban is találhatóak, azonban jóval kisebb számban. Elsősorban a Yucatán-félszigetet és Floridát kell kiemelnünk. Annak ellenére, hogy a Yucatán-félsziget földrajzilag a Karib-térség részét képezi, kulturálisan más múltat mondhat magáénak, hiszen Mexikónak éppen ez a vidéke a klasszikus maya történelem meghatározó területe, a fontos prekolumbián városállamok – például Chichén Itza, Uxmal, Tulum – térsége, vagyis az ősi indián múlt hordozója.

Francisco Hernández de Córdoba volt az első európai, aki Kubából indulva partra szállt Yucatánban, hogy feltérképezze a Kubától délre fekvő területeket. Ettől a pillanattól kezdve meglehetősen szoros kapcsolat szövődött a félsziget és Kuba között, ami egyes történeti események alkalmával intenzív kapcsolatot jelentett, különösen a 19. századtól.³⁴ Ez a jelenség azonban önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a félszigetet bekapcsoljuk az amerikai Mediterráneum fogalmába. A Karib-térséghez való tartozáshoz meg kell felelni a fent említett – gyarmatosítás, cukorültetvények és fekete rabszolgamunka – hármas kritériumnak, ezen feltételek közül azonban csak a gyarmatosítás ténye teljesül maradéktalanul.

A félsziget két városában – Campechében és Méridában – is volt „emberpiac”, mivel a hajók ide is szállítottak rabszolgákat, de ezek forgalma viszonylag gyérnek volt mondható. A források tanúsága szerint két angol rabszolga-kereskedő az 1730-as évek elején engedélyt kapott arra, hogy 199 rabszolgát szállítson Campechébe, a spanyolok révén pedig 167 fekete érkezett a kikötőbe 1731 és 1733 között. A rabszolga-tulajdonosok általában egy-két rabszolgával rendelkeztek, és csupán öt százalékuknak volt tíz vagy annál több rabszolgája. A feketék létszáma azt mutatja, hogy csak a házi munkában vettek részt.³⁵ A fekete rabszolgák aránya a félsziget etnikai összetételében nem volt számottevő, messze elmaradt a karibi szigetekéhez képest. Az eddig elmondottak is tükrözik, hogy két alapvető faktor hiányzik a Yucatán-félsziget múltjából: a jelentős számú afrikai rabszolga és az intenzív ültetvényes gazdálkodás. Demográfiai tekintetben napjainkig meghatározó tényező az indián és a *mestizo* népesség, illetve prekolumbián múltjuk. Mindezek miatt nem tekintem a Yucatán-félszigetet a Karib-térség integráns részének.

A másik figyelemre méltó félsziget Florida. A Juan Ponce de León (1513, 1521), Pánfilo de Narváez (1528) és Hernando de Soto (1539) felfedező expedícióit követő évszázadokban megindult a vetélkedés a spanyolok, a franciák és a britek között a terület gyarmatosításáért. A spanyol koronának Kuba védelme szempontjából volt szüksége a félsziget megtartására, amiben sikerrel is járt a 18. századig. Florida 1763-ban Spanyolországtól 20 évre a Brit Birodalom kezére került, majd 1784-ben ismét a spanyoloké lett, végül 1821-ben az Amerikai Egyesült Államok részévé vált. Az indián őslakosság kipusztulását követően a gyarmatosító fehér katonák, majd telepések határozták meg Florida etnikai összetételét, bár fekete rab-

33 Braudel, 1996. I. köt. 15–16.

34 Álvarez Cuartero, 2007. 559–576.

35 Landers–Robinson, 2006. 151.

szolgák már a 17. században megjelentek. Szembeötlő, hogy a brit uralom idején szinte azonnal létrejöttek a rabszolgák munkáján alapuló ültetvények, Richard Oswald cukor- és indigóültetvényein például több mint száz rabszolga dolgozott. A brit időkben a félsziget mintegy 17 300 fős lakosságának 65 százalékát fekete rabszolgák alkották. Ez az arány egyfajta etnikai „forradalmat” idézett elő a spanyol uralom éveivel képest, mivel a brit fennhatóság kezdetekor a feketék csak 13 százalékot tettek ki a teljes lakosságon belül.³⁶ Az *antebellum* korszakban Florida lakosságának mintegy a felét alkották, és ekkor a fehér népességnek csupán a 3,6 százaléka volt rabszolga-tulajdonos.³⁷

Florida esetében a Karib-térséghez tartozás mindhárom tényezője adott volt, ennek ellenére nem tekinthető a félsziget az amerikai Mediterráneum integráns részének, mivel az Amerikai Egyesült Államok területéhez való csatlakozás kulturális szempontból teljes mértékben kilúgozta az egyébként sem erős gyarmati múltat. A spanyol hatóságok inkább csak egy előretolt katonai támaszpontot láttak Floridában, ahonnan kedvező fekvése következtében ellenőrzés alatt lehetett tartani a déli elhelyezkedésű szárazföldi brit gyarmatokat, Dél-Karolinát, majd Georgiát.³⁸ A spanyol gyarmati múlt azért sem bizonyult meghatározónak itt, mert a dél-karolinai rabszolga-kereskedők az Egyesült Államok délkeleti részén létrejött indián – *jamszí, krík* – konföderációk segítségével szerezték be a rabszolgákat Floridából. Az indián konföderációk a félsziget spanyol missziói ellen is támadásokat intéztek, ezért a spanyolok a katolikus hitre tért indiánokat Kubába és Mexikóba igyekeztek menekíteni a rabszolgasors elől. A jamszík és kríkek „sikeres” rabszolgaszerző működése következményeként a 18. század elejére a félsziget nagy része gyakorlatilag elnéptelenedett.³⁹ Mindezek alapján a Floridai-félszigetet sem tekintem a Karib-térség integráns részének.

Az elmondottak nyomán megállapítható, hogy a félszigetek jelentősége vonatkozásában a karibi térségben éppen ellenkező jelenséggel szembesülünk, mint az európai Mediterráneumban. Az amerikai Mediterráneumban nem a félszigetek, hanem a szigetek határozták meg a térség történetét és kaptak főszerepet kulturális identitása szempontjából. A karibi szigetek képezték az Újvilág felfedezésének és gyarmatosításának a magterületeit, itt jelentek meg először a spanyol felfedezők, majd itt zajlott a kora újkor vezető államainak a vetélkedése. Spanyolország és a Brit Birodalom mellett Franciaország, Hollandia, Dánia és Svédország próbált szerencsét a karibi szigetvilágban, jelentős befolyáshoz azonban csak a spanyolok és a britek jutottak. Azt is mondhatjuk, hogy a Spanyol Birodalom alakjában az európai Mediterráneum behatolt az amerikai Mediterráneum területére és annak formálójává lett, vagyis a spanyol karibi szigetvilágon keresztül elsősorban az Ibériai-félsziget játszott döntő szerepet az amerikai Mediterráneum korai gyarmati történetében. A spanyolok dominanciája a 18. században kezdett visszaszorulni a térségben,

36 *Plantation Culture*, é. n.

37 Matrana, 2009.

38 Lévai, 2020. 199.

39 Uo. 253–254.

amikor a britek és a franciák is részt kértek az ültetvényes gazdálkodáson alapuló vagyonosodásból.

A karibi „belső határ” kérdése

Az európai Mediterráneuméhoz hasonló kettéosztottság az amerikai Mediterráneumra is jellemző. A Földközi-tenger nyugati és keleti medencéje között jelentős nyelvi, kulturális és vallási határvonalak húzódnak, ami a római időktől, különösen a Római Birodalom kettészakadásától (395) kezdve egyre inkább érzékelhető valóságot jelentett. A különbözőségek I. Iustinianus császár uralkodásának idejére (527–565) bontakoztak ki. A 6. századra a görög nyelvű Kelet és a latin nyelvű Nyugat között nagymértékű intellektuális-vallási-kulturális eltávolodás következett be, ami végül 1054-ben a nagy egyházszakadáshoz vezetett. A Nyugat a 6. századra elfelejtett görögül, és idegenül tekintett a keleti kereszténységre és a kifinomult bizánci kultúrára, Bizánc pedig lenézte és barbárnak tartotta a nyugatiakat. A kereszties hadjáratok csak tovább mélyítették a két térség közötti ellentétet. A római katolikus és az ortodox kereszténység közötti határvonal napjainkig fennmaradt. A 7–8. században egy újabb vallás, az iszlám jelent meg az európai Mediterráneum mindkét felében, és a térség az Ibériai-félszigettől a Balkánig együttélésre kényszerült vele.

Ahogy már utaltam arra, Spykman is kifejtette, hogy az amerikai Mediterráneum két részre, a *nyugati* és a *keleti Mediterráneumra* osztható. Spykman az előbbihez a Mexikói-öblöt, utóbbihoz a Karib-tenger térségét sorolta, ez a megközelítés azonban elsődlegesen a földrajzi-nemzetbiztonsági tényezőken alapul. A korábban kifejtetteknek megfelelően – mivel tanulmányomban csak az általam *par excellence* amerikai Mediterráneumnak tekintett karibi szigetvilágot elemzem – a Mexikói-öböl vidékét nem tekintem a Karib-térség integráns részének.

A kettéosztottság jelensége a Karib-térség szigetvilágán belül figyelhető meg. Az eltérő gyarmatosító birodalmak nyelvi-vallási és kulturális különbözőséget hoztak létre a térségen belül. Meglátásom szerint a Nagy-Antillákat lezáró Puerto Rico szigete és a Virgin-szigetek között elterülő tengersizakasz egyfajta *belső határvonalat* képez. A határvonaltól *nyugatra*, a Nagy-Antillák térségében olyan szigetek terülnek el, melyek a spanyol gyarmatbirodalomhoz tartoztak. Ezek legnagyobb területű és jelentőségű szigete Kuba. A másik oldalon, a Kis-Antillák zónáján belül nem egyetlen gyarmatosító ország hódított, hanem a területen a hollandok, franciák, angolok, dánok és svédok osztoztak, de a két legnagyobb cukortermelő sziget, Jamaica és Barbados birtoklása révén a britek jutottak meghatározó szerephez a térségben. Annak ellenére, hogy Jamaica földrajzilag a Nagy-Antillákhoz sorolható, nem volt szoros kapcsolata a szubrégió spanyol nyelvű szigeteivel, mivel a brit érdekszférába tartozott. A karibi szigetvilágon belül tehát egy jól érzékelhető, erőteljes – nemcsak nyelvi-kulturális, hanem vallási – választóvonal húzódik a spanyol és az angol nyelvű szigetek között.

A spanyol nyelvű szigeteken (Nagy-Antillák) napjainkig a katolicizmus maradt a legerjedtebb vallás, a Kis-Antillák szigetein viszont a protestantizmus. Bár a felmérések szerint a Kis-Antillákon az egyes protestáns irányzatokhoz tartozó hívők alkotják a legnagyobb vallási közösséget, a protestantizmus szerepe mégsem nevezhető mérvadónak a katolicizmus tengerében.⁴⁰ A katolicizmus fölénye egyértelműen a szigetek méreteivel, lakosainak létszámával mutat szoros összefüggést. Ha napjaink adatait vesszük figyelembe, akkor a Kis-Antillák népessége (körülbelül 6,5 millió fő) Kuba lakosságának (12,5 millió fő) a felét teszi ki, azaz a Nagy-Antillák számbeli fölénye egyértelmű, ahogy az a gyarmati korszakban is jellemző volt.

Az anglikán egyház – érthető történelmi okok miatt – az 1700-as évekre már kiépített egyházszerkezettel rendelkezett a Karib-térségben, a paphiány következtében azonban tevékenysége nem bizonyult hatékonynak, annak ellenére, hogy a többi vallási csoporttal, különösképpen a katolikusokkal szemben igyekezett határozottan fellépni, ami fennmaradásának zálogát jelentette. Az anglikánok mellett 1732-ben megjelent a dán uralom alatt álló St. Thomas szigeten a lutheránus és kálvinista hatást egyaránt mutató, Csehországból származó, *Unitas Fratrum* néven ismert vallási csoport. Később Antigua és Jamaica szigetén egyaránt megtelepedett a vallási közösség. A metodisták szintén megvetették a lábukat, különösen 1786 után, amikor Thomas Coke négy évet töltött a térségben és missziós munkát folytatott az egyes szigetek lakosságának körében. A baptista közösség létrejött a brit szigeteken az 1780-as években George Liele személyéhez kötődött, aki Jamaicában telepedett le, és innen kiindulva terjedt el a vallás a Karib-térségben.⁴¹

A kulturális-vallási különbözőség meghatározónak bizonyult a térség lakóinak identitása szempontjából. A spanyol nyelvű szigetek mindig is egy nagyobb regionális egység, azaz Latin-Amerika részének tekintették magukat, és Latin-Amerika a közös nyelvi-kulturális hagyományok miatt sohasem tagadta meg őket. A Kis-Antillák lakói nehezebb helyzetben voltak a szigetek etnikai összetétele miatt. Ebben a térségben a lakosság a korábbi anyaországok kulturális örökségét nem érezte magáénak, inkább az afrikai örökség irányába fordult, és az afrokaribi vallások (*santería, vudu, candomble*) kerültek előtérbe. A *Pew Research Center* felmérései⁴² rámutattak, hogy az afrokaribi vallások nemcsak a Kis-Antillák szigetein, hanem a spanyol nyelvű karibi szigeteken túl – melyek a korábban mondottak szerint az identitástudat szempontjából Latin-Amerika részét képezik –, a szárazföldi latin-amerikai országokban is jelen vannak, a katolikus és a protestáns hívők körében egyaránt. Mindegyik országban tapasztalható a babonára való hajlam, például a felnőtt lakosság mintegy harmada hisz legalább bizonyos babonás praktikákban,

40 A témára vonatkozó legfrissebb adatok 2011-ből származnak, de a tendenciát a rendelkezésre álló számok alapján is egyértelműen lehet érzékeltetni, mivel radikális fordulat az eltelt évek alatt nem következett be. Anguilla: protestáns 73,2%, római katolikus 6,8%; Antigua és Barbuda: protestáns 68,3%, római katolikus 8,2%; Barbados: protestáns 66,4%, római katolikus 3,8%; Saint Kitts és Nevis: protestáns 74,4%, római katolikus 6,7%; Trinidad és Tobago: protestáns 32,1%, római katolikus 21,6%; Virgin-szigetek: protestáns 59%, római katolikus 34%. Az adatok forrása: CIA: *The World Factbook*: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/401.html> (letöltés: 2023. február 27.).

41 Edmonds–González, 2010. 70–84.

42 Az utolsó felmérést 2014-ben készítette a Pew Research Center. *Religion in Latin America*, 2014.

többek között a „gonosz szem” (*evil eye*) létezésében, vagyis abban, hogy egyesek képesek átok vagy varázslás révén kárt okozni másoknak.⁴³

A kifejtettek alapján elmondható, hogy mindkét Mediterráneumra jellemző a kettéosztottság, ami elsősorban nyelvi-kulturális és vallási különbözőségein alapul. Mindkét területen megfigyelhető – igaz, más és más formában – a kereszténységen belüli megosztottság, és ugyancsak mindkét Mediterráneumban megjelent egy újabb vallás, amely meghatározó módon befolyásolta a térség történetét. A gyarmati korban a rabszolgák eredeti afrikai hitvilágának háttérbe szorítása – legalábbis látszólag – könnyen ment, a kereszténység azonban végleges sérüléseket szenvedett az afrikai kultuszok révén.

Az identitás vonatkozásában a belső határvonal talán az amerikai Mediterráneum esetében erőteljesebb azáltal, hogy a Nagy-Antillák spanyol nyelvű szigetein az évszázadok során nem alakult ki karibi tudat, mivel az ott élők mindig is egy nagyobb regionális egységhez, Latin-Amerikához tartozónak érezték magukat, és ezt az identitástudatot Latin-Amerika meg is erősítette. A belső határvonal másik oldalán az angol nyelvű kis karibi szigetek állnak, melyek nem érezték valódi összetartozást a más nyelvű, vallású és kultúrájú Nagy-Antillák szubrégióval, és az anyaországtól is távolodni kívántak. A közös afrikai gyökerek, az afrokaribi vallások nyújtották az alapot a távolodás megerősítéséhez. Az egykori anyaországok vallásait továbbra is követik, de a katolicizmus itt is – ahogy Latin-Amerikában általában – visszaszorulóban van. A katolikus hívők egy része nyíltan elfordul eredeti vallásától, más része azonban formailag megtartja azt, de sokkal inkább valamelyik afrokaribi vallás követőjeként vesz részt a spirituális életben.

Konklúzió

Munkámban bemutattam az amerikai Mediterráneum fogalmának kialakulását, igyekeztem meghúzni földrajzi és kulturális kereteinek a határait, továbbá a lényegi jellemzők tekintetében összevettem az európai és az amerikai Mediterráneumot. Kimutattam, hogy számos közös és eltérő vonás fedezhető fel közöttük.

Az amerikai Mediterráneum sajátossága, hogy – ellentétben az európai párjával – a jelentősebb félszigetek (Yucatán-félsziget és Florida) területei kiesnek a szférájából, ezért a szigetek láncá veszi át az európai félszigetek szerepét. Az európai hatalmak úvilágbeli felfedezéseinek, illetve korai hódításainak központi területe a Karib-térség volt. A gyarmatosító hatalmak között egészen a 18. század első feléig dúlt a küzdelem a szigetek feletti fennhatóságért. Annak ellenére, hogy a spanyolokat nem sikerült kiszorítani a területről, számos szigetet át kellett engedni a hollandoknak, a franciáknak és mindenekelőtt a terjeszkedő briteknek. A Nagy-Antillák sikeres megtartása azonban hosszú évszázadokon keresztül biztosította Spanyolország számára a vezető szerep megőrzését a Karib-térségben.

43 Uo. 8–9.

Az európai Mediterráneum ókori kultúrákon alapuló megosztottsága az amerikai Mediterráneumban a spanyol–angol nyelvi megosztottságnak feleltethető meg. A nyelvi-kulturális megosztottság vallási különbözőséget is magában hordoz. Az európai Mediterráneumban a római és az ortodox kereszténység, az amerikai Mediterráneumban a katolicizmus és a protestantizmus egyes irányzatai vannak jelen. Mindkét régióban egy-egy újabb vallás máig ható megtelepedése következett be, az európai Mediterráneumban az iszlám térhódítása ment végbe, ami maga után vonta a jelentősebb félszigetek (Ibériai-félsziget, Appennini-félsziget, Balkán-félsziget) részbeni és átmeneti, valamint Észak-Afrika teljes bekebelezését. Az amerikai Mediterráneumban az afrikai eredetű kultuszok szívós fennmaradása befolyásolta a kereszténységet, illetve sajátos vallási szinkretizmust eredményezett (*santería, vudu, candomble*).

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Acosta

1590 Acosta, José de: *Historia natural y moral de las Indias*. Sevilla, 1590.

Álvarez Cuartero

2007 Álvarez Cuartero, Izaskun: De Tihosuco a La Habana. La venta de indios yucatecos a Cuba durante la Guerra de Castas. In: *Studia Historica. Historia Antigua*, 25. (2007) 559–576.

Braudel

1949 Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Vol. I–III. Paris, 1949.

1985 Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Bp., 1985.

1996 Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Bp., 1996.

Buisseret

1999 Buisseret, David: Documentary Evidence. In: *General History of the Caribbean*. Vol. VI. *Methodology and Historiography*. Ed.: Higman, B. W. London–Oxford, 1999. 46–62.

Clarke

2013 Clarke, Colin: *Religion and Ethnicity as Differentiating Factors in the Social Structure of the Caribbean*. Göttingen, 2013. (Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity. MMG Working Papers.)

Cortés

1977 Cortés, Hernán: Második tudósítás. In: *Így látták. Indián és spanyol krónikák*. Szerk.: Benyhe János. Bp., 1977. 237–301.

Edmonds–Gonzalez

2010 Edmonds, Ennis Barrington – Gonzalez, Michelle A: *Caribbean Religious History: An Introduction*. New York, 2010.

Engerman–Higman

2003 Engerman, Stanley L. – Higman, Barry W.: The Demographic Structure of the Caribbean Slave Societies in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: *General History of the Caribbean*. Vol. III. *The Slave Societies of the Caribbean*. Ed.: Knight, Franklin W. London–Oxford, 2003. 45–104.

Fischer

2002 Fischer Ferenc: „A világ hídja – a világegyetem szíve.” Az amerikai Mediterráneum és a Panama-csatorna geostratégiai jelentősége az Amerikai Egyesült Államok II. világháború alatti geopolitikai irodalmában. In: *Anyországok és (volt) gyarmataik*. Szerk.: Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán. Pécs, 2002. I. köt. 45–61.

Francis

2010 *Encyclopedia of Latin America*. Vol. 1. *Amerindians through Foreign Colonization (Prehistory to 1560)*. Ed.: Francis, J. Michael. New York, 2010.

Gaztambide-Géigel

1996 Gaztambide-Géigel, Antonio: La invención del Caribe en el siglo XX. Las definiciones del Caribe como problema histórico y metodológico. In: *Revista Mexicana de Estudios del Caribe*, 1. (1996) 74–96.

Gillman

2014 Gillman, Susan: Humboldt’s American Mediterranean. In: *American Quarterly*, 66. (2014) 3. sz. 505–528.

Girvan

2000 Girvan, Norman: Reinterpretar al Caribe. In: *Revista Mexicana de Estudios del Caribe*, 7. (2000) 6–34.

Higman

2005 Higman, Barry William: *Plantation Jamaica, 1750–1850: Capital and Control in a Colonial Economy*. Kingston, 2005.

Horváth

2014 Horváth Emőke: A Karib-térség fogalmának értelmezési kísérletei. In: *Orpheus Noster*, 6. (2014) 1. sz. 23–35.

Humboldt–Bonpland

1807 Humboldt, Alexander von – Bonpland, Aimé: *Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804*. Paris, 1807.

Jefferson–Lokken

2011 Jefferson, Ann – Lokken, Paul: *Daily Life in Colonial Latin America*. Santa Barbara, 2011.

Klein

2010 Klein, Herbert S.: *The Atlantic Slave Trade*. Cambridge, 2010.

Kónsztantinosz

1949 Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek text ed. by Moravcsik Gyula. Bp., 1949. (Magyar–görög tanulmányok, 29.)

Landers–Robinson

2006 *Slaves, Subjects, and Subversives: Blacks in Colonial Latin America*. Eds.: Landers, Jane – Robinson, Barry M. Albuquerque, 2006.

Lecciones

2009 *Lecciones sobre El Gran Caribe*. Bogotá, 2009.

Lévai

2020 Lévai Csaba: *Förtelmes kereskedelem. A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában.* Bp., 2020.

Matrana

2009 Matrana, Marc R.: *Lost Plantations of the South.* Jackson, 2009.

McFarlane

1994 McFarlane, Anthony: *The British in the Americas 1480–1815.* London – New York, 1994.

Ortiz

1982 Ortiz, Fernando: A dohány és a cukor kubai ellenpontja. In: Ortiz, Fernando: *Havannai karnevál. Írások a kubai kultúráról.* Bp., 1982. 72–89.

Plantation Culture

[é. n.] *Plantation Culture. Land and Labor in Florida History.* In: *Florida Memory, State Library and Archives of Florida, Photo Exhibits.* https://www.floridamemory.com/learn/exhibits/photo_exhibits/plantations/plantations2.php (letöltés: 2023. január 10.).

Reclus

1876 Reclus, Élisée: *The Earth and Its Inhabitants: Mexico, Central America, West Indies.* London, 1876.

Religion in Latin America

2014 *Religion in Latin America: Widespread Change in a Historically Catholic Region.* (Pew Research Center, Numbers, facts and trends shaping the world.) <https://www.pewresearch.org/religion/2014/11/13/religion-in-latin-america/> (letöltés: 2023. január 10.).

Richardson

1992 Richardson, Bonham C.: *The Caribbean in the Wider World, 1492–1992: A Regional Geography.* New York, 1992.

Sempa

2008 Sempa, Francis P.: Introduction to the Transaction Edition. In: Spykman, Nicholas John: *America's Strategy in World Politics.* New Brunswick, 2008.

Spykman

1942 Spykman, Nicholas John: *America's Strategy in World Politics.* New York, 1942.

Tézer

2020 Tézer, Zita: Defining the Caribbean Identity. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Hispanica. Supplementum II. América Latina y el mundo. Espacios de encuentro y cooperación.* Ed.: Csikós, Zsuzsanna. Szeged, 2020. 203–212.

2021 Tézer Zita: Gondolatok a karibi identitás meghatározásáról Charles Wagley és Sidney Mintz kutatásai alapján. In: *Orpheus Noster*, 13. (2021) 1. sz. 6–17.

Weigold–Pillsbury

2014 Weigold, Marilyn E. – Pillsbury, Elizabeth: Long Island Sound: A Socioeconomic Perspective. In: *Long Island Sound: Prospects for the Urban Sea.* Eds.: Latimer, James S. – Tedesco, Mark A. et al. New York, 2014. 1–46.

EMŐKE HORVÁTH

THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF THE AMERICAN MEDITERRANEAN

The study deals with an issue that has been little analysed by Hungarian historians. It attempts to interpret the concept of the American Mediterranean, to present its specific characteristics, and then makes a comparison between the European and the American Mediterranean. It tries to present those elements which can be mentioned as common features or as decisive differences between the two regions. It shows that, unlike the European Mediterranean, the American Mediterranean is not dominated by peninsulas, but by a series of islands (Lesser and Greater Antilles) that make up the American Mediterranean par excellence, which were also the sites of discovery and early colonisation. The paper draws attention to the existence of a cultural-religious frontier within the Caribbean, i.e. the division of the American Mediterranean, just as it is the case with the European Mediterranean.

A Múzsák Temploma, avagy a neopüthagoreusok a braziliai Curitibában

2021. novemberi braziliai utamon érdekes kis épületre bukkantam a dél-braziliai Paraná állam fővárosában, Curitibában. Története után kutatva a dél-amerikai ország lakosságának vallási megoszlására vonatkozó adatok jutottak eszembe, melyek a 19. században még monolitnak tűnő braziliai katolikus egyház pozíciójának megrendülését, visszaszorulását mutatják. „Sokak számára meglepőek voltak azok a mutatók, melyek a katolikus egyház térvesztését jelezték a legnagyobb területű és népességű latin-amerikai országban, ahol 2000 és 2010 között 9 százalékos volt ez a visszaesés, vagyis a lakosság 73,6 százaléka helyett már csak 64,6 százaléka – ami még mindig a többség –, vagyis 123,2 millió ember vallotta magát római katolikusnak. 1991-ben ez az arány még 83 százalék volt.” Mindez azt jelenti, hogy a vizsgált húsz esztendőben, 1990 és 2010 között a katolikus egyház elvesztette a híveinek több mint egyötödét. „A vallástalanok és a spiritiszták Braziliában az előző két kategóriához viszonyítva a legkevesebben vannak, de az utóbbi évtizedekben az ő számuk is mérsékelt emelkedést mutatott. A 2000 és 2010 között eltelt években az előbbiek aránya 7,4 százalékról 8 százalékra nőtt, ez 15,3 millió brazil embert jelent; míg az utóbbiak aránya 1,3 százalékról 2 százalékra, azaz a 2,2 milliós létszám 3,8 millió főre növekedett. (...) [Azok aránya, akik] az afrikai gyökerű *umbanda* és *candoblé* gyülekezetekhez tartoznak, változatlanul 0,3 százalék maradt, bár ezen belül az utóbbiak híveinek száma 127 ezerről 167 ezerre növekedett.”¹ A tendencia nem az ezredfordulón, hanem már jó 100 évvel korábban, a régi századfordulón elkezdődött.

João do Rio brazil író apjáról például tudjuk, hogy Alfredo Coelho Barreto *gaucho* volt, azaz Brazília legdélebbi tartományából, Rio Grande do Sulból származott, és hogy Rio de Janeiróba költözve gimnáziumi matematikatanár, a köztársasági eszme elkötelezett híve, valamint az úgynevezett ortodox pozitívista értelmiségi kör tagja lett. Ezért fiát – a korabeli általános brazil szokásoktól eltérően – nem római katolikus szertartás szerint kereszteltette meg, hanem elvbarátait követve a Pozitívista Egyházban (*Igreja do Apostolado Positivista do Brasil*) anyakönyveztette.²

* A szerző az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének vezetője, habilitált egyetemi docens (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., szilagy.agnes@btk.elte.hu).

1 Szilágyi, 2013. 2–3.

2 Rodrigues, 1981. VIII.

Pozitivisták Braziliában

Az ortodox comte-iánusok vagy ortodox pozitivisták a császárság végén és az I. Köztársaság időszakában a Rio de Janeiro-i értelmiség befolyásos csoportját alkották. Elveik közé tartozott a filozófia tudományos jellegű, racionális megközelítése és a tudomány pozitív szerepének hangsúlyozása az életminőség javításában, de eszmrendszerük legfőbb sarokköve talán a tények tisztelete volt. Bár a brazil társadalom szélesebb rétegeiben eszméik csekély hatást gyakoroltak, erős pozíciókra tettek szert elsősorban a hadseregben és bizonyos oktatási intézményekben (a katonai és a műszaki képzésben). „Ezek az intézmények a pozitivista nézetek kisugárzói voltak, mivel itt a tanárok egy része Comte tudományrendszerét tanulmányozta és tanította. 1876. április 1-jén megalakult Rio de Janeiróban az első pozitivista társaság, amelynek két fő alakja Miguel Lemos [1854–1917] és [Raimundo] Teixeira Mendes [1855–1927] volt. (...) Benjamin Constant [1836–1891] az Escola Militarban a pozitivista tudományrendszer alapján megreformált tanterv szerint oktatott. [Majd miniszterként] tanárokat küldött tanulmányútra Párizsba, a pozitívizmus alaposabb tanulmányozására.”³

Az ortodox pozitivisták Auguste Comte társadalom- és vallásfilozófiai rendszere szerint gondolkodtak, és az Emberiség Vallásának követőiként 1881-ben megalapították a brazil pozitivisták templomát. Az akkor körülbelül 200 fős közösség, amely az I. Brazil Köztársaság kikiáltása után befolyásosabb és tehetősebb lett, mint korábban, 1897. január 1-jén avatta fel ünnepélyesen a főváros Gloria negyedében, a régi nevén rua Santa Isabel (ma rua Benjamin Constant) utcában lévő gyülekezeti termét. Az Emberiség Templomának ez az épülete volt a világon az első, amelyet Comte elképzeléseit szigorúan követve terveztek meg.⁴ Az intézmény 2009-ig működött ugyanott, amikor rossz műszaki állapota miatt be kellett zárni a székházat. 2017-ben gyűjtés indult a felújításra, értékes levéltárát a riói Köztársaság Múzeumába (*Museu da República*) mentették ki.

A történelemfilozófiai irányzatként induló comte-iánus pozitívizmus a humanista vallás attribútumaival ruházta fel magát, saját teológiával, rituáléval és haigiográfiával. Világi jellege tehát vallásossá változott, az emberi kultúra nagyjából (Shakespeare, Arisztotelész, Homérosz) szentek lettek, a rituális szertartásokat a polgári/állami ünnepeken tartották, a teológia alapja a pozitivista filozófia és politikai gondolat (például abolicionizmus) lett. A női princípium, amit Comte szerelme, Clotilde de Vaux (1815–1846) alakja képviselt, kiemelt jelentőséget kapott. A katolicizmus Szűz Máriája, mint az Anyaszentegyház allegóriája, a pozitívizmusban az emberiség allegóriájává vált, és a pozitivista templom központi helyén szobor je-

3 H. Szabó, 1983. 112. és 117. A pozitívizmus braziliai történetének igen gazdag a nemzetközi irodalma. A magyar kutatók közül részletesebben H. Szabó Sára és Horváth Gyula foglalkozott a kérdéssel, bár vonatkozó tanulmányaikat részben ők is külföldön, spanyolul publikálták. Például Horváth–H. Szabó, 2005. 9–36.

4 João do Rio a brazil főváros vallási közösségeit bemutató krónikáiban a pozitivista templommal is foglalkozik. A gyülekezeti terem berendezésének részletes leírását adja *A egregia positivista* (A pozitivista templom) című írásában. Rio, 1904. 114.

lenítette meg. Egy mellékoltáron más szent asszonyok is helyet kaptak. A Rio de Janeiro-i pozitívista templomot ezen elvek szerint dekorálták.⁵

Fénykorában nemcsak a comte-iánus szertartásoknak adott helyet, hanem filozófiai, tudományos és művészeti kurzusoknak is, főleg gyerekek és fiatalok számára. Maga dr. Coelho Barreto szintén részt vett az oktatásban, erre fia utal a pozitivistákat bemutató cikkében.⁶ Ezeknek az előadásoknak a híre Magyarországra is eljutott. Kozáry Gyula (1864–1925) római katolikus lelkész és hitoktató a *Bölcseleti Folyóirat*ban többször is írt a pozitívizmus brazíliai helyzetéről: „Texeira Mendes 1892. január havának másodikán kezdte meg népszerű előadásait a pozitív dogmákról. Míg Európában pártot ütnek, addig – így írja egy pozitívista – az Atlanti óceánnak másik partján egy fiatal ember készül méltóan az Emberiség Vallásának főpapi magasztos állására, ki az emberi tudás összességét tárja fel előadásaiban pozitívista rendszer szerint. A pozitívista dogma népszerű előadása négy évfolyamon át tart. Teixeira az előadó, ki ingyen tartja előadásait. Tanítványait a 14. életév-től 21. életévéig oktatja. Kezdi a bölcselet elemeivel (la philosophie première) és bevezeti tanítványait a logika első részébe, mely az aritmetikát, algebrát, a bevezető, algebrai és differenciális mértant foglalja magában. A második évfolyamban a logikát bevégzi (integrális geometria és eróműtan) és a csillagászatot tanítja. A harmadik évfolyamban a tulajdonképeni fizikát, a negyedikben a vegytant, az ötödikben az élettant, a hatodikban a sociológiát, a hetedikben az erkölcsant adja elő. Ezen tantárgyakkal párhuzamosan a latin és görög nyelvet s némi mesterséget tanulnak a növendékek. Ezt a fokozatos tanítást megelőzi a házi nevelés, melyben az anya fejleszti ki a gyermek altruistikus érzelmeit a rokonszenves érzelmek tervszerű kiművelése által. (...)

Teixeira egyelőre három folyamra szorítkozik. Az első évet a bölcselet elemeire (philosophie première) és vele kapcsolatban a logika-astronomiára fordítja, a második évet a physiko-khemiára, a harmadikat a biológiára, sociológiára és erkölcsantára. Minthogy azonban az első folyamra tervezett tananyag egy év alatt előadhatónak nem bizonyult, az első folyamat két részre osztotta és így négy évfolyamot tart. A tanulók ne értelmük hiú kielégítését célozzák, hanem annak elsajátítására törekedjenek, ami az emberiség újjászületésének közremunkálására legalkalmasabbá teszi őket.”⁷

A fentiekben leírt pozitívista nevelési tevékenység Teixeira Mendes halála után erősen hanyatlott. A Rio de Janeiro-i központ mégis terjeszkedett. 1928-ban kápolnát (*Capela Positivista*) avatott a dél-brazíliai városban, Porto Alegreben és az ereje teljében lévő brazil közösség Párizsban is jelen volt, ahol az *Apostolado Positivista do Brasil* 1903-tól szintén működtetett saját kápolnát (*Chapelle de l'Humanité*)

5 Részletes tanulmány és leírás született az épületről a történelmi örökségi védettség alá vétele kapcsán 2010-ben. Lásd az *Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional* (IPHAN), a brazil történelmi és művészeti örökségvédelmi intézet (Brazíliaváros) honlapján: *Ata a 66ª reunião do Conselho*, 2010.

6 Rio, 1904. 112.

7 Kozáry, 1892. 720–723.

a Marais negyedben. Ez lett mára az Emberiség Vallásának egyetlen fennmaradt európai temploma.⁸

Brazília más városaiban is létrejöttek pozitivisták körök (São Paulóban, Salvador da Bahiában, Recifében, Curitibában), és ezek a Rio de Janeiro-iak mellett gyakran fontos szerephez jutottak nemcsak a helyi, de az országos politikában is (például az új, köztársasági szimbólumok megtervezésében, az állam és az egyház szétválasztását eredményező elvi vitákban, vagy az abolicionizmus folyamatában stb.). Különösen nagy befolyásra tettek szert a legdélebbi tagállam, Rio Grande do Sul pozitivisták politikusai: A. A. Borges de Medeiros (1863–1961), aki összesen 35 éven át (1898–1908 és 1913–1928 között) töltötte be a tagállam elnöki tisztét; Júlio de Castilhos (1860–1903), Rio Grande do Sul állam 1891-es, comte-iánus alkotmányának szerzője és Demétrio Ribeiro (1853–1933), a brazil köztársaság első agrárminisztere.⁹

Pozitivisták, szabadkőművesek, spiritiszták és a brazil elit

Artur César Isaía, a Santa Catarina-i egyetem tanára és a braziliai spiritizmus avatott ismerője személyes beszélgetéseink során meggyőzött arról, hogy az alcímben foglalt, számomra az első pillantásra mellékesnek tűnő téma voltaképpen milyen jelentős eszme-, sőt politikátörténeti szempontból. Ő mutatott rá két fontos összefüggésre. Egyrészt arra a kapcsolatra és hatásra, ami a pozitivistákat a spiritizmushoz köti. A francia forradalom után, a 19. század folyamán lendületesen terjedő spiritizmus elveinek rögzülése során figyelemre méltó szintetizáló képességet mutatott: a liberalizmustól a pozitívizmus és evolucionizmus elemein át a szocialista utópiáig több eszmét integrált – állítja írásaiban Isaía.¹⁰ Tanulmányok igazolják August Comte komoly befolyását Kardec¹¹ munkásságára, különös tekintettel az élők és a holtak közötti „kommunikáció” magyarázatára. A spiritizmus elveit rendszerbe foglaló Kardec és az őt követő braziliai spiritiszták megpróbálták szintézist teremteni az isteni eredet és a tudományos evolúció elmélete között, eltérően más 19. századi eszméktől, például a materializmustól, vagy a platonai és kantianus örökségtől.¹² Maga Kardec kifejezetten érdeklődött a természettudományok iránt, lakásán vegytani, fizikai, összehasonlító bonctani és csillagászati előadásokat is tartott.

Isaía még egy fontos körülményre mutat rá. Arra, hogy a spiritizmus azért lehetett olyan nagy hatással a brazil társadalomban, mert az afrotradíció élő jelenlétével találkozott. Ugyanakkor különbözött és el is különült attól. Kardec tanainak

8 Az adatokat vö. a Rio de Janeiro-i templom honlapján közöltekkel. Ugyanott követhető az épület és 15 ezer kötetes könyvtárának felújítására 2014-ben megindított projekt is: *Templo da Humanidade*, é. n.

9 Vö. Amory, 1999. 87–94.

10 Például Isaía, 2007; Isaía, 2009.

11 A francia filozófus, Hippolyte Léon Denizard Rivail (1804–1869), írói álneven Allan Kardec okkult tapasztalatait és a spiritizma filozófia tételeit 1857-ben, *Szellemek könyve* című művében foglalta össze. Magyarul többször megjelent, először Kardec, 1921.

12 Isaía, 2009. 219–220.

ismerete és követése korántsem vált tömegessé, behozataluk és az európai forrású spiritizmus művelése elsősorban egy szűk, írástudó elit keretein belül maradt, egy olyan országban, ahol magas volt az analfabéták aránya. Az alantának bélyegzett afrobrazil spiritizmussal szemben ez az elit emelkedett spiritizmusa volt. Ezért a pozitívizmus, a spiritizmus és a szabadkőművesség közötti kapcsolat Brazíliában nem csupán a véletlen műve, esetleges találkozások láncolata.¹³ Az elitet átszövő személyes viszonyrendszer, a kulturális kapcsolatok és a gondolkodás erősen szimbólumokhoz kötött, új útjainak keresése fűzte össze őket. Így vizsgálva a spiritizmus braziliai történetét biztosan többet jelent hóbortos szellemek tanulmányozásánál, sokkal inkább jelenti az I. Brazil Köztársaság politikatörténeti hátterének és társadalomtörténeti viszonyainak feltárását.

Curitibai szimbolisták

A 19. századi Európából induló, új filozófiai vagy hitrendszerek a riói kulturális-politikai centrumból tovább sugároztak a hatalmas területű Brazília távolabbi vidékeire is, vagy közvetlenül oda érkeztek meg a tengerentúlról bevándorlók, esetleg import olvasmányok által. Északon, a cearái Fortalezában például a helyi intellektuelek szellemi pékséget (*Padaria Espiritual*)¹⁴ alakítottak, magukat pékeknek nevezték, akik új gondolatokat, mint nélkülözhetetlen táplálékot, „sütnek ki”. Délen pedig a paranái Curitibában hasonló céllal jött létre egy, a koronavírus-járványig működő ösztönművészeti és spirituális központ.

A mai nagyváros Vila Izabel negyedében 1918 szeptemberében avatták fel a Múzsák Templomát, ami a neopüthagoreus központ székhelye lett. Az utcát, ahol megtalálható, nem véletlenül hívják úgy: *Rua Professor Dario Vellozo*, mert az intézmény alapítója Dario Persiano de Castro Vellozo (1869–1937) gondolkodó, író és tanár volt. Családjával 16 évesen, 1885-ben települt Rio de Janeiróból Curitibába, és ott élt haláláig.¹⁵ Nyomdászként dolgozott, később a helyi gimnázium (*Ginásio Paranaense*) történelemtanára lett, és ott tanított az 1930-as évek elejéig, visszavonulásáig. A korabeli humán értelmiség polihisztor létmódját követve szimbolista költőként, elbeszélőként, esszéistaként és filozófusként is ismertté vált. Szerkesztője és alapítója volt több helyi lapnak (*Club Curitybano*, *Revista Azul*, az országos híró *O Cenáculo*, a paranái szabadkőművesek lapjai: *Jerusalem*, *Ramo de Acácia* és az ezoterikus *Esphynge: Ciencia, Arte, Mysterio*), a merész gondolat- és művészetfelfogás-szabadság jegyében. Abban a hitben, hogy az irodalom a progresszió eszköze.

Vellozo 1909-ben a *Ginásio Paranaense* diákjaiból és tanáraiból álló szabadgondolkodó csoporttal együtt megalapította a curitibai neopüthagoreus központot

13 Uo. 224., 230.

14 Erről: Cardoso–Ponte, 2012.

15 Vellozo életéről, műveiről, értékeléséről lásd még Prof. Dario Nogueira dos Santos 1949. augusztus 26-án elhangzott megemlékezésének szövegét az *Instituto Neo-Pitagórico*, a neopüthagoreus központ (Curitiba) honlapján. Santos, 1949.

(*Instituto Neo-Pythagorico*),¹⁶ kapcsolódva Püthagorasz és a számmisztika újabb követőinek világmozgalmához, és birtokán 1918-ra felépítette „áhitott menedék”-ét, a Múzsák Templomát (1–2. kép).¹⁷ Püthagorasz a brazil szellemi elit egyes tagjai számára is talán éppen azért volt vonzó és követendő, amit Hamvas Béla kiemel vele kapcsolatban: „Püthagorasz – mondja a magyar gondolkodó – Európában elsőnek próbálta meg az örök európai kísérletet, hogy az emberi társadalmat ne a természet rendje szerint az erősebb hatalmára, hanem a szellem rendje szerint, a múlthatatlan értékek rendjére építse.”¹⁸

A Múzsák Temploma Curitibában a hasonlóan gondolkozók találkozóhelyévé vált, akik zenei és irodalmi programokat, vagy jeles személyiségeket, esetleg távoli népeket bemutató előadásokat tartottak és hallgattak ott, és ezeket mindig Püthagorasz írásainak felolvasása és magyarázata vezettet be. A püthagoreus testvérek magasztalták a görögöket, elmélyültek irodalmukban, és igyekeztek rekonstruálni gondolkodás- és életmódjukat. Tehát nemcsak a filozófiát, hanem az építészetet, a ruházatot, sőt a személyneveket is átvették. „A püthagoreusok tarka ruhát nem viseltek, fehér lepelben jártak. Életmódjuk mértékletes volt, fő táplálékuk a liszt, a méz, az olaj, a gyümölcs” – írja Hamvas.¹⁹ Brazíliai követőik összejöveteleiken imitálták ennek az életformának az elemeit, ha hihetünk a róluk készült fotóknak.²⁰

Dario Vellozo, aki a társaság központi figurája és eszmeiségének kidolgozója volt, a katolicizmustól indult, majd a materializmuson keresztül az okkultizmusig és az antiklerikalizmusig jutott el. Hatással voltak rá a német természettudósok, Ernst Haeckel (1834–1919) zoológus, filozófus evolúciós elmélete, Ludwig Büchner (1824–1899) tudományos materializmusa és Charles Darwin (1809–1882), valamint francia előfutára, a korai evolucionista-enciklopédista, Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829). Vellozo kora divatos áramlatai közül többet (teozófia, ezotéria, martinista szabadkőművesség, kabbala, asztrológia stb.) is igyekezett minél inkább meg-

1. kép. Dario Vellozo

16 Legfontosabb tételeit maga Vellozo tette közzé: Vellozo, 1910.

17 A képek forrása: Costa, 2014. <https://paulodafigaro.blogspot.com/2014/12/dario-vellozo-e-seu-templomas-musas.html> (letöltés: 2023. február 23.).

18 Hamvas, 2003. 2.

19 Uo.

20 Kiváló archív fotókat közöl Costa, 2014.

2. kép.
A Múzsák
Temploma

ismerni,²¹ és a közös nevezőt ezekhez a püthagoreus elvekben találta meg. Szintézisét a kortársak neopüthagoreus gondolkodásnak nevezték el, amit számos saját lírai és prózai szövege²² mellett az általa létrehozott rövidebb-hosszabb életű lapokban is igyekeztek kifejtetni és népszerűsíteni (a már említett *Ramo de Acácia*, valamint *Pátria e Lar*, *Mirto e Acácia*, *Brasil Cívico*, *Pitágoras*, *Luz de Crótona*, *A lâmpada*). Nézetrendszerét irodalmi alkotásai közül legteljesebben talán nagy elbeszélő költeménye, a 300 oldalas *Atlântida* (Atlantisz) tükrözi, amit 1933-ban fejezett be, de csak halála után, 1938-ban jelent meg.²³

1936-ban Vellozo *Jesus Pitágorico* (A püthagoreus Jézus) címmel jelentette meg kései írását. Ez volt az utolsó publikációja halála előtt (1937. szeptember 28-án, Curitiba városában hunyt el). Haláláig vezette a neopüthagoreus – ma úgy mondanánk: kulturális és oktatási – központot, amit akkoriban inkább templomnak tekintettek. Az intézmény vezetését, egyúttal a püthagoreus szellemi örökség és a Vellozo-kultusz ápolását Rosala Garzuze vette át.²⁴

21 Előbb létrehozta a Láthatatlan Fény Ezoterikus Tanulmányok Központját, később a Láthatatlan Fény szabadkőműves páholyt, amely a Louis Claude de Saint-Martin (1743–1803) által alapított Martinista Rendhez tartozott. Curitiba-ban nemcsak utca és iskola viseli a nevét, de 1939. április–májusban 242 taggal létrejött a nevét viselő szabadkőműves páholy is, a *Loja Dario Vellozo*. Vö. Garzuze, 1939.

22 Teljes életművének újrakiadását öt kötetben a neopüthagoreus központ végezte el az 1960–1970-es években. Vellozo, 1969–1975.

23 Műveinek részleges jegyzékét összeállította DeNipoti, 2001. 90.

24 Rosala Garzuze (1906–2009) Vellozo veje volt. A libanoni születésű, hároméves kora óta Brazíliában élő patológus professzor, filozófus és publicista 1937–2009 között, 71 éven keresztül volt a központ elnöke. Vö. Carriel, 2009.

A Múzsák Templomában 1987. augusztus 25-én tűz ütött ki, ami elpusztította a berendezés egy részét, és a mintegy 20 ezer kötetes könyvtár odaveszett. Közadakozásból azonban sikerült helyreállítani az épületet. Fennállásának 100. évfordulóján (2009. november 26.) megemlékezéseket és kiállítást²⁵ rendeztek a városban. A központ a 2010-es évek végéig megőrizte aktivitását.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Amory

1999 Amory, Frederic: Euclides da Cunha and Brazilian Positivism. In: *Luso-Brazilian Review*, 36. (1999) 1. sz. 87–94.

Ata a 66ª reunião do Conselho

2010 *Ata a 66ª reunião do Conselho Consultivo do Patrimônio Cultural*. http://portal.iphan.gov.br/uploads/atas/2010__04__66a_reuniao_ordinaria__09_de_dezembro.pdf (az internetes források letöltése: 2023. január 13.).

Cardoso–Ponte

2012 *Padaria Espiritual vários olhares*. Ed.: Cardoso, Gleudson Passos – Ponte, Sebastião Rosério. Fortaleza, 2012.

Carriel

2009 Carriel, Paola: Rosala Garzuze, um século entre musas e poetas. Ativo e bem-humorado aos 103 anos, o professor mantém as lembranças do movimento simbolista bem vivas na memória. In: *Gazeta do Povo*, 06/02/2009. <https://www.gazetadopovo.com.br/vida-e-cidadania/rosala-garzuze-um-seculo-entre-musas-e-poetas-bewb1bc1v4rvysqys2ecrp5ji/>.

Costa

2014 Costa, Paulo José da: Dario Vellozo e seu Templo das Musas. In: *Blog de história e memória*, 2014. december 27. www.paulodafigaro.blogspot.com/2014/12/dario-vellozo-e-seu-templo-das-musas.html.

DeNipoti

2001 DeNipoti, Cláudio: Um homem no mundo do livro e da leitura. In: *Revista de História Regional*, 6. (2001) 2. sz. 75–91.

Exposição

2018 *Exposição homenageia os 100 anos do Templo das Musas*. <https://www.bpp.pr.gov.br/Noticia/Exposicao-homenageia-os-100-anos-do-Templo-das-Musas>.

Garzuze

1939 Garzuze, Rosala: *Dario Vellozo e o neo-pitagorismo contemporâneo*. [1939. július 21-i előadásának többször (1941, 2008) átdolgozott szövege.] https://diariovellozo.blogspot.com/2013/09/quem-foi-dario-vellozo_13.html.

Hamvas

2003 Hamvas Béla: Püthagorasz (esszé). In: *Kortárs*, 47. (2003) 2. sz.

25 Lásd a rendező könyvtár által közzétett hírt: *Exposição*, 2018.

Horváth–H. Szabó

2005 Horváth, Gyula – H. Szabó Sára: El positivismo en Brasil y México. In: *Tzintzun. Revista de Estudios Históricos* [Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo], 42. (2005) 9–36.

Isaía

2007 Isaía, Artur César: Espiritismo, República e Progresso no Brasil. In: *Progresso e Religião. A República no Brasil e em Portugal 1889–1910*. Coord.: Homem, Amadeu Carvalho – Malheiro da Silva, Armando – Isaía, Artur César. Coimbra, 2007. 285–306.

2009 Isaía, Artur César: Spiritism and the Proclamation of the Republic in Brazil. In: *Öt Kontinens*, (2009) 1. sz. 219–233.

Kardec

1921 *Szellemek könyve. A spiritizmus alapelvei*. Magasabb szellemek oktatása nyomán gyűjtötte és rendezte Allan Kardec; franciából fordította Erdélyi Ede. Bp., 1921.

Kozáry

1892 Kozáry Gyula: A positiv dogmaleczkék. In: *Bölcseleti Folyóirat*, 7. (1892) 719–724.

Rio

1904 Rio, João do: *As religiões no Rio*. Rio de Janeiro, 1904.

Rodrigues

1981 Rodrigues, João Carlos: „A flor e os espinhos.” In: Rio, João do: *Histórias da gente alegre*. Rio de Janeiro, 1981. VIII–XVIII.

Santos

1949 Santos, Dario Nogueira dos: *Homenagem prestada pelo „Centro de Letras do Paraná”, ao sócio fundador Dario Persiano de Castro Vellozo*. <http://www.pitagorico.org.br/fundador/>.

H. Szabó

1983 H. Szabó Sára: A pozitivizmus Brazíliában. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 77. (1983) 109–119.

Szilágyi

2013 Szilágyi Ágnes Judit: Egyház, vallások és oktatás Brazíliában a függetlenné válás korszakában. In: *Vigília*, 78. (2013) 1. sz. 2–11.

Templo da Humanidade

é. n. *Templo da Humanidade acompanhe o projeto de revitalização*. <http://templodahumanidade.org.br/o-projeto-de-revitalizacao/>.

Vellozo

1910 Vellozo, Dario: Instituto Neo-Pythagorico. In: *Ramo de Acácia*, 3. (1910) 15–16. sz. 4–13. 1969–1975 *Obras Completas de Dario Vellozo*. Vol. I–V. Curitiba, 1969–1975.

ÁGNES JUDIT SZILÁGYI

THE MUSE TEMPLE, OR THE NEO-PYTHAGOREANS IN CURITIBA, BRAZIL

The relationship between positivism, spiritualism and freemasonry in Brazil is not just a coincidence, and it is not only a chain of possible encounters. After all they were connected by personal relationships that weaved through the elite, the cultural relations and the search for new ways of thinking strongly tied to symbolism. All of this is well exemplified by the arts and spiritual center ‘Muse Temple’ in Curitiba, Paraná, southern Brazil, active since the turn of the 19th–20th centuries until the corona virus epidemic, whose history and the life and work of its founder, Dario Vellozo are presented in this short study.

A vallási jelenségek és közösségek megítélése a perui baloldali folyóiratában

Amauta, 1926–1930

Az *Amauta*, José Carlos Mariátegui (1894–1930) folyóirata, amelyet 1926–1930 között adtak ki, kulcsfontosságú a perui politikai gondolkodás történetében. Mariáteguít Latin-Amerika egyik első baloldali gondolkodójaként tartják számon. A saját és az őt körülvevő szellemi műhely gondolkodása egyedi latin-amerikai irányvonalat adott a perui és tágabb értelemben véve a kortárs latin-amerikai marxizmusnak. A latin-amerikai és a szovjet típusú „kanonizált” marxizmus közti feszültség valamilyen módon végighúzódott az egész hidegháború idején, és ma is nehézséget okoz a megértésben, ha európai/atlanti definíciókkal próbálják leírni a latin-amerikai baloldali elképzeléseket. Ezért is fontos megérteni Mariátegui szellemi körének az *Amautában* kifejtett gondolatvilágát.

Ezt a gondolatvilágot a kortárs perui közélet korabeli legfontosabb eleme, az indigenizmus határozta meg. Ahogy Anderle Ádám megfogalmazta: az indigenizmus „olyan szellemi mozgalom, mely az indián lakosság legégetőbb kérdéseire kísérli meg a válaszadást”.¹ Ebbe a definícióba az indigenizmus minden irányzata belefér. Az őslakosság felemelését sürgető mozgalomnak számtalan megközelítése volt, az egészen rasszista, paternalista véleményektől az indián közösségek etnikai tömbbé kovácsolását célul tűző gondolatokon keresztül a szocialista forradalmat szervező vonulatig. Az indigenizmus először esztétikai irányzat volt, majd az értelmiség és az őslakos „lobbisták” közreműködésével politikai reformmozgalommá nőtt, aminek során több politikai párt is megszületett.

Írásunkban az indigenizmus baloldali változatait vizsgáljuk, ennek a politikai gondolatvilágnak a vallási jelenségekkel kapcsolatos kérdéseit kívánjuk bemutatni néhány forrás alapján. Az említett latin-amerikai baloldal és a szovjet típusú marxizmus–leninizmus között az egyik fontos különbség, hogy sok latin-amerikai csoport megengedőbben viszonyult az egyházakhoz és a vallásossághoz. Az *Amauta* folyóirat cikkeinek feltárásával megvilágíthatjuk, hogy milyen elképzelések léteztek a vallási jelenségek társadalmi szerepéről a latin-amerikai baloldal e fontos szellemi műhelyében, és azt is megvizsgálhatjuk, hogy az *Amauta* mennyire tekinthető baloldali folyóiratnak, továbbá milyen mértékben heterogén a vallásosságról és a vallási

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (1088 Budapest, Reviczky u. 4.).

¹ Anderle, 1971.

közösségekről közvetített kép. A forrásokat tematikus megközelítésben vesszük sorra: a katolikus egyházra, az őslakosok hagyományos kultuszaira és a protestáns kiségyházakra vonatkozó vélemények szerint csoportosítjuk. Tárgyalásuk során kitérünk arra is, hogy a vallásosságot magát, vagy pedig az intézményes egyházat érintik az írások.

Mindenekelőtt fontos áttekintenünk röviden az indigenizmus történetét, hogy kontextusba helyezhessük az *Amauta* működését, valamint sajátos véleményalkotását Peru problémáiról és reformlehetőségeiről. Az ország egész múltján, sőt jelenén is végighúzódik a faji kérdés. Az őslakosság még ma is a népesség jelentős részét teszi ki, és együttélése a kreol lakossággal, valamint integrációja még ma sem problémamentes. Jelenleg, a minden eddiginél vegyesebb lakosság korában ez az ellentét inkább a fejlettebb, urbánusabb partvidék és a szegényebb belső felföldek közötti gazdasági-társadalmi-politikai feszültséget fejezi ki. Ezt mutatja az a közismert tény is, hogy a városba költözött, magasabb vagyoni szintre jutott őslakosokat gyakran sorolták át a *cholo* vagy félvér kategóriába pusztán társadalmi helyzetük megváltozása miatt.²

A probléma gyökerei az ország gyarmati múltjába nyúlnak. Peruban robbant ki Spanyol-Amerika legnagyobb őslakos felkelése, a Túpac Amaru-lázadás 1780-ban.³ A függetlenségi háború alatt lényeges kérdés volt az őslakosok politikai hovatartozása. Simón Bolívar felszabadította Peru őslakosságát a gyarmati fejadó alól, s az őslakosok magántulajdonává nyilvánította az általuk megművelt földeket.⁴ A függetlenség elérése után sem oldódott meg azonban teljes mértékben az őslakosok helyzete. Eleinte a perui felföld kisszámú értelmisége igyekezett feltárni az őslakosok nehézségeit. Efrain Kristal szerint – aki a cuzcói író, Narciso Aréstegui *El padre Horán* című 1848-as regényéhez köti az indigenizmus perui megjelenését – az őslakos tömegek felemelésének a programja a 19. század közepén jelent meg.⁵ Más szerzők, mint például Jancsó Katalin, ezt a korszakot még „proto-indigenizmusnak” nevezik.⁶ Az indigenizmus harmadik és leginkább maradandó hulláma, amelynek 1920-as évekbeli folyamataival foglalkozunk, leginkább a csendes-óceáni háború 1884-es lezárásától datálható. Elsődleges szellemi központja Limában volt – megfelelő párbeszédben a felföldi, elsősorban cuzcói szellemi körökkel.

Peru 1884-ben aláírta azt a megalázó békeszerződést, amelyben Tarapacá tartományt teljes egészében Chilének engedte át, és tetemes jóvátételt is kellett fizetnie.⁷ A háború utáni gazdasági és társadalmi káoszban megkezdődött a verecség feldolgozása az értelmiség világában, és igyekeztek megtalálni azokat az okokat, amelyek Peru nagy nemzeti katasztrófáját okozták. Ezenkívül a háborút követő évtizedek gazdasági újjáépítése és fellendülése alatt megteremtődött az az – egyre nagyobb arányban félvér – értelmiségi réteg, amelynek lehetősége és tere volt nyil-

2 Anderle, 1977. 230–269.

3 Lásd például: Walker, 2015.

4 Klarén, 2004. 189.

5 Kristal, 1991. 156.

6 Jancsó, 2007b.

7 Vö. Contreras-Cueto, 1999. 172.; Klarén, 2004. 242.

vánosan, egyre szélesebb rétegekre hatva kifejteti véleményét Peru korábbi történelmi kudarcairól és jövőbeli lehetőségeiről.

A háborúnak olyan elemei voltak, amelyekre fontos volt reflektálni. Miután a chilei hadsereg 1880 decemberében partra szállt Lima közelében, a védelmet irányító Nicolás de Piérola ideiglenes diktátor nagyszámú, frissen toborzott indián milicistát összpontosított a városban, hogy pótolják a már szinte teljesen szétesett reguláris perui hadsereget. Az indiánok képzetlensége, motivátlansága és a kreol tisztek tehetetlensége megmutatkozott a következő egy hónapban, miközben a chilei hadsereg módszeresen felmorzsolta ezeket az erőket, és 1881. január 17-én bevette Limát.⁸

A régi perui rendszerrel szemben, amely képtelen volt az őslakosokat megnyerni és felhasználni, erős kontrasztot képezett a háború következő szakasza, amikor Andrés Cáceres tábornok komoly haderőt szervezett a felföldön, és egészen 1883-ig, a huamachucói vereséig ellenállt a chilei megszállóknak. Ez azonban azal járt együtt, hogy Cáceres teljesítette a közösségek földigényeit és adómentességre vonatkozó követeléseit. Az „Andok varázslója”⁹ egyszerre mutatta meg, hogy együtt lehet működni az őslakossággal, és villantotta fel a kreolok uralta társadalmi rendszer összeomlásának rémképét is.

Ambivalens hozzáállás jellemezte az indigenizmust a továbbiakban is. Egyfelől menekülés volt ez egy fenyegető erőszakos társadalmi felfordulás elől, másrészt egy, a korábban megjelent lehetőségekre építkezni kívánó irányzat. A háború időszakával való folytonosságot Manuel González Prada teremtette meg, aki tisztként részt vett Lima ostromában, majd pedig a háború utáni oligarchikus Peru egyik legfontosabb bírálója lett.¹⁰ A háború utáni indigenizmus kezdetben kritikai, társadalmi összeomlást vizionáló irányba indult el, programadó regényének a történettudomány egyhangúlag Clorinda Matto de Turner *Aves sin nido* (Madarak fészek nélkül) című művét tekinti.¹¹ Az indigenizmus képviselőinek a háború után csalódnuk kellett, jóllehet az őslakosok háború alatti védelmezője, Cáceres tábornok lett a perui elnök 1886-tól, ami elsősorban a földbirtokosokkal való kiegyezésének volt köszönhető. Az 1890–1900-as évtizedek sem hoztak változást, sőt a modernizáció következtében megkezdődött a földbirtokok koncentrációja és az őslakosok korábbi életfeltételeinek felbomlása, újabb nehézségeket okozva az amúgy is gondokkal küzdő közösségeknek.¹²

Az őslakosok azonban nem maradtak szórtanok, és heves tevékenységük felkeltette a partvidéki értelmiség figyelmét is, amely végül 1909-ben megalakította az Asociación Pro-Indígena egyesületet, és immár politikai szintre vitte az indigenizmust. Az egyesület megalapítói, Pedro S. Zulen és Dora Mayer de Zulen személyes ellentétek miatt 1917-ben feloszlatták a szervezetet, a tagság azonban folytatta

8 Vö.; Contreras-Cueto, 1999. 166.; Klarén, 2004. 235.

9 Klarén, 2004. 241.

10 Mañach, 1937. 14–24.

11 Vö. Klarén, 2004. 252.; Jancsó, 2007b. 45.

12 Klarén, 2004. 261.

az őslakosok érdekében végzett munkásságát.¹³ Az 1919-ben hatalomra jutott populista elnök, Augusto B. Leguía erre a körre építve, az őslakosok panaszainak kivizsgálására létrehozta az Indián Ügyek Hivatalát (Oficina de Asuntos Indígenas).¹⁴ Az Őslakos Kongresszust (1920) követően a tahuantinsuyói őslakosok jogait védő bizottság, az El Comité Pro-Derecho Indígena Tahuantinsuyo megalapításával megkezdődött az őslakosok belső mozgósítása is. A Comité az őslakosok jogaiért folytatott harc hivatalos szervezetévé kívánt válni. Az egyetemeken – leginkább a limai San Marcoson – elinduló reformmozgalom, amelyet 1919 óta Victor Raúl Haya de la Torre irányított, 1920-tól „népi egyetemek”, vagyis szabad esti kurzusok létrehozásával igyekezett az indigenizmus egyik legfontosabb elemét, az őslakos tömegek szellemi felemelését megvalósítani.¹⁵

Ezekben a szellemi áramlatokban tevékenykedett az ifjú szocialista Mariátegui is, aki európai útja után fordult a klasszikus baloldali eszmék irányába. Dolgozott a *La Razón*, valamint az anarchista *La Claridad* című lapoknál is. Itt építette ki kapcsolatait Lima meghatározó véleményformáló köreivel. A *La Razón*t még 1919-ben ott kellett hagynia, a *La Claridad*ot pedig 1923 után, amikor a népi egyetemek mozgalma nyíltan szembekerült az állammal.¹⁶ Ezeket a kísérleteket követően alapította meg 1926-ban az *Amautát*, amelynek már a neve is a mindent átható indigenizmusra utal, hiszen kecsua nyelven tanítót jelent. Ezzel hosszabb távon helyezte el a folyóiratot Peru legfontosabb reformmozgalmában, és a feloszlatott népi egyetem örökségét is magára vállalta. Szerzőit viszont a korábbinál szélesebb körből toborozta, szakítva a korábban kifejezetten agitatív jellegű újságírással.

Ekkoriban minden mozgalom hatalmas átalakulásokon ment keresztül. A már említett 1923-as konfliktus során pontosan az egyházzal kapcsolatos vita miatt került szembe az állammal az indigenizmus. Az Acción Católica előretörésére az egyetemi reformmozgalom hevesen reagált. Emilio Lissón bíboros ebben az évben elfogadtatta Leguía elnökkel, hogy Perut egy nyilvános szertartás keretében Jézus Szent Szívének ajánlja fel. Victor Raúl Haya de la Torre ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy a „reakciónak” vélt katolikus előretöréssel szembeszálljon, és hatalmas tömegtüntetéssel megakadályozta a rituálé végrehajtását, amire ezután nem is tettek újabb kísérletet. A kormány azonban hevesen reagált, és megszakította a kapcsolatot az indigenista csoportokkal, Haya de la Torrét pedig száműzte.¹⁷

Az egyház szerepének megítélése

Az egyház szerepének kérdése mindig hangsúlyosan jelen volt az *Amautában*, már a megjelenésétől kezdve. A források releváns mennyiségűek ahhoz, hogy elkülöníthessük egymástól a szellemi műhely különböző irányzatait, és újabb ada-

13 Castillo, 2009. 79. Vö. Jancsó, 2007a; Jancsó, 2005.

14 García – Romero Sommer, 2013. 96.

15 Klaiber, 1975. 693–715.

16 Klaiber, 1975. 710.; Klarén, 2004. 297.

17 Vö. Contreras–Cueto, 1999. 251.; Klarén 2004. 320.;

1. kép.
Az Amauta
1. és 26.
számának
címlapja

lékkel világíthassuk meg a korszak perui baloldalának szellemi viszonyát a nyugati baloldalisághoz.

Öt év alatt összesen 32 lapszám jelent meg (1. kép), és 8 számban 27 cikk foglalkozott az egyház kérdésével.¹⁸ Az *Amauta* működésének időszaka egybeesett a modern perui politikai szervezetek – mint például a Haya de la Torre által vezetett Amerikai Népi Forradalmi Szövetség (APRA), vagy a Perui Szocialista Párt, amely egyúttal a későbbi Perui Kommunista Párt alapjául szolgált – születésével. A kommunista párt azonban csak Mariátegui halála után alakult meg, mivel a perui gondolkodó igyekezett szocialista program alapján megszervezni a diákmozgalomra és a munkásszervezetekre támaszkodó pártját.

Az *Amauta* Peru története szempontjából fontos időszakban jelent meg, és ez az időszak egybeesett az úgynevezett *oncenió*val, Augusto Leguíaának a modernizáció jelszavával fellépő tizenegy éves rendszerével. Leguía elnökségének utolsó évei a korábbi reformkísérletek szétesését, a helykeresést hozták magukkal, és a gondolkodók közül sokan az *Amauta* lapjain fogalmazták meg a politikai-elméleti problémákat. A folyóirat szerzőit széles körből toborozta. Itt jelent meg először Mariátegui *Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana* (Hét esszé a perui valóságról) című, a dél-amerikai politikai gondolkodás szempontjából alapvető fontosságú művét alkotó esszéik egy része is.¹⁹ A San Marcos Egyetem önszerveződő köreiből induló szabadegyetemek szervezője, Victor Raúl Haya de la Torre is részt vett az *Amauta* munkájában. A már a folyóirat megjelenése előtt is prominens értelmiségiek közül érdemes kiemelni Dora Mayer de Zulent, vagy akár José Vasconcelos

18 A folyóirat már digitálisan is elérhető: <http://hemeroteca.mariategui.org/index.php/Detail/collections/6> (letöltés: 2023. január 30.).

19 Mariátegui, 1926. 29–32.

korábbi mexikói oktatási minisztert.²⁰ Itt jelentette meg későbbi nagy hatású regénye, a *Tempestad en los Andes* (Vihar az Andokban) első fejezeteit a fiatal radikális Luis Valcárcel. Vezető külföldi értelmiségiek is publikáltak az *Amautában*, például George Bernard Shaw-nak és Louis Aragonnak is jelent meg itt vendégcikke.²¹ A folyóirat fennállása alatt következett be a szakítás a sajátos, harmadikutas politikát választó Haya de la Torre és az „eredeti”, Mariátegui körül tömörülő baloldaliak között, miután előbbi 1928-ban, mexikói száműzetésében zászlót bontott, és megalapította mozgalmát, az Amerikai Népi Forradalmi Szövetséget.²²

Az *Amautában* megjelenő, a katolikus egyháznak az őslakosokat érintő szerepére reflektáló elemzéseket két csoportra lehet osztani. A cikkek egy része azt mutatta be, hogy a korabeli felfogás szerint mi is az egyház szerepe. Az írások másik része azonban azt vázolta, hogy mi lehetne a katolikus egyház társadalmi szerepe, illetve a társadalmi reformokra törekvőknek miként kellene kezelniük az egyház kérdését.

A katolikus egyház aktuális szerepét két, ellenkező értékítéletű nézőpontból közelítették meg. Egyfelől létezett az az elképzelés, hogy a katolikus egyház az uralkodó rendszer része. Az egyház komoly gazdasági erővel és politikai befolyással rendelkezik, és ezáltal a kortárs perui problémák elemét, nem pedig a megoldás részét képezi. Ez elsősorban az indigenizmus megalapítója, Manuel González Prada kompromisszummentes egyházellenességének a tükröződése. Véleményét a perui gondolkodó már 1888-ban megfogalmazta egy karakteres tételmondatban: az indiánt megnyomorító hármasság a békebíró, a (tartományi) kormányzó és a pap,²³ vagyis az igazságszolgáltató és a végrehajtó kormányzati rendszer mellett a harmadik elnyomó a szellemi rabságban tartó egyház. Ugyanezt az elemet az irányzat egyik alapműve, a korábban említett *Aves sin nido* is tartalmazta, amelynek az egyik legfontosabb negatív szereplője a regény helyszínéül szolgáló perui kis, hegyi falu papja.

Antero Peralta *El indio no es panteista* (Az indián nem panteista) című, az *Amauta* 15. számában közölt írásában kiemelte, hogy a katolikus egyház válságba, és nemcsak fizikai, de szellemi nyomorba is taszította az őslakoságot, mert súlyosan felkavarta a korábban meglévő szakrális világát, de lelkialkatának megfelelő új spiritualitást nem kínált neki.²⁴ José Uriel García ezzel az érveléssel a katolikus térhódítás kultúraromboló hatását bizonyította. A *La música incaica* (Az inka zene) című cikkében az őslakosok zenéjét az ősvalláshoz kötötte, és megjegyezte: mindez a hagyomány a katolikus vallás uralomra jutásával megszakadt.²⁵ A mexikói *cristero* háborút, az egyház és állam közötti konfliktust az első számban tárgyaló Ramiro Pérez Reinoso egyértelműen az állam mellé állt, és a katolikus egyházat saját osztályérdekeibe merevedett szervezetnek nevezte.²⁶

20 Hilton, 1951. 395–412.

21 Shaw, 1927. 7.; Aragon, 1928. 3–4.

22 Klaiber, 1975. 710–715.

23 „(...) la tiranía del juez de paz, del gobernador i del cura, esa trinidad embrutecedora del indio.” González Prada, 1976. 43–48.

24 Peralta, 1928. 24.

25 García, 1926. 11.

26 Pérez Reinoso, 1926. 27.

Az egyháznak a szegények felé fordulását is hasonló kritika érte. Luis Valcárcel radikális, indián felkelést ígérő írásaiban kifejtette: az egyház karitatív, jótékonykodó tevékenysége gyarmatosító, paternalista hozzáállásból ered, és nem előremozdítja a szociális helyzet javulását, hanem konzerválja azt.²⁷ Valcárcel szintén hangsúlyozta a szellemi elnyomásról szóló érvet. Szerinte a katolikus egyház az őslakosságtól még a szellemi regeneráció képességét is elvette, és teljesen elfordult a néptől, a saját gazdagodására fordítva energiáit.

Ugyanezt a nézetrendszert erősítette meg Louis Aragon *El espíritu proletario* (A proletár szellem) című vendégcikke is,²⁸ amely ugyan nem a perui helyzetről szól, de mégis érdemes megemlíteni az idézett véleményekkel egyező jellege miatt. Aragon szerint az egyház legfontosabb bűne, hogy – a világi burzsoá értelmiségi csoportokkal együtt – kiszolgálja a kapitalista rendszert azzal, hogy az általa ellenőrzött oktatási intézményekben meghatározza mindazt, mi tudható a világról, a működéséről és a társadalmi viszonyokról. Ezáltal elzárja a szegényebb rétegeket a kritikai gondolkodástól a társadalom vonatkozásában. Miközben a cikk befogadásáról szóló szerkesztőségi döntést nem ismerjük, az alsóbb rétegek oktatása fontosságának és az egyház ezen a téren elkövetett hibáinak hangsúlyozása megegyezik az *Amauta* egyéb írásaival.

Mariátegui *Hét* esszéjének egyike, a perui gazdaságról szóló írás is az *Amautá*-ban jelent meg először. Mariátegui azért bírálta az egyházat, mert az a fennálló rendnek is a konzervatívabb eleméhez, a feudális rendszerhez tartozik, nem pedig a kapitalizmushoz, amely tovább lendíthetné Perut a marxi értelemben vett fejlődésben.²⁹ Ugyanez a vélemény belekerült a *Hét* esszé végleges verziójába is.

Ez tehát a katolikus egyházzal alkotott kép egyik oldala, amely szerint a katolikus egyház az államhatalom eszköze, a feudális rendszer fenntartója és védelmezője, az őslakosok vallásának elnyomója. Fontos azonban megjegyezni, hogy minden esetben elválasztották egymástól a vallásos érzelmek és a katolikus egyház tevékenysége megítélését.

Az indigenista mozgalomban azonban olyan felfogás is kialakult, hogy az őslakosság, az „indiánok” számára a vallás rendkívül fontos kötő- és közösségszervező elem. Többször visszatérő motívum az *Amauta* cikkeiben, beleértve Mariátegui esszéit is, hogy az őslakosságot a prekolumbián társadalmakban a közös vallás tartotta össze. Ennek analógiájára több szerző azt állította, hogy a katolicizmus is éppen ilyen erő. Az eddig idézett, az egyházzal negatívan szóló cikkek felrótták az egyháznak, hogy elszalasztotta a lehetőségeit, hogy hasznosat tegyen az őslakosok javára, ugyanakkor tevékenységét „saját osztályérdekei szerint” folytatta. Ebben azonban benne rejlik az is, hogy az egyháznak voltak lehetőségei, és nem csak egyszerű destruktív erőként tekintettek rá az egyes szerzők.

A katolikus egyházat egyfelől negatívan ítélték meg, a fennálló feudális-komprádor rendet kiszolgáló és fenntartó erőként tartották számon az *Amauta*

27 Valcárcel, 1926. 4–6. (Egy rövid szakasz a regényből.)

28 Aragon, 1928. 3–4.

29 Mariátegui, 1926. 29–32.

szervezői, másfelől viszont bizonyos értéket is láttak a katolikus egyház által nyújtott vallási és közösségi összetartozásban. Ennek eredményeként egyfajta szintézis született a katolikus egyház lehetséges jövőbeli szerepét illetően. Ramiro Pérez Reinoso már említett, a *cristero* háborút értékelő cikkében, miközben a katolikus egyház tevékenységét kárhoztatta, azt állította, hogy az egyház valójában csak letért a helyes útról, és liturgiai formákat és a lényegi tevékenységéhez nem tartozó gazdasági előnyöket véd ahelyett, hogy a vallás szociális igazságosságot hirdető lényegéhez térne vissza. Szerinte az állam azáltal, hogy megszüntette a katolikus egyház különleges jogállását, éppen erre a jó útra téríti vissza az egyházat. Célzást tett arra is, hogy talán már nem is az egyház, hanem az állam a vallásos célok hiteles képviselője, mivel többet tesz a társadalmi igazságosságért, mint a saját hierarchiájába merevült egyház. Mexikóban, szögezte le, nem vallásháború folyik, hanem a hit megtisztítása a babonától és a hierarchia merev falaitól. Mint írta: „A szociális reform szelleme tökéletesen keresztény.”³⁰

Ennek a kérdésnek a történelmi gyökereit boncolgatta José Eugenio Garro *La iglesia y el estado* (Az egyház és az állam) című, a 19. számban megjelent írása is. A szerző álláspontja szerint az egyház és az állam szétválasztása szükséges, de nem azért, mert az egyház rossz befolyást gyakorol az államra, hanem mert az államnak van rossz hatása az egyházra. Fontos különbség: egy lehetséges jövőbeli forradalom alatt az egyház nem célpont, hanem a folyamatban felhasználható eszköz, amelyet először meg kell szabadítani a hierarchia káros uralmától. A szerző sajátos történelmi konstrukciókkal igyekezett igazolni elképzelését. Állítása szerint a középkorban a tudás és az egyház, illetve a társadalmi haladás és az egyház még összhangban volt, a reneszánsz idején azonban megváltozott a helyzet, és az egyház a mindenkori hatalom eszközévé vált, és már ilyen egyházként érkezett a konkvisztádorokkal Peruba. A társadalmi haladás és az egyház összhangba hozása egy történelmi léptékben nem is olyan nagy kisiklást hozna helyre. A cikk egyik sajtóságos megjegyzése szerint a modern történelem során a szovjet alkotmány tette a legpozitívabb lépést ebbe az irányba. Nincs okunk azt feltételezni, hogy Garro cinikus módon arra célzott, hogy az 1920-as évek egyházellenes pusztítása elfogadható intézkedés, inkább a szovjet birodalomról alkotott naiv elképzelések tükröződhetnek itt. A szerző konkrét javaslatai: az egyház teljes földvagyonának elvétele és felosztása, hogy ily módon az egyházszerkezet elszakadjon az anyagi-gazdasági érdekektől. Az írás Spenglert idézve azt bizonygatja, hogy a politikai-gazdasági szerkezetként létező egyház egy hanyatló civilizáció jele, Peru ebből az állapotból törhet ki egy gyökeres, a mexikóihoz mérhető reform végrehajtásával.³¹

Egyes szerzők tovább mentek, még kedvezőbbként lefestve az egyház lehetséges jövőbeli szerepét. José Vasconcelos (korábban a mexikói Obregón-kormány oktatási minisztere) *El nacionalismo en América Latina* (A nacionalizmus Latin-Amerikában) című cikkében szintén arra a következtetésre jutott, hogy egy esetleges latin-amerikai egység kulcsa a közös vallási érzelmekben keresendő, mivel

30 Pérez Reinoso, 1926. 27.

31 Garro, 1928. 31–36.

a helyi nacionalizmusok csak szétaprózzák a kontinens erejét.³² Az ellen-pánamerikanizmus egyfajta, különleges formája ez, amit a mexikói politikus-filozófus az Egyesült Államok kulturális-politikai propagandájával szemben terjesztett. A cikkben nem tért ki azon nézeteire, melyeket az őslakos kultúrát tisztelő indigenisták eretnekségnek tartottak volna. A mexikói szerző szerint ugyanis a spanyol hódítás határozottan modernizáló, liberalizáló hatású volt, felszabadítva az őslakosokat a korábbi elmaradott, hasonlóan elnyomó rendszereik alól. Fontos megjegyezni, hogy e nézeteit alapvetően a mexikói prekolumbián kultúrákra vonatkoztatva fejlesztette ki, amely kultúrák eltértek az andesi térség korabeli társadalmaitól.

Vasconcelos a mexikói forradalom sajátos fordulata miatt elmenekült Mexikóból, bejárta Latin-Amerikát, és számos utazása – saját bevallása szerint – nagy hatást gyakorolt politikai gondolkodására. Egy, az egyházzal alapvetően szemben álló mexikói kormány oktatási minisztere volt (a posztról csak a kormány leváltásakor távozott). Szemlélete, hogy a katolikus hit pozitív szerepet tölt be, jól példázza sajátos, heterogén nézeteit, melyekben megfért a vallásosság melletti kiállás és a keresztény hit alapigazságait védelmező filozófiai művek írása az egyházzellenes tevékenységgel.³³ Három év múlva, 1929-ben már a katolicizmusellenességéről híres Plutarco Elías Calles-rezsim jelöltje, Ortiz Rubio ellen indult a mexikói elnökválasztáson. Vasconcelos személyes küzdelme, amely az *Amautában* is megjelent, különleges példa a latin-amerikai baloldal vívódására az egyházhoz és a vallásossághoz való viszonyt illetően.³⁴

Luis Carranza *El problema indígena* (Az indián probléma) című írásában a katolikus hit hatalmas közösségeket kovácsoló erejére mutatott rá, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az őslakoságnak ezt az erőt a politikai cselekvésben kell alkalmaznia.³⁵ Ezzel összhangban Carlos A. Velásquez *La nueva educación* (Az új nevelés) című cikkében kijelentette: a dogmatikus, metafizikára alapozott oktatás, nevelés korszaka lejárt, praktikus, racionalista, a mindennapokban felhasználható szociális és technikai tudásra van szükség.³⁶

Mindezen cikkek egyértelműen mutatják, hogy az *Amauta* hangja cseppet sem volt egységes, és jelentős a vallásnak pozitív szerepet tulajdonító íráskor aránya. Mariátegui teret engedett a vitának, de főképpen olyan szerzőket gyűjtött maga köré, akiknek a véleménye megegyezett a saját elképzeléseivel, vagy legalábbis hasonló volt. Egyes kutatók megjegyzik, hogy Mariátegui marxizmusa nem is igazán leninista, hanem sokkal inkább az anarchoszindikalista Georges Sorel nézeteire épít, aki sajátos, voluntarista módon fogta fel az alsóbb rétegek forradalmát.³⁷ Sorel szerint nem a történelmi-gazdasági determinizmus, hanem a forradalmi akarat mozgatja a társadalmi változást. Ennek megfelelően a vallásnak, az ethosznak kulcsszerepe lehet a mobilizáló erő megszületésében, nem csak az egzakt gazdasági-tár-

32 Vasconcelos, 1926. 13–16.

33 Reinhardt, 1946. 322–334.

34 Hilton, 1951. 405–410.

35 Carranza, 1927. 55.

36 Velásquez, 1926. 25–26.

37 Skinner, 1979. 447–471.

dalmi változások idézik elő a forradalmat. Ez a sajátos, miszticizmusnak is felfogható, az emberek érzélemlágának átnevelését sürgető baloldaliság tükröződik már az *Amautában* is.

Konzervatívabb hangok is megszólaltak a folyóiratban a katolicizmus kapcsán. Dora Mayer de Zulen, az 1909–1917 között fennállt Asociación Pro-Indígena egyik korábbi vezetője *El problema religioso en Hispano-América* (A vallási probléma Spanyol-Amerikában) című, 1927 decemberében megjelent cikkében kiállt a katolikus vallási homogenitás fenntartása mellett. Elismerte, hogy a katolikus egyház valóban prekapitalista erő, és többnyire a legtudatlanabb vidékeken maradt csak fenn. Rámutatott azonban arra is, hogy hibás az a nézet, amely a katolicizmust csupán az őslakosokat leigázó „imperialista” vallásnak tekinti, mert a katolicizmus nagyon sok tekintetben már a közösségi életbe integrálódott vallás, nem pedig idegen test Peruban. A közösségekben meggyökerezett elemei közös kultúrkincset őriznek, morális értéket és szervezőerőt jelentenek, melyek bátyák lehetnek az amerikai protestáns imperializmus kulturális gyarmatosításával szemben, és közösségszervező erőként segíthetnek egy szocialista társadalom felé vezető úton.³⁸

A korábbi szakirodalom mindezt úgy értelmezte, hogy Dora Mayer alapvetően rendhagyó eszméket képviselt az *Amaután* belül. Ennek, úgy tűnik, ellentmond az, hogy Mariátegui a *Hét* esszéiben, a perui gazdaságról szóló részben – az *Amautában* és a később közölt változatokban is – elismerte a paraguayi és a perui jezsuita telepek magas szintű gazdasági és szociális tevékenységét.³⁹ Dora Mayer azonban olyan elképzeléseket vázolt az idézett cikkben, melyeket a későbbiekben Mariátegui egyik legfontosabb ellenfele, Victor Andrés Belaúnde (1883–1966) képviselt *La realidad nacional* (A nemzeti valóság) című, Mariátegui *Hét* esszé programadó gyűjteményének kritikájául szánt művében.⁴⁰ Ez is mutatja, hogy az *Amauta* tényleg vitafórum volt, ahol a hagyományos marxizmustól egészen eltérő vélemények is megjelenhettek – annak ellenére, hogy a Haya de la Torréval való szakítás (1928) után Mariátegui véglegesen is szocialistának nyilvánította folyóiratát.⁴¹

Összességében az *Amauta* lapjain olvasható egyházkép kettős. Az egyháznak a perui jelenben betöltött szerepét ítélték meg leginkább negatívnak. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a sajátos belföldi tapasztalatokra alapozva a folyóirat szellemi műhelye komoly tiszteletet is tanúsított a katolicizmus – mint az idealistán szemlélt nép kultúrájának fontos része és közösségalkotó ereje – iránt; és jövőbeli szerepét is elsősorban a társadalmi igazságosság megvalósításának elősegítőjeként látta, abban az esetben, ha korabeli gyakorlatát teljesen elveszti, és az „eredeti” értékekre alapulva újjászületik az egyház.

38 Mayer de Zulen, 1927. 59–61.

39 Vö. Mariátegui, 1926; Mariátegui, 1955a.

40 Belaúnde, 1931.

41 Escjadillo, 1999. 177–180.

Vélemények az őslakosok vallásáról

A folyóiratban kisebb teret kaptak az őslakosok vallására vonatkozó reflexiók, és még kisebbet a protestáns egyházakról és vallási nézetekről alkotott vélemények. Ettől függetlenül, annak érdekében, hogy teljesebb képet kapjunk az *Amauta* szerzőinek vallásról alkotott elképzeléseiről, bemutatjuk azokat is.

Az ősvallásról és az inka kultuszrendszeréről kialakított kép egyértelműen pozitív volt a limai baloldali körben, és így az *Amautában*. Mariátegui *Hét* esszéjének vallással foglalkozó része is mindössze azt veti a korszak hitrendszerének a szemére, hogy az individuumot nem engedte megfelelően kibontakozni.⁴² A perui baloldal képviselői általánosságban elfogadták, hogy az inka vallás alapvetően megfelelt az andoki közösségi fejlődés dinamikájának. Mi több, az általa fenntartott gazdasági-társadalmi rendszert José Eugenio Garro sajátos kommunizmusként azonosította, ami a baloldali közösség részéről mindenképpen pozitív megítélést tükröz.⁴³ Mariátegui az *Amautában* nem említette ezt a kérdést, ugyanakkor maga is egyetértett ezzel az elképzeléssel, és a *Hét* esszéiben is Garróhoz hasonlóan foglalt állást.⁴⁴

A szovjet történetírás – Engels bizonyos kijelentéseire támaszkodva – később felkarolta ezt az elképzelést.⁴⁵ Vitalij Korionov, az inka társadalom kommunisztikus jellegét bizonygató szovjet szerző szerint Mariátegui a Perui Kommunista Párt alapítója is volt. Az 1960-as években a Szovjetuniót követő perui kommunisták rendkívül fontosnak tartották, hogy Mariátegui örökségét magukénak mondhassák,⁴⁶ és ezt támogatta a szovjet ideológia is. A kommunisták részéről mindez egy retrospektív kisajátítási kísérletet jelentett.⁴⁷ Mariátegui és társai gondolatai nem illeszkedtek a kortárs marxizmus-leninizmushoz.

Gyakran előfordult, hogy a kortárs vallásos gyakorlat egyes elemeit is az ősi vallás által nyújtott autentikus élmények felújításaként látták. A népi vallásosság erejének megkapó leírását olvashatjuk például Emilio Romero történésztől: a cuzcói katolikus ünnepekről szóló írásában a közösségi vallási ünnepeket és élményeket elemi erejű társadalom-, sőt nemzetformáló erőként mutatta be. Miközben elismerte a katolikus egyház pozitív szerepét, hangsúlyozta, hogy nem az egyház lényegéből ered ez az előrevivő töltet, hanem az egyház az, amely, mondhatni, véletlenszerűen keretet ad a jóval mélyebbről eredő népi vallási érzelmeknek. Mint írta: az indiánok katolikus szertartásra készülve a katedrálisban található Señor de los Temblores (Földrengés Ura) Jézus-szobrot valóságos pogány istenségként tisztelik, s ez igen messze áll a papság érzésvilágától.⁴⁸ José Uriel García *La música incaica* című cikke a perui népi katolicizmus zenei világát és ennek közösségformáló erejét az ősi vallási szokásokra vezette vissza. García szerint a nemzetépítés fontos része, hogy az

42 Mariátegui, 1955b. 147.

43 Garro, 1928. 31–36.

44 Mariátegui, 1955b.

45 Korionov, 1978. 226–237.

46 Skinner, 1979. 447–448.

47 Anderle Ádám is megerősíti ezt. Anderle, 1971.

48 Romero, 1927. 54.

Inka Birodalom korszakának népi zenéje visszatérjen a köztudatba, és a lakosság ismét felfedezze kulturális gyökereit.⁴⁹

A régi szokások leírása is többször megjelent a cikkekben, visszaulva Peru régi értékeire. María Isabel Sánchez Concha de Pinilla az inka napfordulós ünnepet, az intip (más átírásokban: inti) raymit mutatta be. A vallási ünnep a társadalom közös, nagy jelentőségű élménye volt évről évre a prekolumbián korban.⁵⁰ Annak ellenére, hogy ez az ünnep inkább utólagosan feltalált hagyomány, mint valódi történeti jelenség, hatása nagy volt. 1944-től kezdve az őslakos aktivista Humberto Vidal Undo kezdeményezésére évente megünnepelték, és ez a régi-új, politikai indíttatású hagyomány azóta sem szakadt meg.⁵¹

Az inka gyökerek hangsúlyozása és pozitív színben való beállítása tudatosan tekinthető. Az *Amauta* bevallottan célul tűzte, hogy a „koloniális” látásmód helyett a világot kifejezetten Peru szemszögéből szemlélő álláspontot erősítsen. Így az őslakos hagyományok hangsúlyozásának és megerősítésének komoly, megtervezett szerepe volt. Ennek megfelelően az ősvallást is kedvező színben tüntették fel. Nagymértékben kapcsolódik az *Amauta* szellemi köre a cuzcói indigenista műhelyhez, amely fontos feladatának tartotta a perui népi kultúra teljes feltárását és annak beágyazását a nemzeti identitásba.⁵²

A protestantizmus említései

A protestáns vallásról majdnemhogyan csak említésszerűen beszéltek az *Amauta* szerzői. Elsősorban a modernitásról szóló diskurzussal, illetve az angolszász világhoz fűződő viszonytal kapcsolatban került elő, mivel a korszakban Peruban protestáns missziós tevékenységet szinte kizárólag az Egyesült Államok folytatott.⁵³ José Carlos Mariátegui a protestánsokat Max Weber műve szellemében ítélte meg, a gazdasági fejlődéshez progresszíven viszonyuló csoportnak tekintette.⁵⁴ Véleménye szerint az amerikai befolyás és a protestantizmus elterjedése a materiális értékekre koncentráló, egészséges liberális társadalom feltétele, és ezt a társadalmat majd a permanens forradalom eredményeként a szocializmus váltja fel. Ezzel az indigenizmust elindító González Prada nézeteit is képviselte.⁵⁵

Mariáteguihoz képest a többi szerző általában negatívabban értékelte a protestánsokat. Vasconcelos sokkal ambivalensebb képet vázolt, jóllehet végső következtetése szerint a protestantizmus terjedése előremutató. Az idealista mexikói szerző alapvetően elítélte a protestantizmussal érkező kapitalista társadalmi szellemet, azonban nélkülözhetetlen lépcsőfoknak tartotta egy későbbi, jobb, a „szellem

49 García, 1926. 11.

50 Sánchez Concha de Pinilla, 1926. 30–31.

51 De La Cadena, 2004. 179–184.

52 Krüggeler, 1999. 161–189.

53 Castillo, 2009. 62–94.

54 Mariátegui, 1955b. 145–172.

55 Goslin, 1948. 149–164.

arisztokráciáján” alapuló társadalom kifejlődésében. Ez a sajátos elképzelés egy bizonyos fajta szocializmus létrejöttére utalt.

Egy különleges elmélet is kapcsolódott Vasconcelos elképzeléséhez. A korszakban domináns két „atlanti faj”, a hispán és az angolszász téziséből és antitéziséből kell kialakulnia majd a „kozmosz fajnak”, amely már az egész világ népeinek az alkotóerejét is felszabadítja. Az angolszászok birtokolják a „racionalitást”, a hispánok pedig a „mítoszt”. A hispán faj érzésvilágának „felül kell kerekednie”, de mindenekelőtt szükség van arra, hogy interakcióba lépjenek egymással.⁵⁶ Az alábbi következtetést vonhatjuk le a cikkben nem egyértelműen megmagyarázott kettősségről, amelyben a protestánsokat a pozitív gazdasági értékek hírnökeként, de a latin-amerikai kultúrát is eltörlő erőként értékeli a szerző: a protestáns missziók nem terjesztenek pozitív értékeket, de megjelenésük, tevékenységük, szellemi-gazdasági fejlesztőmunkájuk „szükséges rossz” a későbbi „civilizációs szintézis” megteremtése érdekében.

Mások egyáltalán nem értelmezték jó fejleménynek a protestáns missziós tevékenység megjelenését, nem bíztak sem egyértelmű hasznosságában, sem valamiféle elvont civilizációs szintézis megteremtődésében. Dora Mayer de Zulen korábban említett, *A vallási probléma Spanyol-Amerikában* című cikkében aggasztónak nevezte a protestantizmus terjedését, felhívva a figyelmet arra, hogy ez a vallási irányzat Peru sajátos kultúrájának az eltűnését eredményezné, amely sajátos kultúrkincsre pedig egy igazságosabb társadalmat lehetne alapozni.⁵⁷

A protestánsok elleni fellépés értelmezhető reformista, indigenista szempontból is. Augusto B. Leguía rezsimje az Egyesült Államok érdekeit kiszolgáló rendszer volt, kulturálisan is – még július 4-ét is ünnepnappá tette volna a nagy északi hatalom iránti tiszteletből. Az észak-amerikai gazdasági befolyás az 1920-as években tetőzött Peruban, amikor az exportnak majdnem a háromnegyede az Egyesült Államokba irányult. A felföld bányavállalataiba és az északnyugati partvidék olajmezőibe is áradt a „yanqui” tőke, amihez Leguía jelentős kedvezményeket nyújtott. Az új perui központi bank igazgatótanácsába az elnök személyes meghívására egy amerikai diplomata is bekerült.⁵⁸ Mindezt figyelembe véve érthető volt az ellenérzés az észak-amerikai befolyással szemben. A perui közéletben alapvető gyanakvás élt a protestáns kisegyházak behatolását illetően, s ebben a vonatkozásban az *Amauta* szerzői sem különböztek.

Tekintve hogy mind Zulen, mind Vasconcelos az őslakosság felemelését tartotta a hivatásának, kissé különös célpontot választott, amikor a protestáns kisegyházakat támadta. A korszakban a legnagyobb közéleti visszhangot keltő protestáns csoport Peruban az adventistáké volt, akiknek a Peru déli részén fekvő Puno tartományban folytatott tevékenysége komoly társadalmi vitákat váltott ki. Az adventista közösségbe tömörülő őslakosok szembeszálltak a helyi hatalom képviselőivel, ami végül összecsapásokhoz vezetett az adventista közösség és a helyi föld-

⁵⁶ Reinhardt, 1946. 322–334.

⁵⁷ Mayer de Zulen, 1927. 59–61.

⁵⁸ Klarén, 2004. 321.

birtokosok között. Miután 1913-ban Puno tartományban a katolikus egyház által felbujtott indiánok megtámadták az adventista misszionáriusok házát, a rendőrség több adventista indiánt is börtönbe vetett. Éppen Dora Mayer de Zulen szervezete, az Asociación Pro-Indígena volt az, amely tisztázta a vádak alól az őslakosokat, és elérte, hogy kiengedjék őket a börtönből.⁵⁹ Zulen korábbi tevékenysége fényében, valamint az alapján, hogy az adventista egyház elsősorban a szegényebb néprétegek egyháza volt az 1920-as években, felettébb furcsának és érthetetlennek tűnik az imperialista behatolással való azonosítása.

A protestánsok esetében az a dilemma jelent meg, vajon a szocializmushoz vezető út az Észak országaihoz való társadalmi-gazdasági közeledéssel valósítható meg, vagy inkább a helyi, perui szellemiség megőrzésével alakítható ki egy sajátos, igazságosabb társadalom. A vita az *Amauta* politikai többszínűségét jelzi: a szigorúbban marxista Mariátegui megtúrta a keresztényszocialista Zulent és sajátos elméleteit a lap hasábjain.

*

A vallásosság és az egyházak megítélése többszínű és erősen változó volt az *Amauta* lapjain, ami leképezi a hagyományos, a világgazdasági központokban kialakult marxizmus és félperifériás változatainak diskurzusát, az ezek között meglevő feszültséget. A katolikus egyházat és a protestánsokat egyaránt többféleképpen ítélték meg, még ha más szempontokból is indultak ki. A katolikus egyházban a lap szerzői feudális maradványt láttak, amely a forradalmi lendületet gátolja, de kulturális alapot is hordoz, ami megteremtheti a forradalmi rétegek egységét, kifejlesztheti az őslakos közösségek koherenciáját. A protestantizmus megítélése attól függött, hogy mit akartak hangsúlyozni az egyes szerzők: a modernizáció áldásos hatásait vagy az Egyesült Államok kulturális invázióját. Az inka vallás egyértelműen pozitív értékelést kapott: közösség-szervező erőként, az őslakosok perui identitása meggyökeresítésének eszközeként tekintettek erre a vallási örökségre, ugyanakkor bizonyos távolságtartással viszonyultak hozzá.

Összefoglalóan kijelenthető, hogy az *Amauta* szerzői közösségében az a kép élt a vallásról, hogy a társadalmi szerepe nem inherensen reakciós, sőt kimondottan progresszív folyamatok kapcsolódhatnak hozzá – akár az elképzelt, megreformált katolikus egyház, akár a liberális társadalmat építő protestánsok, akár a nemzeti kohéziót építő őslakos vallási hagyományok vonatkozásában. Mariátegui sajátos, romantikus szocializmusa⁶⁰ az általa szerkesztett folyóiratban is tükröződik. Talán a katolikus egyházzal alkotott kép a legfontosabb szellemtörténeti szempontból. Az *Amauta* szerzői és az indigenizmus képviselői hozzájárultak a szociális igazságosság gondolata és az egyház összekapcsolásához, aminek eszmei alapjain néhány évtizeddel később, az 1960-as években a kléruson belül önálló mozgalom

59 Castillo, 2009. 87–92.

60 Löwy, 2008.

indult Latin-Amerikában.⁶¹ Ez a folyamat nem véletlenül Peruból és nem véletlenül az egyházból indult ki. A Kommunista Internacionálé ugyanis Mariátegui és az *Amauta* szellemi műhelyének írásait az 1930-as évek végén a szocialista kánonon kívülre helyezte, ezzel egy új, egységesen materialista irányt szabott meg a dél-amerikai kommunista pártoknak.⁶² Ez a gyakorlat egészen az 1960-as évekig folytatódtott, amikor a Szovjetunió a kubai forradalmat követően megengedőbben kezdett viszonyulni a szélesebb társadalmi koalíciók kialakításához a latin-amerikai kommunista mozgalom esetében. Ezen két esemény összefüggéseinek megvilágításához még további kutatások szükségesek.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Anderle

1971 Anderle Ádám: Az agrárkérdés Peruban az 1920-as években. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 35. (1971) 61–77.

1977 Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a XX. század első felében. In: *Századok*, 111. (1977) 2. sz. 230–269.

Aragon

1928 Aragon, Louis: El proletariado del espíritu. In: *Amauta*, 3. (1928) 15. sz. 3–4.

Becker

2006 Becker, Marc: Mariátegui, the Comintern, and the Indigenous Question in Latin America. In: *Science & Society*, 70. (2006) 4. sz. 450–479.

Belaúnde

1931 Belaúnde, Victor Andrés: *La realidad nacional*. Paris, 1931.

Carranza

1927 Carranza, Luis: El problema indígena. In: *Amauta*, 2. (1927) 10. sz. 55.

Castillo

2009 Castillo, Victoria A.: *Indigenous “Messengers” Petitioning for Justice: Citizenship and Indigenous Rights in Peru, 1900–1945*. [PhD-értekezés, University of Michigan.] Ann Arbor, 2009. https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/63700/vcastill_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Contreras–Cueto

1999 Contreras, Carlos – Cueto, Marco: *Historia del Perú contemporáneo*. Lima, 1999.

De La Cadena

2004 De La Cadena, Marisol: *Indígenas mestizos. Raza y cultura en el Cusco*. Lima, 2004.

Escajadillo

1999 Escajadillo, Tomás G.: El relato indigenista en las páginas de „Amauta”. In: *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 25. (1999) 49. sz. 177–197.

61 Klaiber, 1988. 333–375.

62 Becker, 2006. 450–479.

García

1926 García, Uriel J.: La música incaica. In: *Amauta*, 1. (1926) 2. sz. 11.

García – Romero Sommer

2013 García, Henry Pease – Romero Sommer, Gonzalo: *La política en el Perú del siglo XX*. Lima, 2013.

Garro

1928 Garro, José Eugenio: La iglesia y el estado. In: *Amauta*, 3. (1928) 19. sz. 31–36.

González Prada

1976 González Prada, Manuel: Discurso en el Politeama [1888]. In: González Prada, Manuel: *Páginas libres. Horas de lucha*. Pról. y notas: Sánchez, Luis Alberto. Caracas, 1976. 43–48.

Goslin

1948 Goslin, Thomas S: Protestantism in Peru. In: *Journal of the Presbyterian Historical Society*, 26. (1948) 3. sz. 149–164.

Hilton

1951 Hilton, Ronald: José Vasconcelos. In: *The Americas*, 7. (1951) 4. sz. 395–412. DOI: <https://doi.org/10.2307/978353>.

Jancsó

2005 Jancsó, Katalin: Intelectuales peruanas a fines del siglo XIX y a principios del siglo XX. In: *Acta Scientiarum Socialium*, 20. (2005) 81–96.

2007a Jancsó, Katalin: La Asociación Pro-Indígena – en las fuentes del Archivo Pedro Zulen. In: *Acta Hispanica*, 12. (2007) 129–142.

2007b Jancsó, Katalin: *El indigenismo temprano y la Asociación Pro-Indígena. Indigenismo político temprano en el Perú y la Asociación Pro-Indígena*. [PhD-értekezés, SZTE.] Szeged, 2007. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1273/2/JancsoKatalinphd.pdf>.

Klaiber

1975 Klaiber, Jeffrey L. SJ: The Popular Universities and the Origins of Aprismo, 1921–1924. In: *The Hispanic American Historical Review*, 55. (1975) 4. sz. 693–715. DOI: <https://doi.org/10.1215/00182168-55.4.693>.

1988 Klaiber, Jeffrey L. SJ: *La Iglesia en el Perú. Su historia social desde la independencia*. Lima, 1988.

Klarén

2004 Klarén, Peter F.: *Nación y sociedad en la historia del Perú*. Lima, 2004.

Korionov

1978 Korionov, V.: Mariátegui: destacado marxista-leninista latinoamericano. In: *Mariátegui y los orígenes del marxismo latinoamericano*. Sel. y prol. de Arico, Jose. México, 1978. 226–237.

Kristal

1991 Kristal, Efrain: *Una visión urbana de los Andes. Genesis y desarrollo del indigenismo en el Perú 1848–1930*. Lima, 1991.

Krüggeler

1999 Krüggeler, Thomas: Indians, Workers, and the Arrival of 'Modernity': Cuzco, Peru (1895–1924). In: *The Americas*, 56. (1999) 2. sz. 161–189. DOI: <https://doi.org/10.2307/1008111>.

Löwy

2008 Löwy, Michael: Communism and Religion: José Carlos Mariátegui's Revolutionary Mysticism. In: *Latin American Perspectives*, 35. (2008) 2. sz. 71–79. DOI: <https://doi.org/10.1177/0094582X07313751>.

Manach

1937 Manach, Jorge: González Prada y su obra. In: *Revista Hispánica Moderna*, 4. (1937) 1. sz. 14–24.

Mariátegui

1926 Mariátegui, José Carlos: La economía peruana. In: *Amauta*, 1. (1926) 2. sz. 29–32.

1955a Mariátegui, José Carlos: Esquema de la evolución económica. In: Mariátegui, José Carlos: *Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana*. Santiago de Chile, 1955. 9–28.

1955b Mariátegui, José Carlos: El factor religioso. In: Mariátegui, José Carlos: *Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana*. Santiago de Chile, 1955. 145–172.

Mayer de Zulen

1927 Mayer de Zulen, Dora: El problema religioso en Hispano-América. In: *Amauta*, 2. (1927) 10. sz. 59–61.

Peralta

1928 Peralta, Antero: El indio no es panteísta. In: *Amauta*, 3. (1928) 15. sz. 24.

Perez Reinoso

1926 Perez Reinoso, Ramiro: La iglesia contra el estado en Mejico. In: *Amauta*, 1. (1926) 1. sz. 27.

Reinhardt

1946 Reinhardt, Kurt F.: Facets of Mexican Thought: José Vasconcelos (1871–). In: *The Americas*, 2. (1946) 3. sz. 322–334.

Romero

1927 Romero, Emilio: El Cuzco católico. In: *Amauta*, 2. (1927) 10. sz. 54.

Sánchez Concha de Pinilla

1926 Sánchez Concha de Pinilla, María Isabel: La pascua del sol: Intip Raymi. In: *Amauta*, 1. (1926) 3. sz. 30–31.

Shaw

1926 Shaw, George Bernard: Discurso sobre los problemas de Inglaterra y del socialismo. In: *Amauta*, 1. (1926) 2. sz. 6–8.

Skinner

1979 Skinner, Geraldine: José Carlos Mariátegui and the Emergence of the Peruvian Socialist Movement. In: *Science & Society*, 43. (1979) 4. sz. 447–471.

Valcárcel

1926 Valcárcel, Luis: Tempestad en los Andes. In: *Amauta*, 1. (1926) 1. sz. 4–6.

Vasconcelos

1926 Vasconcelos, José: El nacionalismo en América Latina. In: *Amauta*, 1. (1926) 4. sz. 13–16.

Velásquez

1926 Velásquez, Carlos A.: La nueva educación. In: *Amauta*, 1. (1926) 2. sz. 25–26.

Walker

2015 Walker, Charles: *La rebelión de Túpac Amaru*. Cambridge–Lima, 2015.

DÁNIEL FARKAS

THE PERCEPTION OF RELIGIOUS PHENOMENA AND COMMUNITIES
IN THE JOURNAL OF THE PERUVIAN LEFT

AMAUTA, 1926–1930

The article, building on some notable literary pieces, outlines the perceptions on the Peruvian religious activities by the authors of *Amauta*, a radical left-wing journal. The magazine, established by the Latin American radical thinker José Carlos Mariátegui, boasted an contributing community of enormous variety. In the article, it is shown what were the opinions of different schools of left-wing radicals about the Catholic Church, the Protestant communities and the Inca and indigenous folk religion. It is notable that while the Catholic Church was overall a negative subject of analysis, there are a variety of examples of positive attitudes on religion, and even specifically Catholicism. The Protestant communities were viewed as an external, North American influence, and they were judged according to the author's attitude to the cultural effects of the United States. The Inca and indigenous folk cults and religious traditions were deemed essential for building an original Peruvian national community, and were thus heavily emphasized in a positive sense. However, the religious elements were rarely mentioned, thus there are just a few notable examples are examined in the paper.

Közel-keleti bevándorlás Chilébe

Vallás és kultúra egy sokszínű diaszpórában

Más latin-amerikai országokhoz – elsősorban Argentínához, Brazíliához, Uruguayhoz, Kubához – képest Chilébe nem volt jelentős a bevándorlás a 19. században és a 20. század elején. 1907-ben a külföldiek aránya a chilei társadalomban alig haladta meg a 4 százalékot. A 19–20. század fordulóján mintegy nyolcezer palesztin, szíriai, libanoni talált itt új hazára.¹ A chilei kormány által is támogatott bevándorlás 1824-ben indult meg, célja a gazdaságilag kevésbé vonzó területek benépesítése, európai szakemberek és tudósok betelepítése volt. A migráció eredményeként a mezőgazdaság, a halászat, a bányászat fejlődését, technológiai újítások megjelenését remélte elérni a kormány. Következésképpen legfontosabb szándéka a 19. század közepétől az európai, főként német bevándorlás ösztönzése és segítése volt, a más területekről, így a Közel-Kelet térségéből érkezők letelepedését nem támogatta.² A közel-keletiek a kibocsátó térségtől – esetükben az Oszmán Birodalomtól, ahonnan elnyomottaként érkeztek – sem várhattak segítséget.³

Tanulmányunkban a főként a mai Palesztina, Szíria és Libanon területéről Chilébe vándorolt közösségek életkörülményeit, fejlődését, kulturális és vallási jellemzőit tárgyaljuk a nagyarányú közel-keleti bevándorlás időszakában, azaz a 20. század első négy évtizedében. Mindemellett olyan kérdésekre keressük a választ, mint például milyen tényezők játszhattak szerepet gazdasági sikereikben és a társadalomba történő viszonylag könnyű integrációjukban, milyen elemek segítették a közösség hagyományainak megtartását, melyek azok a tradíciók, amelyek a mai napig megmaradtak és ma is összekötik a közösség tagjait. A történelmi előzmények, a 19. században megjelenő chilei bevándoroltatási politika rövid bemutatását követően az írás középpontjában a 19. század utolsó harmadában meginduló közel-keleti bevándorlás jellemzőinek bemutatása áll. Különböző szempontokat vizsgálunk, többek között a migráció jellegzetességeit, a megszülető kolónia gazdasági és

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara Hispanisztika Tanszékének habilitált adjunktusa (6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34., jancso.katalin@szte.hu).

1 Rebolledo Hernández, 1994. 249.

2 Agar, 2006.

3 Diplomáciai támogatást csak a második világháborút követően élvezhettek, ekkor alakultak meg az első nagykövetségek Latin-Amerikában (1945-ben Szíria és Libanon diplomáciai kapcsolatokat létesített Chilével. Palesztinában Chile – első latin-amerikai országgént – 1998-ban nyitott képviseleti irodát, Palesztina pedig 1994-től működtetett hasonló irodát Santiagóban. Hivatalos diplomáciai kapcsolatok 2011-től élnek, amikor Chile más latin-amerikai országokhoz hasonlóan elismerte Palesztinát mint független államot).

kulturális tevékenységét, vallási életét, a társadalomba történő beilleszkedést segítő tényezőket. A rövid összeggel záruló tanulmányban a témához kapcsolódó szakirodalom, törvények és beszámolók mellett a közel-keleti közösség korabeli kiadványait és a sajtóorgánumban, különböző témában megjelent cikkeit használjuk fel forrásként.

Chile és a külföldi bevándorlás a 19. században és a 20. század elején

Chilében a függetlenség kikiáltásának idején (1818) a külföldi bevándorlók száma elenyésző volt, az első – főként angol és francia – bevándorlók számára a kereskedelmi és gazdasági lehetőségek jelentettek vonzerőt. A chilei állam irányított bevándoroltatási politikába kezdett, 1824-ben törvényt hoztak – elsőként az egész kontinensen – azzal a céllal, hogy meginduljon a megműveletlen területek benépesítése. E célt többek között tíz évre szóló adókedvezménnyel, katonaság alóli mentességgel, földterületek adományozásával próbálták elérni.⁴ Az 1845-ös bevándorlási törvény szintén az ország megműveletlen területeire igyekezett külföldieket és chilei állampolgárokat vonzani, az első évre szerszámokat, vetőmagot és minden egyéb szükséges eszközt kínálva az ezekbe a térségekbe érkezőknek.⁵

A külföldi bevándorlás felügyeletére létrehozott bizottság vezetője, Benjamín Vicuña Mackenna 1865-ben megjelent, a külföldi bevándorlásról a chilei kormány részére készített, több mint 200 oldalas beszámolója hűen tükrözi a fent leírt szándékokat. (A bizottságot 1864 decemberében állították fel abból a célból, hogy megvizsgálja a külföldi bevándorlás ösztönzésének lehetőségeit és módjait.) Részletesen elemzi a szerző a bevándorlás korai történetét, a különböző betelepült közösségeket, illetve azt is, hogy honnan, milyen kondíciókkal érdemes bevándorlókat fogadni, és mi lehet a legkedvezőbb bevándorlási politika. Véleménye szerint a következő sorrendben lenne fontos bevándorlókat befogadni az országba: 1. németek, 2. olaszok (lombardiaiak) és svájciak, 3. baszkok és belgák, 4. írek, skótok és angolok, 5. franciák, 6. spanyolok, azaz kizárólag európai betelepülőket tartott hasznosnak az országra nézve, kiemelve a németeket, akiket a legbővebben tárgyalt írásában. Ezenkívül azt is megemlíti, hogy nincs szükség Chilében szegény bérmunkásokra, sokkal inkább iparosokra és szakemberekre.⁶

Chile valóban jelentős német bevándorlást tapasztalt a 19. század második felében,⁷ a század során más európaiak, főként angolok, horvátok, franciák, hollandok, olaszok érkeztek. A bevándorlási politikák kifulladására, illetve a folyamatok lelassulására a 20. század első éveiben volt érzékelhető, ezzel szemben a közel-keleti bevándorlás ekkor érte el csúcspontját. A volt Oszmán Birodalomból három hullámban érkeztek bevándorlók Latin-Amerikába: az első időszak az 1870–1900 közötti periódus, a második az 1900–1914 közötti évekre tehető, míg a harmadik

4 Bravo Acevedo – Norambuena Carrasco, 2018. 34.

5 Congreso Nacional, 1845. 473–474.

6 Vicuña Mackenna, 1865. 145–145.

7 A témában magyar szerzőtől lásd: Fischer, 1999; Fischer, 2015.

Izrael Állam 1948-as kikiáltásához, illetve az 1975-ben kezdődő libanoni polgárháborúhoz köthető.⁸ A legfontosabb célszágok Brazília, Argentína, Kuba, Mexikó és Chile voltak.⁹ Eugenio Chahuán szerint az arab kultúra a 700 évnyi arab befolyást megtapasztaló spanyol hódítóknak köszönhetően már a gyarmati kortól kezdve jelen volt e területeken, ráadásul a Chilébe érkező konkvisztádorok mintegy harmada Andalúziából érkezett – sokan közülük maguk is moriszkók voltak –, magukkal hozva az arab hatásokat. Minden valószínűség szerint az első idegen, aki Chile partjait meglátta, egy moriszkó volt (a *San Antonio* hajót irányító Álvaro Mezquita kapitány Magellán expedíciója során, 1520. október 21-én).¹⁰

A gyarmati kort követően a 19. század utolsó harmadában egy csekélyebb mértékű libanoni és szíriai bevándorlás kezdődött (az ezt megelőző években a jelentősebb célállomás Észak-Amerika volt). A keresztények és muszlimok közötti vallási háborúk, a törzsek közötti konfliktusok és a földért való harc, illetve gazdasági tényezők is közrejátszottak a kivándorlást kiváltó okokban. A kivándorlók többsége az Oszmán Birodalom uralma alól menekült,¹¹ a felemelkedésüket és jövőjüket Amerikában látták. Az elnyomás, a diszkrimináció, a szegénység, a kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzet mellett „push-tényezővé” vált az, hogy a birodalom területén 1908-ban bevezették a kötelező katonai szolgálatot, valamint az is, hogy az ugyanebben az évben kezdődő ifjútörök forradalom eltörölte a kivándorlás korábbi korlátozásait.¹²

A külföldre utazás Libanon felől bizonyult a legkönnyebbnek, az utazáshoz szükséges okmányokat is itt lehetett a legrövidebb időn belül beszerezni. Az Oszmán Birodalom más térségeiből is ide érkeztek legtöbben, hogy innen induljanak tovább kisebb hajókon, majd átszálljanak azokra a gyűjtőhajókra, amelyek olyan európai kikötőkbe szállították őket, ahonnan az Amerikába induló hajókra lehetett jegyet vásárolni. Okmányukat itt oszmán útlevele cserélték.¹³ Főként Bejrútból, Konstantinápolyból, Szmirnából (Izmir), Tripoliból, Jaffából Alexandrián keresztül hajóztak tovább Marseille, Le Havre, Genova vagy Nápoly kikötőjébe, és innen indultak el Amerika felé.¹⁴

A kontinensre érkezésüket követően útleveleük alapján közös néven leginkább „törökök”-nek nevezték őket. Dél-Amerikában Rio de Janeiro, illetve nagyobb számban Buenos Aires kikötőjében szálltak partra. Sokak számára ez volt a végállomás, azonban voltak, akik még egy további útra vállalkoztak az Andokon keresztül: öszvérháton, illetve 1910 után a transzandoki vasúton¹⁵ jutottak el Chilébe. Az első palesztin valószínűleg 1880 táján érkezett az országba, a csoportos bevándorlás

8 Jancsó, 2021. 189.

9 Akmir, 2009. 20.

10 Chahuán, 1983. 39–42.

11 A Közel-Kelet térségének jellemzőiről és eseményeiről a századfordulón és a 20. század elején lásd: Ferwagner, 2013; Ferwagner, 2017; Ferwagner, 2021.

12 Jancsó, 2021. 193.

13 Kukovecz, 1995. 60.

14 Missaoui, 2015. 47–48.

15 1910-ben adták át az argentin Mendoza és a chilei Santa Rosa közötti andoki vasútvonalat.

néhány évvel később indult el.¹⁶ A Betlehemből, Ramallahból, Jeruzsálemből és a szent város térségében található településekről érkező palesztinok számára kevésbé voltak vonzóak azok az országok, ahol már jelentősebb libanoni és szíriai közösségek éltek, így nagyobb számban a csendes-óceáni országokba, közöttük főként Chilébe érkeztek.¹⁷

A közel-keleti kolónia megszületése

A közel-keleti kivándorlók nagy arányban olyan 30 évnél fiatalabb férfiak voltak, akiknek nem volt komolyabb végzettsége, illetve foglalkozása. Sokszor az apa a legidősebb fiúval indult útnak, míg a család többi tagja arra várt, hogy a már kint lévő pénzt küldjenek a többiek útjának finanszírozására. Láncmigráció alakult ki: a már kinn élő családtagok segítették az újak érkezését és integrálódását a chilei társadalomba, megismertették velük a nyelvet és a helyi kulturális szokásokat. Sokszor az elindított vállalkozásaikban szinte csak családtagok dolgoztak. A nők vagy a már korábban kiérkezett férfiak után jöttek, vagy – és ez volt az elterjedtebb – az apák meghívására utaztak az óceánon túlra, miután a férfiak megfelelő körülményeket teremtettek a családtagok letelepedésére. A nők kiérkezésük után legtöbbször saját kolóniájuk tagjaihoz mentek férjhez, és nagy szerepük volt abban, hogy az új hazában megszülető gyerekek megőrizték a közel-keleti hagyományokat. Abból adódóan, hogy ők kevésbé kapcsolódtak be a munka világába és kevesebbet érintkeztek a befogadó társadalommal, számukra nehezebb volt az integrálódás, illetve az új nyelv megtanulása. Ha azonban egy közel-keleti férfi chilei nőt vett feleségül, a hagyományok fennmaradásának esélye jóval kisebb volt.¹⁸

Mindenképpen meg kell említeni ugyanakkor, hogy ez utóbbi volt a ritkább eset: a bevándorlók nagy része közösségén belül házasodott (a kiérkező férfiak több mint 90 százaléka vele megegyező származású nőt vett el). Még egy 2001-es felmérés adatai szerint is az arab közösség többségét alkotó palesztinok 62 százalékanak mindkét szülője palesztin volt. Ez az arány a szíriaiak esetében valamivel alacsonyabb, a tanultabb rétegek és a fiatalabb generációk között pedig felgyorsulni látszik a keveredés. A 20. század során tapasztalt folyamatok, a közösségen belüli házasságok nagyban elősegítették a hagyományok fennmaradását.¹⁹

A hazaküldött pénzek nemcsak a családtagok további útjainak fedezésére szolgáltak, hanem az otthon maradtak megélhetését is segítették, illetve támogatták belőle a helyi iskolát és vallási intézményeket is. A legtöbben abban a reményben érkeztek, hogy munkát találnak, és letelepedésük csak átmeneti lesz, idővel hazatérhetnek majd. Akiknek sikerült ehhez elég tőkét összegyűjteni, otthon földet, házat vásároltak.²⁰

16 Agar Corbinos – Saffie, 2005. 2.

17 Espín Ocampo, 2020. 114–120.

18 Agar Corbinos – Saffie, 2005. 4.

19 Uo. 12.

20 Karpat, 1985. 179.; Ferwagner, 2013. 412.

A teljes közel-keleti népesség mintegy fele az 1900–1914 közötti években érkezett, éppen ez az időszak jelenti a chilei salétromkitermelés csúcsát. Chile gazdasága kifejezetten kedvező helyzetben volt ekkor.²¹ Santiago de Chile volt a legnagyobb befogadóváros, az 1940-es évek elején a közösség 40 százaléka a fővárosban élt, mások kisebb vidéki városokban telepedtek le. A kiérkezők mintegy felét palesztinok, a következő két nagy csoportot szíriaiak és valamivel kisebb számban libanoniak alkották. Az egy városból/térségből érkezők általában egy helységben és egymáshoz közel kerestek új otthont maguknak, azaz szomszédságban éltek továbbra is, ami erősítette az összetartozás érzését, segítette az összefogást és a gazdasági fejlődést.²²

A halászat, a rézbányászat, az állattenyésztés, a kereskedelem voltak a legvonzóbb szektorok a bevándorlás első hullámának tagjai számára. Mozdóárusként különböző vallási tárgyakat, tisztálkodási szereket, apró háztartási és ruházati cikkeket kínáltak eladásra. Összegyűjtött kevés tőkéjükből idővel önálló üzletet vagy textilműhelyt tudtak nyitni. A közel-keleti közösségre különösen jellemző volt, hogy ezeket az üzleteket saját szállásukként is használták, csökkentve a lakhatási költségeiket és növelve a megtakarításaikat.²³

Munkájuk jellege lehetőséget teremtett a nyelv alapjainak és a társadalomnak a megismerésére, ugyanakkor nem jelentett nagy elköteleződést azok számára, akik a hazatérésben reménykedtek. A családi egység és a családon belül őrzött hagyományok segítették fejlődésüket, ezzel párhuzamosan pedig a kereskedelmi tevékenység, a férfiak, illetve az őket segítő fiaik szorgos munkája, a házról házra járás, az új kereskedelmi lehetőségek, az új vevők és újfajta csatornák keresése mind hozzájárultak ahhoz, hogy a közösség szerencsésen integrálódjon a chilei társadalomba. A kezdeti nagyobb tőke, a nyelvismeret és végzettség hiánya ellenére pár évtized alatt kifejezetten sikeressé váltak a közel-keleti kereskedők, főként munkamoráljuknak köszönhetően. Az 1950-es évektől az arab textilverkölcsönzések már jelentősen hozzájárultak a chilei iparfejlődéshez.²⁴

1937-ben az időközben megszülető Szíriai–Palesztin Kereskedelmi Szövetség (Asociación Comercial Siro-Palestina, 1924) egy vastos kötetet jelentetett meg az arab nyelvű chilei közösség gazdasági tevékenységének történetéről. A könyv az arab kultúra történetéről és terjeszkedéséről írt első oldalain, kiemelve a textilgyártás évezredes hagyományát, a selyemhernyó-tenyésztést, a papírgyártást, a puska-, fegyver- és kardkészítést, a mezőgazdaságot. Külön fejezetben írtak az orvoslás és a gyógyszerkészítés tudományáról, a matematikai és csillagászati ismereteik fejlődéséről. A Chilébe irányuló közel-keleti kivándorlás okainak rövid felvázolását követően a kiadvány részletesen bemutatta a kolónia gazdasági erejét. A kezdetekről az alábbi módon számolt be:

21 Agar Corbinos, 2009a. 106–109.

22 Agar Corbinos – Saffie, 2005. 18.

23 Jancsó, 2021. 202.

24 Agar Corbinos – Saffie, 2005. 20–21.

„Az Arab Család tagjai az első időkben szinte kivétel nélkül kereskedelemmel foglalkoztak. Míg egyesek a főváros negyedeiben, illetve a belső területek szinte minden városában és településén építették fel üzleteiket, addig mások az ország olyan szegleteiben kínálták portékáikat, ahová a vasút nem jutott el, és piacok sem léteztek. Ezekre az utakra változatos termékeiken kívül mást is vittek magukkal. Valamit a civilizált világból, a város fejlődéséből, aminek köszönhetően közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak a távoli vidékek lakóinak társadalmi fejlődéséhez. Kapcsolódási pontot jelentettek a fejlődés és a tudatlanság között. (...) A kiskereskedelem után, mely nekik köszönhetően páratlan virágzásnak indult, lassacskán stabil helyet sikerült maguknak találni a nagykereskedelemben is, fellendítve és intenzívebbé téve az európai piacokkal folytatott kereskedelmet. Az Arab Család álmai azonban még nagyobbak voltak. Vonzotta őket az ipar. Sokak számára azok közül, akik kereskedelmi útjaikon megfordultak az Egyesült Államok és Európa legfontosabb gyártóüzemeiben, megcsillant annak a lehetősége, hogy Chilében is gyártóüzemeket alapítsanak. (...) 1922 elején úgy döntöttek, megteszik ezt a nagy lépést, mely napjainkra az ország gazdagságának legfontosabb forrása.”²⁵

A szerző szerint a festék-, gomb-, szappan-, parfüm-, cipő-, játékgyártás, a gumiipar, a zsírkőbányászat mellett a selyem-, illetve a textil- és fonóiparban vált a legmeghatározóbbá az arab kolónia, a könyv írásának idején az ország textilüzemeinek már 80 százaléka arab ajkú tulajdonosok kezében volt, több ezer embernek teremtve így munkalehetőséget.²⁶ A könyv további részében egyesével, részletesen mutatta be a szerző a közel-keleti kolónia tagjai által vezetett nagy gyártóüzemeket, gyáregységeket, épületeket, a gyártott termékeket, a márkákat, a gyártási kapacitást, a bevételi adatokat stb. Egy 1937-es ipari és kereskedelmi statisztikai felmérés szerint a megelőző öt évben közel 150 arab tőkés ipari létesítmény nyílt meg, ezek közül 66 textil- és 30 ruhagyártó üzem volt. Az 1930–1950 között megalakult cégek jelentették az arab gazdasági jelenlét legfontosabb erejét Chilében.²⁷

Diszkrimináció és integráció

A számottevő bevándorlási időszak első éveiben az arabokkal szemben erős diszkriminációt és elutasítást lehetett tapasztalni a chilei társadalomban, ezek alapját kulturális, gazdasági és etnikai előítéletek adták. A chilei újságokban többnyire az arab higiénjáról jelentek meg elutasító cikkek, az *El Mercurio* napilap például így írt a közel-keleti közösségről egyik 1911-es számában:

„(...) legyenek mohamedánok vagy buddhisták, amit messziről lehet látni és érezni az az, hogy piszkosabbak, mint a konstantinápolyi kutyák. (...) senki nem kérdezi, hogy kik ők, honnan jöttek, hová tartanak. Azt sem ellenőrzi senki, hogy

²⁵ Allél, 1937. 36.

²⁶ Uo. 37.

²⁷ Agar Corbinos, 2009a. 302.

nem hurcolnak-e be valamely szörnyű és titokzatos keleti járványt, mint például a minap Talcahuanóban megjelent leprát.²⁸

„Turcó”-nak lenni kezdetben annyit jelentett, mintha valaki gyógyíthatatlan beteg lenne. A chilei társadalom többségének szemében tudatlanok és tanulatlanok, szegények és piszkosak voltak, akik az új ország nyelvét sem akarták megtanulni.²⁹ Az elutasításnak egyéb jelei is voltak. Chile százéves függetlenségének megünneplésére a palesztin közösség készítettett egy emlékművet, amelyet végül az építészeti hatóság, mivel nem találta azt elég izlésesnek, elmozdított a helyéről.³⁰ Az idő múlásával a chilei társadalom elutasító magatartását egyre kevésbé lehetett érzékelni, a közel-keletiek integrációját gazdasági sikereik is segítették, de egyéb tényezők is szerepet játszottak. A kiérkező arabok javarészt keresztények voltak (főként ortodoxok, kisebb arányban katolikusok), ennek következtében nem jelentkezett erőteljes kulturális sokk a két nép találkozásakor. 1910-ben megérkezett az első ortodox pap Szíriából, 1917-ben pedig felépült az első ortodox templom az arab kolónia által lakott santiagói Patronato negyedben, amit később más ortodox templomok építése követett további városokban.³¹ Később az ortodox keresztények közül sokan katolizáltak, ami megkönnyítette a házasságkötést a chileiekkel és az integrálódást a chilei társadalomba.³² Napjainkra az ortodox és katolikus keresztények aránya felcserélődött, egy 2001-es felmérés szerint a megkérdezettek 69 százaléka már katolikus volt a közösségben.³³

A közösség kulturális téren is fejlődésnek indult. 1904-ben oszmán társaságot alapítottak, az 1910-es évektől pedig már a szíriai bevándorlók is társaságot működtettek, amit további intézmények megszületése követett. A század elején megjelenő, a közel-keleti közösséget elutasító magatartásra és különböző publikációkra válaszul a kolónia megalapította saját sajtóorgánumait. Ezek kezdetben arab nyelven jelentek meg, azonban az 1920-as évektől már kétnyelvű kiadványok léteztek. Ennek hátterében több tényező állt. Ekkorra már megindult a nyelvvesztés, főként a diaszpóra fiataljai körében, másrészt a kétnyelvűség összekötő kapcsot is jelentett azzal a többségi társadalommal, amely mindinkább befogadónak bizonyult. Az első arab nyelvű újság az 1912-től megjelenő *Al-Murshid* volt, hasábjainak felét a helyi vállalkozások reklámjai, ismertetői tették ki. „Noticias del País” és „Noticias locales” rovataiban a Közel-Kelet történéseiről, illetve a Chilébe bevándoroltakról is hírt adott.

A helyi lapok a szíriai, libanoni, líbiai sajtóra támaszkodva a függetlenségi törekvésekről, a francia, angol, olasz lépésekről, a helyi ellenállásról is beszámoltak, mindez erősítette a nemzeti érzelmeket, az arab identitást és a diaszpórán belüli kohéziót. Az 1930-ban alapított *La Reforma* társadalmi, irodalmi hetilapként fontos tényezője volt a chilei arab diaszpórának (később átvette a szerepét a szintén ezek-

28 Santiago. La comunidad árabe. In: *El Mercurio*, 1911. április 13. 1.

29 Rebolledo, 1994. 260.

30 Palma Troncoso, 2017. 17–18.

31 Jancsó, 2021. 203.

32 Agar Corbinos, 2009b. 49.

33 Agar Corbinos – Saffie, 2005. 10.

ben az években alapított és ma is, azonban az utóbbi évtizedekben már csak spanyol nyelven létező *Mundo Árabe* újság). Nyitó lapszámában így fogalmazta meg küldetését: „Két szó jellemzi e pillanatban a *La Reforma* újságírói misszióját. E két szó a Haza és a közösségi szellem, melyek teljes mértékben meghatározzák idealista érzelmeinket.”³⁴

A lapszámokban megjelentettek irodalmi írásokat, arab irodalmi művek és műrészletek spanyol fordításait, chilei, illetve közel-keleti történelmi személyiségek életrajzát, a nemzetközi politika, a Közel-Kelet, illetve a diaszpóra társadalmi és sportéletének híreit. Külön oldalon a közösség női tagjainak is kínáltak tartalmakat, szépségápolási tanácsokat. A lap egyre bővebb terjedelemben és tartalommal jelentkezett. A lap második számában (1932-ben) hirdetését adtak közzé arról, hogy megjelent az első arab–spanyol szótár, illetve beszámoltak a Club Sirio-Palestino megalakulásáról is.³⁵ A két folyóirat számait az 1930-as évek közepétől egyre inkább nacionalista tartalmak és hangvétel jellemezték, gyakran tárgyalt téma volt Palesztina sorsa. Az 1931-től Chilében megünnepelt Palesztina napja kapcsán³⁶ a *Mundo Árabe* hosszabb cikket jelentetett meg, elítélve a zsidók bevándorlását az 1920 óta angol protektorátus alatt álló palesztin területre. Teljes terjedelmében közölt egy levelet, melyet a Club Unión Árabe juttatott el a Palesztina napjáról hírt adó *El Mercurio de Valparaíso* folyóirat szerkesztőségének, és amelyben az arab egyesület élesen kritizálta a lap propagandatevékenységét.³⁷ Az alábbi részlet az arab egyesület állásfoglalását tükrözi:

„Palesztinának egymillió lakossága van, ebből 800 ezer fő arab népesség, mely kereskedelemről, iparból, mezőgazdaságból él, a haza gyarapodásáért dolgozik, hogy kikerülve az angol protektorátus alól teljes autonómiával kormányozhassa az országot. Az arab szellemiség nemzeti alapjaiból táplálkozik, jelentős fejlődésen megy keresztül több fázisban, amit a haladásellenes zsidóság csak akadályoz a helyett, hogy az általuk is hangoztatott virágzó fejlődést elősegítenék. (...) Palesztina nem izraelita állam, és sosem lesz az. (...) Palesztina napját nem ünneplik ebben az arab államban, és ha meg is ünneplik azt a világ különböző pontjain Palesztinán kívül elszórta élő zsidók, az mindössze a képzelőerejük szárnyalását indítja el, saját képzeletüket pedig valóságnak akarják majd tekinteni (...).”³⁸

34 „Nuestra primera palabra.” In: *La Reforma*, 1930. december 27. 1.

35 Inauguración del Club Sirio-Palestino. In: *Mundo Árabe*, 1932/2. 16.

36 Antonio Pacheco, 2006. 281–295.

37 Az Oszmán Birodalom felbomlását követően Palesztina és Mezopotámia (a későbbi Irak) angol, Szíria és Libanon francia fennhatóság alá került. A megállapodások értelmében Nagy-Britannia vállalásai közé tartozott, hogy a palesztin területeken zsidó nemzeti otthon létrejöttét segítse. Az 1920-as évektől zsidó bevándorlás indult a területekre, ami az 1930-as évek közepére érte el csúcspontját. A zsidók növekvő jelenlétére folyamatos arab tiltakozás volt a válasz, és komoly konfliktus robbant ki a térségben.

38 El día de Palestina. In: *Mundo Árabe*, 1932/3–4. 28.

Abban a négy városban (élükön Santiago de Chilével), ahol a legjelentősebb közel-keleti diaszpóra élt, az 1912 és 1948 közötti időszakban mintegy harminc újságot jelentetett meg az arab közösség. A kiadványok többségét a palesztin kolónia működtette.³⁹

Az 1930-as években nyíltak meg a diaszpóra első iskolái, melyekben általában kétnyelvű oktatás zajlott.⁴⁰ Ezekben az években sportklubokat és kulturális szervezeteket is alapítottak, többek között ekkor kezdte meg tevékenységét a Centro Libanés és a Club Sirio, továbbá a ma is igen aktív Club Palestino, amely a közösség sport-, kulturális és társadalmi életének meghatározó intézményévé vált. A palesztin futballklub működésének kezdete is ekkorra tehető, a csapat ma a chilei labdarúgó-bajnokság első osztályát erősíti.⁴¹ Latin-Amerika számos országában, így Chilében is angol bevándorlók ismertették meg a helyi lakosokkal a labdarúgást, és hozzájuk kapcsolódik az első klubcsapatok létrehozása. A Club Deportivo Palestino a mai napig erősen őrzi a bevándorlók és alapítói származását és identitását, neve, címere, a csapat mezének színei (melyek a palesztin zászló színeivel egyeznek meg) is ezt bizonyítják.⁴²

Az arányaiban kisebb csoportot jelentő muszlimokról kevesebb adat, forrás és tanulmány áll rendelkezésre, de azt tudjuk, hogy az 1920-as évektől szintén megjelentek kulturális intézményeik, illetve sajtójuk is. 1926-ban Sociedad Unión Musulmana néven szíriaiak alapítottak muszlim egyesületet, melyet több másik követett (például az 1927-ben megalakított La Sociedad de Socorros Mutuos y de Beneficencia Islámica). A közösség kulturális programjairól és ünnepeiről többek között az erősen nacionalista *Oriente* újság, illetve a *Boletín Árabe* adott hírt. A két legfontosabb, a közösség által is folytatott hagyomány a ramadán, illetve Mohamed próféta születésének megünneplése volt, ezenkívül jelentős esemény volt a böjt megtörésének ünnepe is. Az eseményekről beszámoló újságok a közösség fiatal tagjait igyekeztek a hagyományok folytatására buzdítani. Az iszlám közösség is fenntartott arab iskolát, a tanuláshoz szükséges anyagok különböző egyetemekről érkeztek Kairóból, Jeruzsálemből és Damaszkuszból. Az iszlám közösség életében erősebb hatása volt a fokozatos nyelvvesztésnek, mivel ez kihatott vallási életére is. Az arab nyelv ismerete nélkül nem tudták olvasni a Koránt,⁴³ szemben az ortodox keresztényekkel, akik idővel spanyol nyelvű Bibliát használtak.⁴⁴ Chile első mecsetjét 1989-ben nyitották meg a fővárosban, ennek és az országban létesült további musallák és mecsetek működésének a felügyeletét a Sociedad Unión Musulmana utódja, a Centro Islámico de Chile látja el.

A kolóniának egyéb kiadványai is voltak. 1941-ben jelent meg a Club Palestino támogatásával *Guía social de la colonia árabe en Chile* címmel egy több száz oldalas könyv, melynek első részében név szerint felsorolták a Chilébe érkezett szí-

39 Palma Troncoso, 2017. 19.

40 Araneda Tapia, 2015. 138.

41 Espín Ocampo, 2020. 123–127.

42 Jancsó, 2021. 203.

43 A Korán első fordítása Latin-Amerikában 1953-ban, Argentínában jelent meg.

44 Araneda Tapia, 2015. 136–140.

riai, libanoni és palesztin polgárokat, települések szerint csoportosítva, rövid életrajzi információkkal (életkor, kiérkezés ideje, házastárs, foglalkozás, gyermekek száma és életkora, a vallási hovatartozást azonban nem jelölték). Ezt követően a kolónia élénk egyesületi és kulturális életének szemléltetéseként az ország különböző településein működő 30 intézmény bemutatását olvashatjuk, ezek mellett külön szerepeltették a Santiago de Chilében alapított további 28 központot, egyesületet, sportklubot, kulturális kört, kereskedelmi társaságot, segélyező egyletet, illetve orvosi rendelőket. Az összeállításból kiderül, hogy a szervezetek és intézmények egy részét az 1910-es és az 1920-as, nagyobb részét az 1930-as években alapították. A kiadvány szerint külön egyesülete volt a maronitáknak (Unión Católica Maronita),⁴⁵ amely 1917-től kezdve működött a fővárosban. A már említett muszlim egyesület tevékenységei között jótékonyági akciók és kulturális programok szervezését is feltűntette a szerző,⁴⁶ továbbá lejegyzett néhány olyan szervezetet is, amely a könyv írásának idején már nem működött.

A kiadvány utolsó oldalain egy személyes felmérés eredményeit olvashatjuk, ami nem hivatalos és nem teljesen megbízható, de általános képet adhat a kolónia összetételéről és számáról. A szíriai-libanoni-palesztin kolónia Chilében közel 15 ezer főt (háromezer családot) számlált az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején. A szerző mintegy 1200 palesztin, 700 szíriai, 450 libanoni és 400 hovatartozás megjelölése nélküli családot tartott nyilván, ezeken kívül 150, már chileinek nevezett családot említett, melyekben a szülők arabok voltak, továbbá 90 olyan családot, melyek esetében az arab szülők más országokban születtek (többek között Spanyolországban, Ausztriában, Egyiptomban és különböző latin-amerikai országokban), azaz Chilébe már egy következő állomásként érkeztek. A könyv számszerűsítette a gazdasági és kereskedelmi tevékenységeket is, a kimutatás szerint a kereskedelem, az iparban és különböző üzletekben dolgozott a közösség legnagyobb hányada.⁴⁷

Változások a diaszpórában

Az első világháború előtt Chile Latin-Amerika egyik legfejlettebb országa volt, ami főképpen a salétromkitermelésnek és -exportnak volt köszönhető. Ugyanakkor a chilei gazdaság problémákkal is küzdött, számos térségben nagyarányú munkanélküliség volt jellemző. Az első világháború visszavetette az importtevékenységet, ami a kereskedelmi mérleg egyensúlyának romlásához vezetett, erős nyomás helyeződött a belső ipari termelésre. A világháború utolsó éveit már a salétromkitermelésre is negatív hatással voltak, a szintetikus salétrom világpiaci megjelenése következtében a negyedére esett vissza az export volumene. Bár a meginduló rézkitermelés valamelyest enyhítette a salétromexport csökkenéséből származó kiesést, a chilei gazdaságra hosszú éveken keresztül az instabilitás volt jellemző. A gazdasági,

45 Keleti szertartású, ősi keresztény (katolikus) egyház, Libanon lakosainak jelentős, Szíria lakosainak kisebb része maronita.

46 Hassan Mattar, 1941. 197.

47 Uo. 378.

penzügyi, társadalmi problémák megoldására az 1920-as évektől az iparosítás, a nemzeti ipar fejlesztése tűnt hatékony lépésnek, amiben a chilei állam igen fontos szerepet vállalt.⁴⁸

Az 1920–1940 között bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások az arab közösséget is átformálták, a korábban alacsony jövedelmű, kirekesztett rétegeknek egyre nagyobb lett a gazdasági ereje, illetve a társadalmi ranglétrán is feljebb jutottak.⁴⁹ A második világháborút követően érzékeltetni lehetett az arab bevándorlás csökkenését. A közel-keletiekből álló közösség nagyrészt Santiago de Chilében élt, mintegy 40 százalékuk a fővárosban koncentrált, ekkor még mindig a kereskedelem volt a fő tevékenységük. Ezek a jellemzők az 1980-as évekre változtak meg, egyre több arab származású családnak lett érdekeltsége a textiliparban és konfekciógyártásban.⁵⁰

A világháború utáni évtizedek nyelvi, vallási, kulturális értelemben is a diaszpóra hanyatlását hozták (a már említett 2001-es felmérés szerint például a diákságnak, tehát a fiatalabb rétegeknek mindössze 15 százaléka beszélt már csak az arab nyelvet otthonában családon belül),⁵¹ a mai napig fennmaradtak azonban hagyományaik egyes elemei. A fiatal generációk mára erős chilei identitással rendelkeznek, ugyanakkor az utóbbi években jelentős az érdeklődés a gyökerek, az arab kultúra, gasztronómia és zene iránt, amit különböző programokkal, projektekkel igyekeznek a kolónia erősíteni és támogatni. A 2001-es kutatás szerint a kolónia megkérdezett tagjainak 62 százaléka szokott arab zenét hallgatni, és több mint 90 százaléka követi az arab konyha hagyományait.⁵² 60–75 ezer arab származású chilei él az országban, a fiatalok között nő az ortodox keresztények száma.⁵³

Konklúzió

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a közel-keleti diaszpóra a kezdeti nehézségek és társadalmi elutasítás ellenére szerencsésen integrálódott a chilei társadalomba, főként munkamoráljának, összefogásának és gazdasági eredményeinek köszönhetően. További fontos elemként említhetjük azt a tényezőt, hogy a kikerkező libanoni, szíriai, palesztin bevándorlók nagyobb része ortodox keresztény volt, ami megkönnyítette elfogadásukat és beilleszkedésüket az új hazájuk kulturális és vallási életébe. Az utóbbi évtizedek kultúra- és nyelvetvesztési folyamatai és a vegyes házasságok elterjedése ellenére az arab hatás továbbra is érződik a diaszpóra életében, amit a különböző kulturális és vallási intézmények, valamint programjaik (a Club Social Palestino például *Soy palestino* címmel kulturális-gasztronómiai programot vezet), oktatási (az 1977 óta működő Colegio Árabe óvodaként és alsó tagozatos iskola-

48 Ortega Martínez, 2012. 436–438.

49 Agar Corbinos, 2009a. 106–109.

50 Jancsó, 2021. 203.

51 Agar Corbinos – Saffie, 2005. 14.

52 Uo. 15.

53 Espín Ocampo, 2020. 127–128.

ként működik Santiagóban, további oktatási központok vannak az ország más városaiban is) és kutatási központok (az Universidad de Chile Bölcsészettudományi Karán önálló Arab Tanulmányok Központ működik) is erősítenek.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Agar Corbinos

2006 Agar Corbinos, Lorenzo: *Árabes y judíos en Chile: apuntes sobre la inmigración y la integración social*. In: *Árabes y judíos en América Latina. Historia, representaciones y desafíos*. Comp.: Klich, Ignacio. Buenos Aires, 2006. 151–178.

2009a Agar Corbinos, Lorenzo: *Inmigrantes y descendientes de árabes en Chile. Adaptación social*. In: *Los árabes en América Latina. Historia de una emigración*. Coord.: Akmir, Abdeluahed. Madrid, 2009. 99–170.

2009b Agar Corbinos, Lorenzo: *El aporte de los árabes al desarrollo y a la cultura en Chile*. In: *Contribuciones árabes a las identidades latinoamericanas*. Coord.: Hauser, Karim – Gil, Daniel. Madrid, 2009. 45–64.

Agar Corbinos – Saffie

2005 Agar Corbinos, Lorenzo – Saffie, Nicole: *Chilenos de origen árabe: la fuerza de las raíces*. In: *Revista Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos Sección Árabe-Islam*, 54. (2005) 3–27.

Akmir

2009 *Los árabes en América Latina. Historia de una emigración*. Coord.: Akmir, Abdeluahed. Madrid, 2009.

Allél

1937 Allél J., Marco: *Las industrias de las colectividades de habla árabe en Chile*. Santiago de Chile, 1937.

Antonio Pacheco

2006 Antonio Pacheco, Juan: *La prensa árabe en Chile: sueños y realidades árabes en un mundo nuevo*. In: *Miscelánea De Estudios Árabes Y Hebraicos. Sección Árabe-Islam*, 55. (2006) 277–322.

Araneda Tapia

2015 Araneda Tapia, Jorge: *Las ilusiones y los padecimientos de la emigración. El caso de los inmigrantes árabes musulmanes levantinos a Chile 1930–1950*. In: *Tabula Rasa*, 22. (2015) 125–146.

Bravo Acevedo – Norambuena Carrasco

2018 Bravo Acevedo, Guillermo – Norambuena Carrasco, Carmen: *Procesos migratorios en Chile: una mirada histórica normativa*. Santiago de Chile, 2018.

Chahuán

1983 Chahuán, Eugenio: *Presencia árabe en Chile*. In: *Revista Chilena de Humanidades*, 4. (1983) 33–45.

Congreso Nacional

1845 Congreso Nacional: *Leyes Promulgadas en Chile. 1810–1901. Ley sobre Colonias de naturales y extranjeros. Se autoriza al Presidente de la República para establecerlas en seis mil cuerdas de terrenos baldíos*. In: *Boletín*, Libro XIII. 1845. november 18.

Espín Ocampo

2020 Espín Ocampo, Julieta: Origen y evolución de la comunidad palestina en Chile. In: *Revista Relaciones Internacionales*, 93. (2020) 1. sz. 113–132. DOI: <https://doi.org/10.15359/ri.93-1.5>.

Ferwagner

2013 Ferwagner Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. Szeged, 2013.

2017 Ferwagner Ákos: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten. In: *Világtörténet*, 7. (39.) (2017) 4. sz. 545–573.

2021 Ferwagner Ákos: *A modern Közel-Kelet születése 1914–1924*. Szeged, 2021.

Fischer

1999 Fischer Ferenc: *„Dél-Amerika poroszai.” Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai (1885–1931)*. Szeged, 1999.

2015 Fischer Ferenc: A Behnke-memorandum (1905. február 13.) – Chile a császári Németország Latin-Amerika politikájában. In: *Acta Scientiarum Socialium*, 45. (2015) 35–49.

Hassan Mattar

1941 Hassan Mattar, Ahmad: *Guía social de la colonia árabe en Chile (Siria – Palestina – Libanesa)*. Santiago de Chile, 1941.

Jancsó

2021 Jancsó Katalin: *Aranyceppek Latin-Amerikában. Egy sokszínű kontinens születése*. Szeged, 2021.

Karpat

1985 Karpat, Kemal H.: The Ottoman Emigration to America, 1860–1914. In: *International Journal of Middle East Studies*, 17. (1985) 2. sz. 175–209.

Kukovecz

1995 Kukovecz, György: The ‘Turks’ of Latin America. Remarks on the Problems of Syrian–Lebanese Emigration. In: *Mediterrán Tanulmányok*, 6. (1995) 57–68.

Missaoui

2015 Missaoui, Fatima Zohra: La presencia árabe en América Latina y su aportación literaria en Brasil, Cuba y Colombia. In: *Actas del V Taller de Didáctica del Español como Lengua Extranjera del Instituto Cervantes de Orán*. Argelia, 2015. 47–55.

Ortega Martínez

2012 Ortega Martínez, Luis: La crisis de 1914–1924 y el sector fabril en Chile. In: *Historia* [Instituto de Historia. Pontificia Universidad Católica de Chile], 2. (2012) 45. sz. 433–454.

Palma Troncoso

2017 Palma Troncoso, Jorge: *Programa “Soy palestino”: Resistencia y resignificación cultural de la comunidad palestina en Chile*. [Szakdolgozat. Universidad de Chile.] Santiago de Chile, 2017. <https://repositorio.uchile.cl/bitstream/handle/2250/147896/Programa-yo-soy-palestino-resistencia-y-resignificacion-cultural-de-la-comunidad-palestina-en-Chile.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltés: 2023. január 5.).

Rebolledo Hernández

1994 Rebolledo Hernández, Antonia: La “Turcofobia”. Discriminación antiárabe en Chile, 1900–1950. In: *Historia*, 28. (1994) 249–272.

Vicuña Mackenna

1865 Vicuña Mackenna, Benjamín: *Bases del informe presentado al Supremo Gobierno sobre la inmigración extranjera*. Santiago de Chile, 1865.

KATALIN JANCSÓ
MIDDLE EASTERN IMMIGRATION TO CHILE
RELIGION AND CULTURE IN A DIVERSE DIASPORA

In this paper, we will focus on the development and the cultural and religious characteristics of those communities that migrated to Chile from present-day Palestine, Syria and Lebanon during the period of the large-scale Middle Eastern immigration to this country; that is, in the first four decades of the 20th century. We are looking for answers to questions such as what factors may have contributed to their economic success and relatively easy integration into society, what elements have helped to preserve the community's traditions, and what characteristics have survived to the present day. In addition to the literature, laws and reports on the subject, we use as sources contemporary publications of the Middle Eastern community and articles published in the press on various topics.

Idegenség és állampolgárság Latin-Amerikában

A jelen tanulmány célja, hogy a címben szereplő két fogalmat középpontba állítva megvizsgálja a latin-amerikai társadalmak fejlődésének egy szeletét, azt, hogy a politikai közösségbe való befogadás vonatkozásában miként birkóztak meg a térség államai az országok közötti migráció jelentette kihívásokkal. Az állampolgárság iránt az 1990-es években kezdtek mélyebb érdeklődést mutatni a történészek, először nemzeti keretekben, majd a 2000-es évektől kezdve transznacionális és globális megközelítésben vizsgálták.¹ Az állampolgárság fogalmának azonban számos lehetséges meghatározása és olvasata létezik. Ahogyan ezt Ganczer Mónika megfogalmazta: „Egyes definíciók az állampolgárság jogviszony és jogi kapcsolat jellegét hangsúlyozzák, míg mások státuszként, az államban való tagságként vagy tulajdonságként említik.”² Az állampolgárság kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban számos elmélet született. Ezek közül a legismertebb a brit Thomas Humphrey Marshallé, aki saját országának fejlődését alapul véve alkotta meg modelljét, amelyben egyenes irányú folyamatként ábrázolta az állampolgárság kiterjesztését, melynek során először a polgári, majd a politikai, végül pedig a szociális jogokat megadták a brit lakosságnak.³ Azóta számos bírálat érte ezt a megközelítést: például túlzott teleologizmussal vádolták, amiért figyelmen kívül hagyta a nők és az etnikai kisebbségek helyzetét és küzdelmeit.⁴

Az idegenség meghatározása nagyobb nehézséget jelent történelmi szempontból. Mivel kifejezetten a társadalomtudományokból és a filozófiából kölcsönzött fogalomról van szó, ezért erre itt nem is tennék kísérletet. Leegyszerűsítve abból indultam ki a vizsgálódások során, hogy az idegen olyan személy, aki bár fizikailag jelen van, mégis kívülálló. Ennek az állapotnak talán legjobb meghatározása a német szociológus Georg Simmeltől származik, akinél ez olyasvalakit jelöl, aki újonnan érkezett, de hosszabb ideig marad.⁵ Az idegennek számos fajtája létezhet. Szabó Márton például az alábbi nagyobb kategóriákba csoportosította őket: a veszé-

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorjelöltje (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Wegner, 2014. 139.

2 Ganczer, 2011. 61.

3 Marshall, 1950.

4 Wegner, 2014. 141.

5 Gyáni, 2018. 340.

lyes, az érvénytelen és az ismeretlen idegen.⁶ A politikai idegenség meghatározásában a modern állampolgárság új minőséget hozott, mivel az állam által kiállított dokumentumoknak köszönhetően jogilag könnyebbé vált megnevezni, hogy ki az, aki a közösséghez tartozik, és ki az, aki nem.⁷ Ami viszont megnehezíti a vizsgálatot, hogy – a meglévő lehetőségek ellenére – az idegenek nem mindig illeszkedtek be. Ennek oka lehetett önkéntes, amikor a kívülálló részéről hiányzott erre a szándék. Például a 19–20. század fordulóján Brazíliába érkezett olasz mezőgazdasági vendégmunkások munkakörülményeik alakulása és az otthoni gazdasági helyzet változásának függvényében szívesen visszatértek szülőhazájukba.⁸ A másik eshetőség a nem megfelelő beilleszkedés, amikor erős maradt a kötődés a régi hazához, illetve még nem mélyült el megfelelően az új ország iránt. Ezt mutatják az első világháború idején a különböző oldalakon harcoló országokból érkezett munkások közötti feszültségek és összecsapások a semleges Brazíliában,⁹ vagy például a két világháború közötti chilei németeknek az óhaza számára tett politikai szolgálata is.¹⁰

Az idegenség és az állampolgárság kapcsolatának vizsgálata során azok társadalmi csoportokat érintő vonatkozásait vettem számba, vagyis azt, hogy az egyes országok milyen módon kívánták saját politikai közösségük tagjait bővíteni azzal, hogy új embereket vonzottak magukhoz, továbbá a külföldre távozottakat milyen módon próbálták megtartani. Három kategóriát határoztam meg: az első kettő a bevándorláshoz, tehát a kívülről érkezőkhöz, míg a harmadik a kivándorláshoz, tehát a közösséget elhagyókhöz kötődik. Kihagytam azt a kategóriát, melyet Szabó „akkreditált idegennek” nevezett, és amely leginkább a diplomátákat fedi le, akik nem is léphetnek be a fogadó ország közösségébe, mivel azzal eredeti funkciójuk veszne el.¹¹

Az érdeemes idegen

Az idegenek kiemelt kategóriáját jelentették azok, akik tevékenységüknél fogva kiérdemelték, hogy bebocsátást nyerjenek a közösségbe. A leggyakrabban állampolgárságot valamilyen ügy melletti kiállítás során – függetlenségi küzdelmekben, mások ellen vívott háborúkban vagy forradalmi felkelésekben való részvétellel –, az ország számára nyújtott fegyveres szolgálat révén lehetett elnyerni.

A függetlenségért folytatott harcokban részt vett külföldiek esetének vizsgálatakor különösen fontos a globális megközelítés alkalmazása. Ennek révén ugyanis könnyebben értelmet tudunk adni például a felkelők oldalán harcoló németek és lengyelek jelenlétének Haitiben, mivel a francia forradalmat követő európai háborús hullám során számos nemzetből, így többek között a két említett nemzet-

6 Szabó, 2006.

7 Wallerstein, 2011. 144.

8 Fausto, 2011. 168.

9 Szilágyi, 2016. 44.

10 Ezzel kapcsolatban részletes információkat közöl Fischer Ferenc monográfiája, lásd: Fischer, 2014.

11 Szabó, 2006. 101–103.

ből is jelentős számban csatlakoztak a francia hadsereghez. A lengyelek saját légióval is rendelkeztek, ezt azonban 1801-ben, a lunéville-i békét követően feloszlatták, tagjait pedig Saint-Domingue-ra vezényelték, hogy részt vegyenek a „fekete felkelés” leverésében.¹² A harcokban és a betegségekben rengetegen életüket veszítették, így a rossz körülmények, valamint a franciák irántuk tanúsított hozzáállásával szembeesülve, a megmaradt katonák végül inkább a felkelők oldalára álltak. Nem véletlen, hogy hasonlóságot vélt felismerni a két nép sorsában Jean-Jacques Dessalines, aki a lengyeleket egyenesen „Európa fehér négereinek” nevezte. A függetlenségért tett erőfeszítések nem maradtak elismerés nélkül, az 1805-ös alkotmány a németeket és a lengyeleket is azzal jutalmazta, hogy állampolgárságot kaptak.¹³ Ez egyúttal azt is jelentette, hogy „feketéként” a nemzethez tartozókként ismerték el őket.¹⁴

Az évtizedes küzdelmek végén függetlenedő Spanyol-Amerikában számos dokumentumban találhatunk utalást arra, hogy a függetlenség ügyéért harcolók tevékenységük elismeréseként a nemzet tagjaivá válhattak és állampolgárságot kaphattak. Az 1830-as alkotmányban ecuadori státusszal ajándékozták meg azokat, akik a függetlenség elnyerésekor a hadseregben szolgáltak.¹⁵ Az 1826., az 1839. és az 1843. évi bolíviai alkotmány nevesítette, hogy mely csaták veteránjait részesítik ebben a kegyben (a Junín és az Ayacucho melletti ütközetről van szó).¹⁶ Az említett csaták kiemelésének az a feltételezhető oka, hogy ezek a települések a függetlenség elnyerésének pillanatában már a szomszédos Peruhoz tartoztak, az alkotmány-szöveg alapján pedig az új határokon kívülről is toborozhattak olyanokat, akik tapasztalattal rendelkeztek a fegyverforgatásban. Bolívia a későbbiekben, a 20. században is állampolgársággal jutalmazta azokat, akik külföldiként a hadseregében szolgáltak vagy nemzetközi konfliktusban az országért harcoltak.¹⁷ A Paraguay ellen sikertelenül megvívott chacói háború (Guerra del Chaco, 1932–1935) utáni időszakban hozott rendelkezések az ország hadseregének modernizálásában korábban szerepet vállalt német tisztekre vonatkoztak.¹⁸

A függetlenségi harcok során a külföldi hatalmak közül elsősorban Anglia látta el a térséget kölcsönökkel, felszereléssel, illetve nem hivatalos úton önkéntesekkel.¹⁹ A későbbiekben elsősorban közülük kerültek ki azok az „idegenek”, akiket érdemeik miatt honosítani kívántak a térség kormányai. A Buenos Aires (1806) és Montevideo (1807) ellen sikertelenül, „magánakcióként” végrehajtott támadások

12 Zahorski, 1981. 574.

13 Constitution du 20 mai 1805. Déclaration préliminaire, Art. 13.

14 Getachew, 2016. 835. A korai haiti alkotmányok tartalmaztak olyan cikkelyeket, amelyek korlátozták a fehérek jogait. Azonban ez nem jelentett feltétlenül faji kirekesztést, inkább a rabszolgaság intézményével szembeni elutasítás volt.

15 Constitución de la República de Ecuador el 23 de septiembre 1830. Sección III. De los ecuatorianos, de sus deberes y derechos políticos, Art. 9.

16 Constitución del Estado del 19 de noviembre de 1826. Capítulo 2. De los bolivianos, Art. 11.; Constitución política de 26 de octubre de 1839. Sección segunda. Del territorio de la República y sus habitantes, Art. 6; és Constitución Política del 17 de junio de 1843. Sección cuarta. De los ciudadanos, Art. 9.

17 Lex de 24 de noviembre de 1945. Sección cuarta. Nacionalidad y ciudadanía, Art. 40.

18 Hancock, 2012.

19 Semsey et al., 2013. 14.

után azonban az angolok alapvetően a be nem avatkozás politikáját követték.²⁰ Mégis, amikor 1819-ben a külföldön harcoló katonák kérdésének szabályozását (Foreign Enlistment Act) tárgyalta a brit parlament, addigra már az ország ötezer, korábban leszerelt katonája harcolt önkéntesként a latin-amerikai térségben.²¹

Az érdemszerzés másik lehetséges útját a fegyveres felkelésben való részvétel jelentette. Erre példa a kubai forradalom, amelynek győzelmét követően a külföldi származásúak szolgálatát is honorálták. Az 1959-es alkotmány ugyanis született kubaiként ismerte el azokat, akik legalább két évig harcoltak a felkelő seregben, ebből legalább egy évet parancsnoki rangban. Azok, akiknek „csak” tiszti rangja volt, honosított státuszhoz juthattak.²² Ezt 1976-ban úgy pontosították, hogy a Kuba szabadságáért folytatott „rendkívüli küzdelemben érdemet” szerzett külföldieket született kubaiként ismerték el, míg azokat, akik törvényesen igazolni tudták, hogy részt vettek a „zsarnokság megdöntése” elleni küzdelemben, honosították.²³ A szabályozások közötti különbség abból fakadt, hogy a hatalomátvétel után közvetlenül az új rezsim megszilárdulását elősegítette, hogy a felkelő csapatok olyan tagjait vették be a kormányba (például az argentinai Rosarióban született Ernesto „Che” Guevarát), akik külföldi származásuk miatt ilyen posztot nem tölthettek volna be.

A kívánatos idegen

A függetlenné vált latin-amerikai országok égető problémái közé tartozott az alacsony népsűrűség, a gazdasági tevékenység alá nem vont területek nagysága és a technikai elmaradottság. A bevándorlástól a helyzet javulását remélték. Ennek szabályozása elsősorban állami hatáskörbe tartozott, de léteztek ettől eltérő gyakorlatok is. Például az 1858-as venezuelai alkotmány – bár a szövetségi törvényhozás számára is előírta a bevándorlás és kolonizáció elősegítését – a tartományi törvényhozások feladataként jelölte meg „a külföldi bevándorlás elősegítését”.²⁴ Az ily módon a térségbe érkezett külföldieket neveztem el „kívánatos idegeneknek”. A velük kapcsolatos szabályozásokat az alábbi témakörök szerint tekintetem át: az élet milyen területein várták a bevándorlókat; hogyan viszonyultak az egykori gyarmatosítók, illetve más latin-amerikai országok polgáraihoz; honnan várták a bevándorlók érkezését.

A legtöbb latin-amerikai ország alkotmányában szerepelt az a kitétel, hogy szívesen fogadják a „hasznos tudomány, szakmát és ipart” gyakorló külföldieket, tehát azokat, akik képesek hozzájárulni az ország gazdasági fejlődéséhez. Nem volt egységes a gyakorlat, hogy ez az állampolgárságba vagy csak a nemzetiségbe

20 Miller, 1993. 35.

21 Uo. 36–37.

22 Constitución del 7 de febrero 1959. Título segundo. De la nacionalidad, Art. 12 és 13.

23 Constitución de la República de Cuba proclamada el 24 de febrero 1976. Capítulo II. Ciudadanía, Art. 29. és 30.

24 Constitución política del Estado de Venezuela, 31 de diciembre de 1858. Título XI. Del poder ejecutivo, Art. 84 vs Título XVIII. De las legislaturas provinciales, Art. 128.

történő befogadást jelentette, de abban is különbség mutatkozott, hogy a feltételeknek megfelelő bevándorlók született vagy honosított státuszt kaptak. Az időbeli megkötés is különböző volt, mivel a befogadás történhetett azonnal, egy, két, öt vagy akár tíz, az országban eltöltött esztendő után is, ezt módosíthatta egy helybelivel történt házasságkötés is.

Néhol gazdasági cenzusokkal egészítették ki az előírásokat. Az 1844-es és az 1847-es Costa Rica-i alkotmány meghatározta a várt befektetések értékét: ezer peso értékű ingatlan vagy kétezer peso tőke birtoklását írták elő a külföldiek számára.²⁵ Hondurasban ezzel szemben egy olyan kitélet alkalmaztak 1848-ban, hogy azok a külföldiek honosíthatók, akik „megfelelő mennyiségű” tulajdont vásárolnak.²⁶ Guatemala 1851-ben viszont „a spanyol-amerikai köztársaságok és a spanyol monarchia szülöttei és állampolgárai” esetében csak annyit írt elő, hogy ugyanannak a feltételnek feleljenek meg, mint a született guatemalaiak, vagyis olyan szakmával vagy munkával kell rendelkezniük, amiből képesek eltartani magukat.²⁷ Emellett egy másik érdekességgel is szolgáltak a közép-amerikai országok alkotmányai. Nicaraguában 1950-ben, Hondurasban pedig 1957-ben rövidebb időtartam után váltak honosíthatóvá azok, akik szerződéses úton érkeztek, hogy a kormányzatok által létrehozott mezőgazdasági vagy ipari létesítményekben dolgozzanak.²⁸ Bolívia 1945-től kezdve nemcsak azokat jutalmazta bolíviai státusszal, akik a közösség számára hasznos tulajdonnal, iparral vagy találmánnyal rendelkeznek, hanem azokat is, akik hozzájárulnak az ország tömegközlekedésének fejlesztéséhez, tanárok, vagy pedig a kormány által az országba hívott bevándorlók voltak.²⁹

Sokkal elterjedtebb volt azonban, hogy nem meghatározott munkakör vagy általánosságban a munkára való alkalmasság, hanem valamilyen civilizációs vagy etnikai feltétel teljesítése jelentette a belépéshez vezető utat a bevándorlók számára, ami egy határozott nemzetépítési projekt meglétét mutatja a befogadó országok részéről. Ehhez áttekintem az egykori gyarmatosítókhoz és leszármazottaikhoz való viszonyulást, majd az egyéb kívánalmakat. A többes állampolgárságra vonatkozó kitételeket külön tárgyalom.

Az egykori gyarmatosítók esetében viszonylag kevés utalást találhatunk. Haiti 1801-es, még francia birodalmi keretekben elfogadott alkotmánya a szigeten született minden személyt franciaként ismert el.³⁰ Ezzel szemben a függetlenséget követően elfogadott 1805-ös alkotmányban – a németek és a lengyelek befogadását engedélyező részen kívül – a fehér férfiak belépését korlátozó kitételekkel talál-

25 Constitución Política de Costa Rica. 9 de abril de 1844. Sección 4. De los costarricenses, Art. 58 és Constitución Política de Costa Rica. 10. de febrero de 1847. Título II. Del estado, sus habitantes, gobierno y religion, Sección II. De los habitantes del Estado, Art. 29.

26 Constitución del Estado de Honduras de 1848. Capítulo III. De los hondureños y ciudadanos, Art. 10.

27 Acta Constitutiva de la República de Guatemala 1851. De los guatemaltecos y sus deberes y derechos, Act. 1.

28 Constitución Política de Nicaragua 1950. Título I. Nacionalidad, Art. 19; és Constitución de Honduras de 1957. Título II. Nacionalidad y ciudadanía, Capítulo I. De los hondureños, Art. 19.

29 Constitución Política de la República de Bolivia del 26 de noviembre de 1947. Sección cuarta. Nacionalidad y ciudadanía, Art. 39.

30 Constitution du 3 juillet 1801. Titre II. De ses habitants, Art. 3.

kozhatunk csak.³¹ Itt nem kifejezetten rassz szerinti, hanem inkább társadalmi-rangbeli megkülönböztetésről van szó, mivel a szöveg így fogalmaz: „egyetlen fehér ember sem teheti be a területre a lábát, ha mester vagy tulajdonos, és a továbbiakban sem lehet tulajdonuk”.³²

Brazília esetében, ahol a térség többi országához képest jóval békésebben ment a függetlenné válás, a 19. században nem is találhatunk a származási helyre vonatkozó utalásokat. A 20. században azonban, a nemzetépítési folyamatok megerősödésével már azt láthatjuk, hogy az 1946-os, az 1967-es és az 1988-as alkotmány kedvezményes honosítási lehetőséget biztosít a „portugál országokból” származók számára (az országban való egyesítendőnyi tartózkodás után).³³

Spanyol-Amerika országaiban a korai dokumentumok viszonylag keveset foglalkoztak a származási ország kérdésével, a 20. században viszont sokkal elterjedtebbé vált ez a gyakorlat. A még a birodalmi keretben megfogalmazott chilei 1812-es ideiglenes alkotmányos szabályozásban a spanyolok iránti testvéri viszonyról írtak.³⁴ A Dominikai Köztársaság függetlensége elnyerését követően dominikai-ként ismerte el az 1844-ben emigráló, de a köztársaság ellen nem harcoló spanyolokat és leszármazottaikat, valamint azokat, akik külföldön születtek és dominikai-ként kívántak élni.³⁵ Emellett szinte minden országban találhatunk a spanyolok honosítására és a latin-amerikai országokból származók kedvezőbb megítélésére vonatkozó cikkelyeket. A közép-amerikai országok egymással szemben különösen pozitív elbírálást alkalmaztak.

A civilizációs megközelítés másik formája általánosabban arra vonatkozott, hogy honnan várják az újonnan érkezőket. Az ezzel kapcsolatos várakozásokat talán az argentin Domingo Fausto Sarmiento szavai világítják meg legjobban: „Szánalom és szégyen tölti el az embert, ha az Argentin Köztársaságban összeveti a Buenos Aires-től délre fekvő német és skót telepeket s a mi vidéki városainkat. (...) Néhány család valóságos vagyont szerzett tehénfejéssel meg vaj- és sajtkészítéssel, aztán beköltöztek a városba és élvezik a kényelmes életet. Az argentin települések ennek az éremnek épp a – méltatlan – másik oldalát mutatják. (...) mindenütt csak mocsok és szegénység.”³⁶ Ennek a gondolatnak a szellemisége testesült meg az 1853-as argentin alkotmányban, melynek 25. cikke kimondta, hogy a szövetségi kormánzatnak ösztönöznie kell az európai bevándorlást, továbbá nem adóztathatja vagy akadályozhatja meg azokat a külföldieket a letelepedésben, akik részt vállalnának az ipar fejlesztésében, a földek művelésében vagy a tudományok és művészetek

31 Constitution du 20 mai 1805. Déclaration préliminaire, Art. 12–13.

32 Constitution du 20 mai 1805. Déclaration préliminaire, Art. 12.

33 Constituição dos Estados Unidos do Brasil 1946. Título IV. Da Declaração de Direitos. Capítulo I. De nacionalidade e da Cidadania, Art. 129; Constituição da República Federativa do Brasil de 1967. Título II. Da Declaração de Direitos. Capítulo I. De nacionalidade, Art. 140; Constituição da República Federativa do Brasil de 1988. Seção III. Disposições gerais Art. 12. A portugál országok kitétel nemcsak Portugáliát, hanem a volt gyarmatait is magában foglalja.

34 Reglamento constitucional provisorio de 1812. Art. 24.

35 Constitución Política de la República Dominicana 1844. Título III. De los dominicanos y sus derechos, Capítulo I. De los dominicanos, Art. 7.

36 Sarmiento, 1984. 21.

meghonosításában, illetve tanításában.³⁷ Ehhez hasonló szabályozást alkalmazott a déli kúp országai közül Paraguay is, ahol a hármas szövetség ellen elvesztett háború után elfogadott 1870-es dokumentumban az európai mellett az amerikai bevándorlók ösztönzését is előírta a kormány számára.³⁸

Ez a preferenciális megkülönböztetés napjainkig is hatályban maradt bizonyos országokban, például Argentínában, ahol jelenleg is érvényben van az európai bevándorlást ösztönző cikkely. Az 1999-es venezuelai alkotmány is előnyben részesíti a honosításnál – aminek az időtartama esetükben a felére, tehát tíz évről öt évre csökken – azokat, akik Portugáliában, Spanyolországban, Olaszországban vagy Latin-Amerika és a Karib-térség valamely államában már rendelkeznek állampolgársággal.³⁹

Kevésbé volt jellemző, de egyes esetekben arról is rendelkeztek az országok, hogy milyen bevándorlókat nem kívántak a területükön látni. Ennek egyik módja a valamilyen oknál fogva munkaképtelenek kizárása volt. Ilyet találhatunk Uruguayban, melynek 1934-es és 1942-es alkotmánya deklarálta: a bevándorlási törvényekben szükséges szabályozni, hogy ne léphessenek az országba fizikai, morális vagy mentális betegségekben szenvedők.⁴⁰

Egy másik lehetséges utat jelentett, ha „kulturális küszöböt” emeltek a belépni szándékozók elé. Az 1949-es Costa Rica-i alaptörvény 1987. évi 7065. számú törvénnyel való kiegészítésében a honosítás feltételeként előírta a spanyol nyelv írás- és olvasásszintű ismeretét, továbbá az ország történelméből tett vizsgát, valamint értékeinek ismeretét.⁴¹ Ennél megengedőbb megoldást választottak Panamában, ahol az 1946-os alkotmány alapján megkötés nélkül honosíthatók voltak a külföldiek, azonban ha öt esztendő elteltével nem tudták igazolni, hogy elsajátították a nyelvet és alapvető ismeretekkel rendelkeznek a panamai kultúráról, elvesztették a korábban megszerzett státuszukat, abban az esetben, ha nem spanyol-amerikai vagy más amerikai országból származtak.⁴²

A legradikálisabbnak ebből a szempontból az 1941-es panamai alkotmány számított, amely a következő csoportok esetében tiltotta meg a bevándorlást: a „fekete faj” azon tagjainak, akiknek nem a spanyol az anyanyelve, a „sárga fajúaknak”, valamint azoknak, akik Indiából, Kis-Ázsiából vagy Észak-Afrikából származnak.⁴³ Ez a mai szemmel kifejezetten kirekesztő nyelvezet bizonyos szempontból a korszellemet tükrözte. A dokumentum elfogadását támogató, szélsőségesen nacio-

37 Constitución para la Confederación Argentina del 1 mayo de 1853. Parte primera. Capítulo único. Declaraciones derechos y garantías, Art. 25.

38 Constitución de Paraguay 1870. Primera Parte. Capítulo I. Declaraciones generales, Art. 6. Az amerikai jelző ebben az esetben is a kontinensen születetteket, nem pedig kizárólag az Egyesült Államok állampolgárait takarja.

39 Constitución de la República Bolivariana de Venezuela. 30 de diciembre 1999. Título III. De los deberes, derechos humanos y garantías, Capítulo II. De la nacionalidad y ciudadanía, Art. 33.

40 Constitución del 19 de abril 1934. Sección II. Derechos, deberes y garantías, Capítulo I., Art. 36; és Constitución del 29 de noviembre 1942. Sección II. Derechos, deberes y garantías, Capítulo I., Art. 36.

41 Ley núm. 7065 por la que se reforman los artículos 14 y 15 de la Constitución Política de Costa Rica.

42 Constitución de Panamá de 1946. Título II. Nacionalidad y extranjería, Art. 11.

43 Constitución de la República de Panamá de 1941. Título II. Nacionalidad y extranjería, Art. 23.

nalista Nemzeti Forradalmi Párt (Partido Nacional Revolucionario, PNR) és vezetője, Arnulfo Arias erősen szimpatizált a korabeli nemzetközi szélsőjobboddallal, e tekintetben egyébként nem volt egyedül a térségben.⁴⁴ A párhuzam az európai példával nem véletlen, mivel az említett csoportoknak nemcsak a bevándorlást tiltották meg, hanem az országban élő tagjaikat megfosztották állampolgárságuktól. Igaz, csak néhány hónapig tartott a Panamában letelepedett nyugat-indiai, zsidó, arab, hindu és kínai származású lakosság jogfosztottsága, mivel Arias elnökségét 1941-ben megdöntötték, és visszaállították a korábban hatályos alkotmányt.⁴⁵

Brazília a térség többi országához hasonlóan hosszú időn keresztül örömmel fogadta az idegeneket, azonban az 1934-es alkotmányban már megjelent a bevándorlás korlátozása. Ezt az etnikai integráció előmozdításával, valamint az érkezők fizikai és polgári képességei esetleges hiányával indokolták. A bevándorlás lehetséges mértékét is meghatározták: a bevándorlók száma egy esztendő alatt nem haladhatta meg az elmúlt 50 évben érkezők két százalékát. Emellett azt is előírták, hogy az egy adott nemzethez tartozók szétszórásáról a szövetségi kormánynak kell rendelkeznie, amely egyúttal meg is tilthatta a bevándorlást egyes országokból.⁴⁶

Az idegenné válástól a többes állampolgárságig

Az idegenné válás alatt a politikai közösségből valamilyen formában való kilépést értem, ami történhet önként vagy kényszerűségből. Előbbire az állampolgárságról való lemondás, utóbbira az állampolgárságtól valamilyen nyomós ok – mint például engedély nélkül idegen ország szolgálatába szegődés – miatti megfosztás hozható fel példaként. Ezek főképpen egyedi esetek, így a politikai hatalommal szembehelezkedő csoportok kizárását, valamint a kivándorlás esetének szabályozását vizsgáltam. Ezek olyan kérdések, amelyek a politikai közösség határait feszegetik, mivel az állampolgárságtól való megfosztás a közösség belső integritása szempontjából veszélyt jelentő személy eltávolítását, az állampolgárság megtartásának lehetősége a távozó egyéneknek a közösség számára való megőrzését célozta.

Egy politikai közösség belső viszonyát konfliktusok jellemzik, azonban akadnak olyan szándékok is, melyek a belső rend megdöntésére irányulnak. Ezzel kapcsolatban két dolog említhető: egyrészt azok a felkelők vagy – értelmezéstől függően – terroristák, akik a hatalom megragadására törekedtek, másrészt a politikai spektrum szélein található ideológiák és követői, melyek jelentősen befolyásolták a térség történetét.⁴⁷ Latin-Amerikában történetének konfliktusos jellegéhez képest mégis kevés alkotmányos rendelkezés született ezzel kapcsolatban. Az 1980-ban

44 Egy 2012-es tanulmányában Katherine Zien egyenesen xenofóbnak minősítette az 1941-es panamai alkotmányt. Zien, 2012. 108–109.

45 Donoghue, 2014. 94–95.

46 Constituição da República dos Estados Unidos do Brasil 1934. Título I. Da Organização Federal, Capítulo I. Disposições Preliminares, Art. 5 és Título IV. Da Ordem Econômica e Social, Art. 121.

47 A két csoport nem mindig különíthető el élesen: például a perui Fényes Ösvény csoport módszerei miatt a terrorista, ideológiai elkötelezettsége alapján pedig a kommunista kategóriába is besorolható.

elfogadott chilei alaptörvény megfosztotta az állampolgárságtól azokat, akik szembe kerültek „az állam méltóságával és állandó érdekeivel”.⁴⁸ A cikkely alkalmazására azonban nem került sor széles körben, mivel a Pinochet-diktatúra alatt kilenc ember vesztette el a katonai rendszerrel szembeni ellenérzése miatt állampolgárságát a szabályozás alapján.⁴⁹

A felforgatóknak ítélt ideológiák követőivel szembeni retorziók már gyakoribb jelenségnek számítottak a 20. században. Ennek szabályozása azonban nem csak az alkotmányok szintjén történhetett. Argentínában a „veszélyes bevándorlókkal” szembeni fellépésről már egy 1902-es törvény rendelkezett, 1910-ben pedig az anarchistákat nevesítették is a vonatkozó törvényben (*ley de resistencia*).⁵⁰ Emellett a tagállamok számos hasonló szabályt hoztak, azonban mivel a nemzeti szint a vizsgálat tárgya, ezért ezek bemutatására itt nem térek ki. Brazíliában az állam centralizációjára törekvő 1934-es alkotmány megvonta a brazil státuszt azoktól, akik a nemzetre veszélyes politikai vagy társadalmi tevékenységet fejtettek ki.⁵¹ Ez a rendelkezés apróbb megfogalmazásbeli eltérésekkel egészen az 1988-as alkotmányig érvényben maradt.⁵²

Közép-Amerikában az ilyen jellegű szabályozások a második világháború korszakában jelentek meg, és a hidegháború korszakában is fennmaradtak. Salvadornban 1939-ben így fogalmazták meg: „Azok a külföldiek, akik beavatkoznak az ország belügyeibe, anarchista, társadalomellenes vagy demokráciellenes nézeteiket terjesztenek, elveszítik a tartózkodási engedélyüket.”⁵³ Ezt az 1950-es és az 1962-es alaptörvény is megerősítette.⁵⁴ Az 1939-es nicaraguai alkotmány a következőt tartalmazta: „A honosított külföldiek elveszítik [nicaraguai] nemzetiségüket, ha olyan politikai vagy faji doktrínát vallanak vagy terjesztenek, amely szembemegy a hazával és a demokráciával, ez [a státusz] nem állítható vissza.”⁵⁵ Vagyis jól láthatóan ebben az esetben – ellentétben a salvadori példával – a szélsőjobboldali, azon belül a nemzetiszocialista eszme követőivel szemben is felléptek. Az 1948-as dokumentum ugyanezt a szabályt tartalmazta.⁵⁶ 1950-re ez úgy módosult, hogy a nicaraguai nemzetiségüket „a haza fogalmát, a nemzeti szuverenitást és a köztársasági államformát” tagadó eszmék terjesztői veszítik el, és azt nem is szerezhetik vissza.⁵⁷

48 Constitución Política de la República de Chile 1980. Capítulo II. Nacionalidad y ciudadanía, Art. 11.

49 Echeverría, 2016. 6.

50 Anderle, 1982. 120.

51 Constituição da República dos Estados Unidos do Brasil 1934. Título II. Da Declaração de Direitos, Capítulo I. Dos direitos políticos, Art. 107.

52 Constituição dos Estados Unidos do Brasil 1937. Da nacionalidade e da cidadania, Art. 116.; Constituição dos Estados Unidos do Brasil 1946. Título IV. Da Declaração de Direitos, Capítulo I. De nacionalidade e da Cidadania, Art. 130; és Constituição da República Federativa do Brasil de 1967. Título II. Da Declaração de Direitos, Capítulo I. De nacionalidade, Art. 141.

53 Constitución Política de la República de El Salvador de 1939. Título III. De los extranjeros, Art. 15.

54 Constitución Política de la República de El Salvador de 1950. Título II. Los salvadoreños y los extranjeros, Art. 20; és Constitución Política de la República de El Salvador de 1962. Título II. Los salvadoreños y los extranjeros, Art. 21.

55 Constitución Política de Nicaragua 1939. Título I. De la nacionalidad, Art. 19.

56 Constitución Política de Nicaragua 1948. Título I. Nacionalidad, Art. 19.

57 Constitución Política de Nicaragua 1950. Título I. Nacionalidad, Art. 21.

Ez már inkább a hidegháború antikommunista ideológiáját tükröző megközelítés. Ezt erősíti, hogy az 1974-es alkotmányban még szerepelt ez a kitétel, azonban a baloldali, a szocialista országok felé nyitó sandinisták által megalkotott 1987-esből már kikerült.⁵⁸

A többes – elsősorban a kettős – állampolgárság elterjedése viszonylag új jelenség, ami lehetővé tette, hogy a politikai közösségek határai ne záródjanak le az országhatároknál, a külföldre távozók is tagjai maradhassanak a közösségnek. Korábban, a területi és a nemzetállamok létrejöttével elterjedt gyakorlatnak számított, hogy egy másik országban történt honosítás a származási állampolgárság elvesztését eredményezte. A globalizáció folyamatának egyik velejárója, hogy megváltozott a migráció formája, gyakoribbá vált, hogy a hosszabb időtartamú külföldi tartózkodás ellenére is az emberek meg kívánták őrizni származási országuk állampolgárságát is. A jelenség újdonságát mutatja, hogy a latin-amerikai országok között 2001-ig bezárólag mindösszesen tíz olyan volt, amely elismerte ezt a gyakorlatot.⁵⁹

Ehhez hozzá kell tenni, hogy sok esetben, például Spanyolország és más latin-amerikai országok esetében, vagy kölcsönös, nemzetközi szerződések alapján korábban is megvolt az eredeti nemzetiség fenntartásának a lehetősége. Venezuela 1864-es alkotmánya volt az első, amely a külföldre költözés és az ottani állampolgárságszerzés ellenére is fenntartotta a venezuelai státuszt.⁶⁰ Ezt a szabályt azonban hamar eltörölték, és csak 1999-ben került vissza az alkotmányba. Uruguayban viszont 1934 óta folyamatosan érvényben van az a szabály, hogy az állampolgárság megszerzése miatt nem kell lemondani a származási állampolgárságról, valamint az idegen országban történő honosítással sem szűnik meg az uruguayi állampolgárság, az továbbra is megmarad.⁶¹

Az új trendek szerint a kibocsátó országok egyre inkább potenciális erőforrásként tekintenek külföldön élő állampolgáraikra, akik komoly pénzüsszegek hazautalásával támogatják az otthon maradt rokonaikat és ezen keresztül szülőhazájukat is.⁶² Ennek megnyilvánulása az alkotmányokban a 2008-as ecuadori dokumentum esetében érhető tetten a legtisztábban. Ebben a migrációt emberi jogként határozták meg, emellett számos feladatot határoztak meg az állam számára, ami magában foglalta a külföldön élők és családtagjainak védelmét, az országgal és családjakkal való kapcsolataik fenntartásának elősegítését.⁶³

58 Constitución Política de Nicaragua 1974. Título II. Capítulo único, Art. 21 vs. Constitución Política de la República de Nicaragua, 1987.

59 Jones-Correa, 2001. 998.

60 Constitución política del Estado de Venezuela, 22 de abril de 1864. Título I. La Nación. Sección Segunda. De los venezuelanos, Art. 7.

61 Constitución del 19 de abril 1934. Sección III. De la ciudadanía y sus derechos; modos de suspenderse y perderse, Art. 66 és 71.

62 Lásd ennek folyamatával kapcsolatban: Soltész, 2015. 42–62.

63 Constitución de la República de Ecuador el 20 de octubre 2008. Título II. Derechos. Sección tercera. Movilidad Humana, Art. 40.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Alkotmányok

Argentína

1853 Constitución para la Confederación Argentina 1 de mayo de 1853. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra-visor/constitucion-para-la-confederacion-argentina-del-1-de-mayo-de-1853/html/ (az összes internetes forrás letöltése: 2023. január 29.).

Bolívia

1826 Constitución Política del estado de 1826. In: *Las Constituciones Políticas de Bolivia 1826–2009*. Sucre, 2018. 23–37.

1831 Constitución Política del estado de 1831. In: *Las Constituciones Políticas de Bolivia 1826–2009*. Sucre, 2018. 39–54.

1945 Ley de 24 de noviembre de 1945. In: *Las Constituciones Políticas de Bolivia 1826–2009*. Sucre, 2018. 219–242.

1947 Constitución Política del estado de 1947. In: *Las Constituciones Políticas de Bolivia 1826–2009*. Sucre, 2018. 243–270.

Brazília

1934 Constituição da República dos Estados Unidos do Brasil (de 16 de julho de 1934). https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao34.htm.

1937 Constituição dos Estados Unidos do Brasil (de 10 de novembro de 1937). https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao37.htm.

1946 Constituição dos Estados Unidos do Brasil (de 18 de setembro de 1946). https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao46.htm.

1967 Constituição da República Federativa do Brasil de 1967. https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao67.htm.

Chile

1812 Reglamento constitucional provisorio de 1812. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra-visor/reglamento-constitucional-provisorio-de-1812-sancionado-el-26-de-octubre-de-1812/html/.

Costa Rica

1844 Constitución Política de Costa Rica. 9 de abril de 1844. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-politica-de-costa-rica-9-de-abril-de-1844-944243/.

Dominikai Köztársaság

1844 Constitución Política de la República Dominicana. <https://www.consultoria.gov.do/Documents/GetDocument?reference=5069eab1-6b65-4ce3-a312-7aad8022c032>.

Ecuador

1830 Constitución del Estado de Ecuador el 23 de septiembere 1830. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-del-estado-de-ecuador-el-23-de-septiembre-1830/.

2008 Constitución de la República de Ecuador el 20 de octubre 2008. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-de-la-republica-de-ecuador-el-20-de-octubre-2008/.

El Salvador

1939 Constitución Política de la República de El Salvador de 1939. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-politica-de-la-republica-de-el-salvador-de-1939/.

1950 Constitución Política de la República de El Salvador de 1950. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-politica-de-la-republica-de-el-salvador-de-1950/.

1962 Constitución Política de la República de El Salvador de 1962. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-politica-de-la-republica-de-el-salvador-de-1962/.

Guatemala

1851 Acta Constitutiva de la Republica de Guatemala. <https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/5/2210/13.pdf>.

Haiti

1801 Constitution du 3 juillet 1801. <https://mjp.univ-perp.fr/constit/ht1801.htm>.

1805 Constitution du 20 mai 1805. <https://mjp.univ-perp.fr/constit/ht1805.htm>.

Honduras

1848 Constitución del Estado de Honduras de 1848. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-del-estado-de-honduras-de-1848/.

Kuba

1959 Constitución del 7 de febrero 1959. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-del-7-de-febrero-1959/.

1976 Constitución de la República de Cuba de 1976. <https://www.parlamentocubano.gob.cu/sites/default/files/documento/2022-06/Constituci%C3%B3n-de-la-Rep%C3%BAblica-de-Cuba-1976.pdf>.

Nicaragua

1939 Constitución Política de Nicaragua 1939.

1948 Constitución Política de Nicaragua 1948.

1950 Constitución Política de Nicaragua 1950.

1974 Constitución Política de Nicaragua 1974.

1987 Constitución Política de Nicaragua 1987. Az alkotmányok forrása: *Biblioteca Enrique Bolaños*. <https://www.enriquebolanos.org/constitucion/constitucion-original-1987>.

Panama

1941 Constitución de la República de Panamá (1941). <https://www.asamblea.gob.pa/sites/default/files/2018-09/constitucion%201941.pdf>.

1946 Constitución de la República de Panamá (1946). <http://bdigital.binal.ac.pa/bdp/older/constitucion1946.pdf>.

Paraguay

1870 Constitución de Paraguay 1870. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-de-paraguay-1870/.

Uruguay

1934 Constitución del 19 de abril 1934 (con modificaciones de 1938). https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-del-19-de-abril-1934-con-modificaciones-de-1938/.

1942 Constitución del 29 de noviembre 1942. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-del-29-de-noviembre-1942/.

Venezuela

1858 Constitución política del Estado de Venezuela, 31 de diciembre de 1858. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-politica-del-estado-de-venezuela-18-de-abril-de-1857/.

1864 Constitución política del Estado de Venezuela, 22 de abril de 1864. https://www.cervantesvirtual.com/portales/constituciones_hispanoamericanas/obra/constitucion-politica-del-estado-de-venezuela-22-de-abril-de-1864/.

1999 Constitución de la República Bolivariana de Venezuela, 30 de diciembre de 1999. <https://www.cervantesvirtual.com/obra/constitucion-de-la-republica-bolivariana-de-venezuela-30-de-diciembre-1999/>.

2. Kiadott források és szakirodalom

Anderle

1982 Anderle Ádám: *Munkásmozgalom Latin-Amerikában, 1870–1959*. Bp., 1982.

Donoghue

2014 Donoghue, Michael E.: *Borderland on the Isthmus. Race, Culture, and the Struggle for the Canal Zone*. Durham–London, 2014.

Echeverría

2016 Echaverría, Gabriel: *Report on Citizenship Law: Chile*. Florence, 2016. (EUDO Citizenship Observatory.) https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/40849/EUDO_CIT_CR_2016_07.pdf.

Fausto

2011 Fausto, Boris: *Brazília rövid története*. Bp., 2011.

Fischer

2014 Fischer Ferenc: *A „háború utáni háború” 1919–1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országai-ban*. Bp.–Pécs, 2014.

Ganczer

2011 Ganczer Mónika: Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig. In: *Jog, Állam, Politika*, 3. (2011) 1. sz. 61–79.

Getachew

2016 Getachew, Adom: Universalism after the Post-colonial Turn: Interpreting the Haitian Revolution. In: *Political Theory*, 44. (2016) 6. sz. 821–845. DOI: <https://doi.org/10.1177/0090591716661018>.

Gyáni

2018 Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Bp., 2018.

Hancock

2012 Hancock, Eleanor: Ernst Röhm versus General Hans Kundt in Bolivia, 1929–30? The Curious Incident. In: *Journal of Contemporary History*, 47. (2012) 4. sz. 691–708. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022009412451287>.

Jones-Correa

2001 Jones-Correa, Michael: Under Two Flags: Dual Nationality in Latin America and Its Consequences for Naturalization in the United States. In: *The International Migration Review*, 35. (2001) 997–1029. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2001.tb00050.x>.

Marshall

1950 Marshall, Thomas Humphrey: *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge, 1950.

Miller

1993 Miller, Rory: *Britain and Latin America in the Nineteenth and Twenty Century*. London – New York, 1993.

Sarmiento

1984 Sarmiento, Domingo Fausto: Az Argentin Köztársaság természetrajza és a belőle fakadó jellemek, szokások és eszmék. In: *Ariel és Kalibán. A latin-amerikai esszé klasszikusai*. Vál.: Scholz László. Bp., 1984. 13–32.

Semsey

2013 *Latin-Amerika 1750–1840. A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*. Szerk.: Semsey Viktória. Bp., 2013.

Soltész

2015 Soltész Béla: Kivándorlás és diaszpórapolitika Latin-Amerikában. In: *Külügyi Szemle*, 14. (2015) 2. sz. 42–62.

Szabó

2006 Szabó Márton: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Bp., 2006.

Szilágyi

2016 Szilágyi Ágnes Judit: Érdekvédelem, szakszervezetek Brazíliában az I. világháború éveiben. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv*, 42. (2016) 43–49.

Wallerstein

2011 Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley – Los Angeles – London, 2011.

Wegner

2014 Wegner, Kathryn L.: Can There be a Global Historiography of Citizenship? In: *Routledge Handbook of Global Citizenship Studies*. Eds.: Isin, Engin F. – Nyers, Peter. London, 2014. 139–149.

Zahorski

1981 Zahorski, Andrzej: La légende napoléonienne en Pologne. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 53. (1981) 246. sz. 572–598.

Zien

2012 Zien, Katherine: Race and Politics in Concert: Paul Robinson and William Warfield in Panama, 1947–1953. In: *The Global South*, 6. (2012) 2. sz. 107–129. DOI: <https://doi.org/10.2979/globalsouth.6.2.107>.

ANDRÁS BAKÓ

FOREIGNNESS AND CITIZENSHIP IN LATIN AMERICA

The aim of the article is to examine the connection between citizenship and foreignness in Latin American constitutions in the context of migration. I separated three categories: the 'worthy', the 'desirable' foreigners and those citizens who have moved abroad, because all of them covered different relations. The 'worthy' foreigners were able to enter the political community by their service for the homeland. The 'desirable' foreigners gained citizenship as a result of the governmental policies. In the final part of the article, I discussed the relationship between the states and those citizens who stay abroad for an extended period.

A Pinochet-rendszer születése

A nemzetbiztonsági doktrína és a neoliberalizmus egyezsége

„Az igazi chilei csoda nem az volt, hogy ezek a reformok jól működtek (...), az igazi csoda az, hogy egy katonai rendszer tette ezt lehetővé. Mint mondtam, a hadsereg felülről lefelé, míg a piac alulról felfelé szerveződik. Az igazi csoda az, hogy egy katonai csoport hajlandó volt elfogadni az utóbbi megközelítést.”¹ Milton Friedman Nobel-díjas közgazdász idézett szavai az 1973-as katonai puccs után hatalomra jutott Pinochet-rendszernek és a neoliberalizmusnak egy sokat vitatott kérdését feszegetik: nevezetesen azt, hogy a szabadságot ígérő neoliberális gazdaságpolitika első – és talán legradikálisabb – megvalósítására egy katonai diktatúra tett kísérletet.

Önmagában már az is kételyeket vethet fel, hogy egy spontánnak hirdetett gazdasági rendszer kiépüléséhez miért volt szükség egyáltalán katonai diktatúrára, így az amerikai közgazdász által jelzett dilemma magyarázatra szorul. Noha a kapitalizmus szabad piacának kialakulását példátlan erőszak kísérte a történelem folyamán, ez nem ad választ arra a kérdésre, hogy a chilei hadsereg miért nem egy erős állami intervenciót megvalósító gazdasági rendszer mellett döntött.

A „csoda” páratlanságát illetően elkerülhetetlenül ki kell térni a „függő fasiszmus” elméletére, valamint arra, hogy mennyiben állítható párhuzamba a chilei katonai rendszer a két világháború közötti fasiszta típusú rendszerekkel. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a diktatúra első éveiben egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a katonai rendszer a neoliberális gazdaságpolitika mellé áll, és hogy a két – látszólag egymásnak ellentmondó – gondolatvilágot nagyon is sok közös szál köti össze; valamint azt, hogy az 1973 előtti demokratikus szocializmus szintén páratlan kísérlete indirekt módon befolyásolta azt, hogy Chile a neoliberalizmus kísérleti laborjává vált; továbbá azt is, hogy az állami beavatkozás a látszat ellenére a rendszer lényegét jelentette.

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorált (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Friedman, 2013.

A chilei hadsereg és a „desarrollismo” a 20. század első felében

A chilei hadsereg feladata az állam belső egységének biztosítása és annak külső védelme volt, noha ez utóbbi téren a csendes-óceáni háború volt az utolsó erőpróbája. A 19. század exportorientált, „kifelé terjeszkedés” korszakában a hadsereg az uralkodó osztály eszközeként lépett fel. A centrum hatalmainak imperialista expanziója részben a hadiipari export segítségével történt, ami azt eredményezte, hogy a hadsereget az ellátója érdekeihez kötötte.² Az ellátmány, a hadiipari import fedezete külső bevételektől függött, a chilei hadseregnek érdekében állt ezek biztosítása, ezért az exportorientált gazdaság védelmében lépett fel. Szerepet vállalt a belső politikai harcokban, így az 1891-es polgárháborúban is, a belső piac megerősítésére törekvő és a protekcionista irányzattal szemben.³

A chilei rendszer válsága az első világháborúban a hadsereget is kihívás elé állította. Mivel az elit képtelen volt megoldani a válságot, a hadsereg került előtérbe. A külkereskedelem gyengülésével Chile a nehézipar megteremtése felé fordult, úgy vélte, hogy az általános fellendülést eredményező húzóágazattá válhat, továbbá a szülő gyáripárt bármikor át lehetett állítani katonai termelésre. Az ipar fejlesztéséhez belső piac is kellett, miközben az egész rendszer finanszírozása alapjának az exportnak kellett maradnia. A válság tehát a gazdasági mellett társadalmi és politikai reformokat is megkövetelt; ez utóbbiak a demokratikus intézményrendszer átmeneti megrendülése és az állam szerepének megerősítése által valósultak meg.⁴

Az 1925-ben létrejött elnöki rendszer a hadsereg uralmát jelentette, az alsóbb néposztályokat szociális reformokkal igyekeztek a rendszerhez kötni. A világgazdasági válság az exportorientált korszak lezárultával, valamint a belső ipar és piac megteremtésére törekvő társadalmi rétegek győelmével végződött. A hadsereg ezt követően visszavonult a laktanyákba; ezt elősegítette az 1932-es, rövid életű Chilei Szocialista Köztársaságban vállalt tevékeny szerepe is.⁵ A hadsereg a következő években a professzionalizáció és a depolitizáció jegyében fejlődött, az osztálytörésvonalakon „kívül helyezve” magát. Fontos változás volt, hogy a két világháború között Németország és Nagy-Britannia helyett az Egyesült Államok lett a fő ellátója. Ezek a jelenségek megágyaztak a későbbi fejlődésnek.

2 A német mintájú modernizáció poroszos jelleget kölcsönzött a szárazföldi hadseregnek, míg a flotta brit irányultságú volt. Magyar nyelven Fischer Ferenc foglalkozott bővebben e témával. A hadseregről beszélve irányvonalát itt és a továbbiakban általánosságban kell érteni.

3 Varas-Agüero-Bustamente, 1980. 31–33. A hadsereg feladata volt emellett az oktatás, a szocializálás és a társadalom átforgalmazása.

4 Uo. 36–41.

5 Uo. 57–62., 72–76.

A hidegháború és a „Seguridad Nacional” doktrínája

A chilei hadsereg szerepének megváltozásához a hidegháború döntő mértékben hozzájárult. Egyrészt erősödött a háború veszélye, másrészt a technika fejlődésével megnőtt a hadsereg ütőképessége, akár a civil lakossággal szemben is. A háborús veszély alapul szolgált a belső fogyasztás csökkentése ideológiájának is, valamint az egységes, erős politikai hatalom iránti igényt is felerősítette.⁶

A hidegháború nem csupán közvetlen katonai konfliktusként jelentkezett, hanem kiterjedt a nem katonai szférákra is: a kultúrára, a politikára, a gazdaságra, az oktatásra és a propagandára. 1955-ig az Egyesült Államok elválasztotta a politikai és a katonai ügyeket, közben viszont megszületett a nemzetbiztonsági doktrína (Doctrina de Seguridad Nacional, DSN).⁷ A doktrína nem katonai, hanem politikai jellegű volt. A nemzetbiztonsági doktrína a hadsereg fő feladatának a belső, „marxista” veszély kiiktatását tartotta. Ennek megvalósítását azonban „totális háborúként” értelmezte, ami nemcsak a katonai erő felhasználását foglalta magában, hanem a gazdaság, a társadalom és a politikai élet szféráját is egyfajta „csataternek” tekintette. Ennek logikus folytatása volt az a gondolat, hogy a gazdaság, a társadalom és a politikai rendszer átalakítása egy preventív hadművelet, ami megszünteti a baloldali fenyegetést. Mindez értelemszerűen a hadsereg szerepkörének bővüléséhez vezetett, egy állandó szükségállapot felé mutatott, célja a társadalom demobilizálása, indoka pedig egy feltételezett ellenség létezése volt. A doktrína a társadalmi konfliktusok meglétét elismerte, és azok kezelését a demokrácia tételezett alkalmatlansága miatt egyre inkább diktatúrával vélte megoldhatónak. Indirekt módon elismerte az osztályharcot, és a szabadságjogokat pont emiatt tartotta veszélyesnek. 1973 után a „demokrácia” formálisan is megszűnt jelszóként funkcionálni.⁸

A doktrína alkalmazását paradox módon az is megkönnyítette, hogy igazi háborúról az atomfegyverek miatt szó sem lehetett. A hagyományos és a polgárháború összemosódott, a konvencionális háború mellett megjelent a gerilla-hadviselés elleni harc. Ezek a tényezők együttesen a katonai állam felé mutattak; a direkt intervenció mellett megjelent az indirekt. 1954-ben az Amerikai Államok Szervezete (Organización de los Estados Americanos, OEA) deklarálta, hogy a kommunista veszéllyel szembeni fellépés nem minősül intervenciónak.

A klasszikus fasisztól eltérően a katonai állam önmagára átmenetiként tekintett a régi lerombolása és az új létrehozása érdekében (ami sajátos módon a marxizmus-leninizmussal állítható párhuzamba). További eltérés, hogy a fasiszta rendszerben a hadsereg eszközt jelentett, itt viszont ő maga vált vezetővé, és – hosz-

6 Tapia Valdés, 1980. 43–66., 123–136.; Rico Alarcón, 2022. 3–4.

7 A nemzetbiztonsági doktrína nem köthető egy bizonyos, hivatalos szerv által elfogadott dokumentumhoz: a hidegháború éveiben formálódó amerikai nemzetbiztonsági doktrína sajátos dél-amerikai változata volt, amely az 1940-es évek második felétől kezdett formálódni, és kiforrott alakját az 1960-as években érte el, országonként is eltérő jellegzetességekkel. Akadémiai körökben a fogalmat az 1960–1970-es években született katonai diktatúrák legitimációs bázisaként értelmezik. Bővebben: Tapia Valdés, 1980. 43–100.

8 Uo. 165–166. A kubai forradalom után az USA a katonai elnyomás mellett a Szövetség a Haladásért programját is számításba vette.

szú távon – a demokrácia helyreállítását ígerte. Hasonló vonás volt viszont az ellenfél totális megsemmisítésére való törekvés, annak külföldi ügynökként való tételezése.⁹ Az előbbiekre példa a kortárs spanyol és portugál rendszer, de – bizonyos szempontból – a klasszikus caudillo-diktatúra is idesorolható, melynek a földbirtokos elit és a vele szövetkező burzsoázia képezte az alapját, míg az új típusú diktatúra modern, urbanizált közegben jelent meg.¹⁰

Latin-Amerikában a doktrína terjedését megkönnyítette, hogy a helyi hadseregek eleve a belső rendfenntartási feladatok ellátására is szolgáltak.¹¹ A nemzetbiztonsági doktrína – a kommunista veszélyre való hivatkozással – a hadseregeknek a saját létjogosultsága igazolására kellett. A valóságban nem a forradalom vagy a marxizmus ellen lépett fel, hanem annak megelőzéséért, hogy azok potenciális veszélyként jelenhessenek meg. A baloldali fegyveres veszélyt valójában, indoklásoként, kitalálták.¹²

Chilében a hidegháború kezdetével a hadsereg – addig gyengülő – szerepe is átértékelődött. Az 1948-as biztonsági törvény (Ley de Defensa) ezt a változást tükrözte. Az új, „totális háború” jellege miatt a nem tisztán katonai dimenziók is fontossá váltak. Az 1953-as nemzetbiztonsági törvény (Ley de Seguridad Nacional) értelmében a hadsereg fő célja nem egyszerűen a belső rend fenntartása volt, hanem a felfordulás pusztja lehetőségének a kiküszöbölése. Az ideológiai alapként szolgáló nemzetbiztonsági doktrína a biztonság és a fejlődés elvére alapozva a „belső frontra” helyezte a hangsúlyt, ami nem nélkülözte a fajelmélet és a hagyományos geopolitika elemeit sem.¹³

Az Egyesült Államok vezette latin-amerikai szövetségi rendszer kialakulása azt is jelentette, hogy a hadsereg a nemzeti kapitalizmus védelmezőjéből a nemzetközi kapitalizmus védelmezője lett. A kiképzés és az egyéb kapcsolatok révén az USA közvetlen hatást gyakorolt a chilei hadsereg fejlődésére. Az USA-ból érkező katonai segélyek tekintetében Chile Latin-Amerikában a második helyen állt, és az amerikai kiképzésben részesült chilei katonák száma is magas volt. Az USA számára Latin-Amerika politikai kísérleti terepül is szolgált: a hadsereget a helyi elitnél alkalmasabbnak tartotta érdekei védelmére, egyrészt, mert a tisztakat ő képezte ki, másrészt, mivel a hadsereg támogatása a közvetlen beavatkozáshoz képest költségkímélőbb megoldás volt.¹⁴ A chilei hadsereg újra a világpiachoz kezdett kötődni, ami fokozatosan arra ösztönözte, hogy az importhelyettesítő iparosítás kifulladásával új, alternatív utat keressen. A „Seguridad Nacional” doktrínájának sikeréhez a tisztikar támogatása is szükséges volt, a főtisztek megnyerésének egyik módja – az USA-beli katonai kiképzés mellett – az volt, hogy bevonták őket az üzleti szférába, hogy ezáltal kapitalistaként is érdekeltté váljanak a rendszer fenntartásában.¹⁵

9 Uo. 169–177.; Marini, 1978b. 22–23.

10 Maira, 1984.

11 Tapia Valdés, 1980. 54–55.

12 Valdivia Ortiz de Zárate, 2003.

13 Szilágyi, 1985. 49–53.

14 Joxe, 1970. 99–109.; Tapia Valdés, 1980. 78–79.

15 Vitale, 2000. 1.

Egyúttal a hadsereg öntudata megnőtt, már negyedik hatalmi ágként tekintett önmagára.¹⁶ A „Seguridad Nacional” doktrínája azonban nyitva hagyott egy kérdést: mi a teendő, ha a „kommunisták” demokratikusan megnyernek egy választást?

Az Allende-kormány indirekt hatása

Az 1973-as chilei események hátterében a gazdaság, az 1930-as években indult „importhelyettesítő iparosítás” hanyatlása állt. A válság egyik oka a kapitalizmus újabb formaváltása volt, ami az ipar kitelepülését és a pénzügyi szektor ezzel párhuzamos erősödését jelentette. Az új szakaszhoz való alkalmazkodás azonban a „régii” tőkés csoportok érdekeit veszélyeztette, ezért az átstrukturálás rendkívül sok problémával járt. A régi rendszer is az exporttól függött, az új jellegzetessége viszont az volt, hogy a tőke gyors, spekulációs célzatú mozgása nagyobb arányú megtérülést biztosított, mint az ipari termelés. A régi típusú elitet az ipari burzsoázia alkotta, az újat a pénzügyi, melynek első képviselője az 1966-ban létrejött Nemzeti Párt (Partido Nacional, PN) volt, és amelynek 1970-es programja megelőlegezte az 1973 utáni gazdaságpolitikát. Fő célja az állami protekcionizmus megszüntetése volt. A hadsereg beilleszkedését ebbe a programba megkönnyítette az, hogy kiemelt szerepet kapott a végrehajtásában, illetve hogy a PN elfogadta a „Seguridad Nacional” doktrínáját, így kvázi a hadsereg érdekképviselőt látta el; azonban a PN programja megvalósítását nem a hadsereg irányításával képzelte. A PN a rend, a magántulajdon és a pragmatizmus hangsúlyozása mellett egyértelműen alternatív és nem „védekező” irányt képviselt a balratolódással szemben. A párt ugyanakkor a hagyományos chilei jobboldallal is szakított. 1970-es programjához már a „chicagói fiúk”,¹⁷ Milton Friedman és chilei tanítványai is hozzájárultak.¹⁸

A régi rendszer és a régi elit megrendülése szervesen összefüggött. A baloldal előretörése és a régi elit kifulladásra elötérbe helyezte a hadsereget. A hadsereg erősödése – a nemzetbiztonsági doktrína stratégiáját alkalmazva – együtt járt a függetlenedésével, vagyis azzal, hogy önálló erőként, önálló ideológiával lépett fel. 1973 nyarán az autoritás, a társadalmi fegyelem helyreállítása és – nem utolsósorban – a saját ellátásának a kérdése foglalkoztatta.¹⁹

A válság másik eleme politikai volt: a kapitalizmuson túli alternatíva felé tájékozódó baloldal demokratikus keretek közötti hatalomra kerülése²⁰ a függőség elleni harchoz vezetett; így a világkapitalizmus szempontjából a demokrácia fenntartása szembekerült a tőke érdekeivel. Vagyis az állam politikai krízise a periférián

16 Tapia Valdés, 1980. 126–127.

17 A „chicagói fiúk” a Chilei Katolikus Egyetem közgazdászhallgatói voltak, akik a Chicagói Egyetemen folytatott együttműködés keretében az Egyesült Államokban végezték posztgraduális tanulmányaikat, majd ezt követően a Chilei Katolikus Egyetem közgazdasági karára már oktatóként tértek vissza. Muñoz, 2002. 8–23.

18 Vergara, 1984. 19–22., 65.; Varas-Agüero–Bustamente, 1980. 153–166.

19 Valdivia Ortiz de Zárate, 2001. 5–6.

20 Az 1970-es elnökválasztásokon a Népi Egység (UP) jelöltje, Salvador Allende győzött, megelőzve az egymással is versengő kereszténydemokrata párti (DC) és nemzeti párti (PN) jelöltet.

a gazdaság kríziséhez vezetett. Sajátos módon 1970–1973 között a radikalizálódott baloldali tömegek a fennálló kapitalizmus intézményrendszerét, a demokráciát védtek, miközben a kapitalizmus újat keresett. A szeptember 11. előtti chilei ellenzék jelentős részben nem azért támadta Salvador Allendét, amit tett, hanem azért, hogy nem volt képes gátat vetni a kapitalizmus határain túlmutató folyamatoknak. A junta önigazolása szintén erre a véleményre támaszkodott: a puccs, úgymond, megelőzött egy még radikálisabb társadalmi átalakulást – az, hogy azt a szovjet típusú szocializmus megfelelőjeként ábrázolták, a junta vezetőinek ideológiáján alapult. A demokratikus intézményrendszer felszámolását is ezzel igazolták: a demokrácia tette lehetővé Allende hatalomra kerülését, ami magában hordozta egy még radikálisabb változás csíráját. Ahhoz, hogy ennek az esetleges jövőbeli megvalósulását meg lehessen előzni, fel kell számolni a teljes addigi demokratikus intézményrendszert.²¹

Ugyanakkor az 1973 utáni gazdasági és politikai rendszerváltás keretei is az Allende-korszakban születtek meg. Az állami felvásárlás révén óriási vagyonok halmozódtak fel magánkézben, azonban a kormány várakozásaival szemben nem hajtottak végre magánberuházásokat – a ráta lényegében nullára csökkent –, méghozzá a kisajátítástól való félelem miatt. A Népi Egység (Unidad Popular, UP) programjában szereplő, az állami kézbe vételre vonatkozó, „ahol szükséges” kifejezés érthetővé tette az aggodalmat. A beruházások csökkenése viszont a fogyasztást növelte, ami további egyensúlyvesztést okozott. A tőke a tevékenységét a termelésből a szállítás és az elosztás szférájába helyezte át, a tartós fogyasztási javak felvásárlásába és felhalmozásába menekülve. Mindez tovább növelte a hiányt és az inflációt, ami az áruk további felvásárlása felé mutatott. A városi üzemek, de elsősorban a vidéki lakosság rendkívül kiszolgáltatottá vált a magánkereskedelemmel szemben, amely privilegizált helyzete révén óriási nyereségre tett szert. A rögzített állami árak a szándék ellenére a spekulációt erősítették. Az állami vállalatoktól olcsón felvásárolt termékeket a tőke – szállítási és kereskedelmi monopóliumának köszönhetően – a feketepiacon többszörös haszonnal értékesítette. Az állami szektor által megtermelt javak haszna a magánszektorban csapódott le, az állami kárpótlás, részvényfelvásárlás és bőkezű hitelpolitika szintén a tőkefelhalmozáshoz járult hozzá. A tőke az óriási nyereségeit bizonyos értelemben a kormány politikájának „köszönhette”, azonban – mivel a hasznát az állami intézkedések céljaival szemben, azok kijátszásával érte el – élesen szemben állt vele. Az UP a nacionalizálással igyekezett „kitolni” a tőkét a primer szektorból.²² A jóléti reformok (béremelés) a kis- és a középvállalatokat érintették súlyosan, melyek a belső piacra termeltek, éppen a szegényebb hazai rétegek számára. A beruházások leállása a nagytőke fogyasztóerejét növelte: vagyis bizonyos értelemben az Allende-féle reformok megágyaztak Augusto Pinochet hatalomátvételének.²³

21 A Poder Popularra bővebben: Kries, 2011.

22 Zolcsák, 2015; Marini, 1976.

23 Bővebben: Marini, 1976.

A Népi Egység pacifizmusa tovább egyengette az utat a hatalomátvétel előtt. Fő jelszavaival, „Nemet a polgárháborúra!”, illetve „Ne engedjünk a provokációnak!”, Allende elvégezte a tömegek „lefejezését”. A hadsereg már 1973 nyarán razzizott a gyárakban, Pinochet pusztán „feltette az i-re a pontot”. Az UP bevonta a hadsereget a kormányzásba, így a hadsereg a rendszer „gerincéből” már szeptember 11. előtt elkezdett annak „fejévé” válni. A „Seguridad Nacional” első kormánya Allende kormánya volt; a tömegek helyett a katonákra való támaszkodás pedig már 1973 előtt teret nyert. Az Allende-kormány utolsó szakasza ebben az értelemben intézményi átmenetet jelentett a demokráciából a katonai rendszer felé. Allendéből ellenségei „totalitárius” diktátorjelöltet faragtak: a „Zeta-terv” – amely a híresztelések szerint egy baloldali „totalitárius” hatalomátvétel forgatókönyve volt – mindmáig mítoszok alapját képezi, noha azóta mind a CIA, mind a junta egykori résztvevői megerősítették, hogy hamisítványról van szó.²⁴ A hadsereg tehát közbelépett, „megmentve” a demokráciát, igaz, összes részelemének felszámolása árán.

A puccs

A válság szélesedése oda vezetett, hogy a hadsereg a rendszer teljes elutasítása felé mozdult el. Célja a „Poder Nacional” létrehozása volt, ami fejlett, erős és biztonságos államot jelentett, ehhez legitimációs alapul a nemzetbiztonsági doktrína ideológiája szolgált. A megvalósítás a gazdasági, társadalmi, politikai, katonai stb. „frontok” egységes vezetését követelte meg, és a hadsereg magának igényelte a vezető szerepet. Saját magát így nem pusztán cselekvőként, hanem a társadalmi összérdek képviselőjeként fogta fel.²⁵ A hadsereg önérdeke is lényeges szerepet játszott: mivel az 1973 előtti rendszer válsághoz vezetett – ami a hadsereg ütőképességét veszélyeztette –, ezért át kellett alakítani a teljes intézményrendszert. Ezt elősegítette, hogy Chilében – más latin-amerikai országokhoz hasonlóan – a hadsereg mindig a kapitalista modernizáció motorjának számított.²⁶ A feladat elvégzésére azért volt alkalmasabb a hadsereg a demokratikus burzsoáziával szemben, mert a legstabilabb szervezet volt, és egyben a kapitalizmus legmodernebb szektorát képviselte.

A régi intézményrendszer megrendülése a hadsereg részéről egy új intézményrendszer megteremtését követelte meg, amire a neoliberalizmus és a gremializmus kínált megfelelőnek tűnő megoldást. Az új vállalati szféra az államot és a társadalmat adaptálni kívánta az új követelményekhez, és a hadsereg nemcsak a régi rendszer megdöntéséhez, de az új kialakításához is kellett. A hadsereg eleinte ingadozott; döntését megkönnyítette, hogy a tisztikar a civil életben a vállalkozói szférához kötődött. A felette álló uralkodó osztály szétesése elősegítette, hogy intézményes formában önálló szerepet vállaljon.²⁷

²⁴ *Libro blanco*, 1973. 53–64.

²⁵ Az 1969-es puccs volt az első, hasonló jellegű kísérlet. Varas–Agüero–Bustamente, 1980. 133–136.

²⁶ Valdivia Ortiz de Zárate, 2001. 30–31.

²⁷ Varas–Agüero–Bustamente, 1980. 153–155.

1973-ra a gazdasági krízisből – Antonio Gramsci terminológiájával élve – organikus válság alakult ki. Az Allende-kormányt a munkálatók sztrájkja, a kamionosok blokádja és az ellenzék obstrukciója már eleve megbénította. A gazdasági válságot két úton lehetett volna leküzdeni. Az egyik megoldás: önerőből átalakítani a gazdaságot oly módon, hogy nagyobb hozzáadott érték előállításával versenyképpé váljon a világgpiacon. A másik lehetőség a munkabérek leszorítása volt. Chilében az utóbbi tűnt könnyebben megvalósíthatónak; ez azonban katonai beavatkozást követelt.²⁸

Chilében, ahol a hagyományosan erős munkásmozgalom 1970 és 1973 között már a kapitalizmus kereteit feszegette, a bérek csökkentése csak a demokrácia felfüggesztése és a katonai diktatúra által tűnt kivitelezhetőnek. Vagyis a gazdasági átalakulást katonai diktatúra által lehetett megvalósítani, mivel annak előfeltétele a munkásmozgalom megtörése volt. Az új típusú kapitalizmus megteremtéséhez meg kellett szüntetni a munkások ellenállását, amit csak az államhatalom közvetlen beavatkozásával lehetett elérni. A válságra egy technokrata-katonai állam volt a válasz.²⁹ A transznacionális kapitalizmus elsődleges belső szövetségese szintén a legnagyobb belső fogyasztója, a hadsereg volt.³⁰

A „gazdasági szabadság” feltételeit a – hadsereg által megvalósított – politikai elnyomás teremtette meg. A junta erőszakos fellépése a tömegek radikalizálódására vezethető vissza. Az erőszak rendkívüli mértékét az előzmények magyarázzák, vagyis az, hogy itt egy balratolódott, radikalizálódott társadalmat kellett megtörni, ellentétben például Afrika országaival, ahol az államhatalom gyengesége miatt jutott a hadsereget hatalomra.³¹

Az 1973. szeptember 11-i puccs támogatói több, heterogén csoportot foglaltak magukban. A gremialista jobboldal, Jaime Guzmán vezetésével, eleinte francóista volt, majd az utóbb megvalósult „védett demokrácia” koncepcióját tette magáévá. A második csoportot a neoliberais „chicagói fiúk” alkották, akik a világgpiac felé való nyitást szorgalmazó vállalkozói és középrétegek érdekeit képviselték. A támogatók harmadik köre a „Seguridad Nacional” doktrínáját valló hadsereg tisztikarából került ki. Mind a három csoport saját ideológiai elképzelésekkel rendelkezett, melyek számos ponton érintkeztek egymással: a szocializmus elutasítása, a magántulajdon védelme, erős rendfenntartó állam és a megelőző negyven év politikájának tagadása.³² Az Allende-kormány elutasításában egyetértettek; azt ille-

28 A hadsereg a bonapartizmus szellemében lépett fel, amit megkönnyített, hogy Latin-Amerikában a helyi tradíciók miatt eleve „önállóbb” tényező volt. Célja az 1970-es években a tőkés gazdasági rend racionalizálása és a kényszerakkumuláció biztosítása volt, valamint a világgpiaci nyitás. Mindkét esetben a munkabérek leszorítása kulcskérdés volt. A versenyképesség növelését katonai erőszak alkalmazása segítette elő. Kádár, 1977. 197–202.

29 Marini, 1978a. 2–3.

30 Cardoso–Faletto, 1977. 62.

31 Sideri, 1979.

32 Gazmuri, 2001. 2–3. Ez nem azt jelenti, hogy a felsorolt társadalmi csoportok tagjai kivétel nélkül ezen irányvonalak mellé sorakoztak fel.

tően azonban, hogy mi a teendő, még nyitva állt a kérdés: 1975-ig így sem a tömeges privatizáció, sem a protekcionizmus feladása nem volt eldöntött.³³

A gremialisták

A puccs mellett álló civil szervezetek, a „gremiók” a korporatista szárny alapját jelentették. A gremialisták a gremiókra támaszkodtak, melyek határozott jobboldali irányvonallal rendelkező, középrétegeket képviselő szakmai szervezetek voltak. A pártok mellett ezen szervezetek jelentették az Allende-kormányval szembeni ellenállás magvát, a Kereszténydemokrata Párt (Democracia Cristiana, DC) irányvonalától folyamatosan jobbra húzódva. Szerveződésük az osztálykülönbségek elutasításán alapult, korporatista jellegű volt, ami megfelelt az irányzat konzervatív államelméletének.³⁴

A gremialisták populista elképzelései az 1920–1930-as évek korporatizmusához nyúltak vissza. A magántulajdon mellett azonban az állam szerepét is hangsúlyozták; az állam és az egyén közötti kapcsolatot a korporáció biztosította. Ez a csoport állítható – Francóhoz való kötődése révén – leginkább párhuzamba a faszizmussal. A Franco-rendszerhez való hasonlóság vonatkozásában meg kell említeni, hogy a rendszer egyik fő ideológusa, Jaime Guzmán, Miguel Primo de Rivera csodálója volt; emellett a fiataloknak ugyanúgy hűségesküt kellett tenniük Pinochetre, mint Spanyolországban Francóra.³⁵ A különbségekre magyarázatul szolgál, hogy a középosztályt képviselő legnagyobb önálló szakmai szervezet maga a hadsereg volt, amely emancipálódott az államhatalom ellenőrzése alól.

Az 1930-as évek faszimusa felé azonban más szálak is vezettek: a rendszer elnyomó apparátusában az egykori nácik által vezetett Colonia Dignidad is komoly szerepet töltött be. Érdemes kiemelni Walter Rauffot, az eutanáziaprogram és a teherautós elgázosítás atyját, aki a chilei titkosszolgálat fizetett tanácsadója lett. A neoliberális közgazdászok, a „chicagói fiúk” és a Dél-Amerikába menekült nácik szerepe nem választható el: a Friedman-féle sokkterápia alkalmazása a nem sokkal korábban a társadalmi forradalom küszöbén álló Chilében kikényszerítette Rauff „szakértelmének” igénybevételét. Emellett létrejött az úgynevezett Nemzeti Egység mozgalom, valamint a „sárga szakszervezetek” is, de jelentőségük nem volt nagy.³⁶

1973-ban Chile útja még nem volt egyértelmű: a „chicagói fiúk” hívein kívül a hadseregben is erősek voltak a korporatizmus támogatói, akik az ultrakonzervatív katolikus integralizmus képviselőivel együtt szintén Franco Spanyolországát tekintették példának. A hadsereg egy ideig a gremialista és a neoliberális vonal között ingadozott, a gremialista szárny vezetői Gustavo Leigh és Óscar Bonilla voltak. Leigh,

33 Valdivia Ortiz de Zárate, 2001. 21–28.

34 Mattelart, 1974. A junta 1974-ben kiadott elvi összefoglalója ennek megfelelően erős korporatista jegyeket visel magán. Figyelemre méltó, hogy nemcsak az Allende-korszakot, hanem a megelőző negyvenéves periódust is elutasította. *Declaración*, 1974.

35 Llanos Reyes, 2014. 214. Guzmánról bővebben: Sznajder, 1998. 108–112.

36 Szilágyi, 1985. 26–28.

a légielő főparancsnoka még a munkások részvételét is megengedhetőnek tartotta a vállalatok irányításában (ironikus, hogy Pinochet őket nevezte fasisztának, miközben ellene, Leigh, antifasisztának tartotta magát, ami nála többek között pártellenességet is jelentett).³⁷ A gremialisták mellett álló katonai vezetők tekintélye, energiája és kíméletlensége kapóra jött a chilei baloldal és az Allende-korszak reformjainak felszámolása során, ezt követően azonban ezek a tisztek feleslegessé váltak.

A junta hatalomra kerülése után eleinte ódzkodott bármiféle neoliberális „sokkterápia” alkalmazásától, az ipari burzsoázia – az „importhelyettesítő iparosítás” korszakának kedvezményezettje – szintűgy. Azonban a pénzügyi piacokon mozgó elit egy eleinte kicsi, de folyamatosan erősödő rétege a „chicagói fiúk” mellé állt. Az állami kiadások megvágása a gremialisták potenciális bázisát jelentő középosztály jelentős részét is érzékenyen sújtotta. A kamionosok, akik az Allende-ellenes mozgalom élcsapatát alkották, szintén az új rendszer vesztesei közé kerültek.³⁸

A Franco-rendszer 1975-ös bukása pecsételte meg a gremialisták sorsát. A neoliberalizmus, a „Seguridad Nacional” eszméjével párosulva, 1975-re legyőzte a korporatista modellt, amely kiegészített a neoliberális vonallal. A gremialista szárny visszaszorulásában lényeges szerepet játszott a gazdasági helyzet folyamatos romlása is, a gremializmus azonban nem tűnt el, és még az 1980-as chilei alkotmányra is jelentős hatást gyakorolt.³⁹

A neoliberalizmus és a „Seguridad Nacional”

A neoliberalizmus chilei győzelme elválaszthatatlan a „chicagói fiúk” csoportjától. Az individualizmus hirdetése a kollektívizmussal szemben ideológiai alapot nyújtott a baloldali tömegszervezetekkel szembeni fellépésre. A neoliberalizmus megoldása – a kapitalizmus államon kívül helyezése, az előbbi „természetes” volta és a fogyasztói individualizmus hangsúlyozásával – a baloldali radikalizmus gyökereinek megsemmisítését ígérte. Ez utóbbi ígérettel magyarázható, hogy a neoliberalizmus iránt állami szinten egy olyan országban kezdtek érdeklődni, ahol egy marxista jelölt demokratikusan győzött.⁴⁰

Az új gazdasági elit másik közvetlen célja a gazdasági struktúra megváltoztatása – a tőkeakkumuláció biztosítása – volt. A reform azonban a fennálló – és korábban a kapitalizmus megrendüléséhez vezető – társadalmi rendszer megváltoztatását is jelentette, ami a „Seguridad Nacional” doktrínáját képviselő katonai vezetők legfőbb célja volt. A katonai és a gazdasági elit érdekei a neoliberalizmus

37 Walter Rauffra és a Colonia Dignidadra röviden: Vega Contreras, 1983. 16–20.

38 Maira, 1984. Társadalmi rétegektől függetlenül az exportszektorhoz kötődők jártak jól, az állami szférához és a belső piacokhoz kötődők pedig rosszul.

39 Gazmuri, 2001. 7.; Sznajder, 1998. 106. 1975-ben az üzleti szféra felől is fokozódott a nyomás a kormányzatra, tehát a kényszernek is szerepe volt. Vitale, 2000. 10.; Agacino, 2006. 10–11.; Casals-Estefane, 2021. 223–224. Szintén az ő hatásukra vezethető vissza, hogy a rezsim lemondott a rézbányák privatizálásáról. Sznajder, 1998. 113.

40 Az előzményekről és a „chicagói fiúk” chilei történetéről lásd: Muñoz, 2002. 8–23.

megvalósításában találkoztak. A „chicagói fiúk” neoliberálisok beleillett a katonai doktrínába, a szabadpiaci felfogás szociáldarwinista alapelve – az erős győz, a gyenge elbukik – a katonák számára érthető és elfogadható volt.⁴¹

Chilében a puccs előtti évtizedekben az infláció hagyományosan elérte akár az évi 30 százalékot is: ennek következményeként a bérfeszültségek gyakoriak és élesek voltak. Néha egy éven belül többször is bércorrekciót kellett végrehajtani. Erős szakszervezeti mozgalom alakult ki, amelyre a hadsereg legyőzendő ellenségként tekintett. Az 1972-től még jobban elszabaduló infláció hatására a chilei munkásmozgalom radikalizálódott. Az a tény, hogy a reálbéreket az árak növekedése villámgyorsan felfalta, hozzájárult azon gondolat elterjedéséhez, hogy a dolgozók közvetlenül vegyék a kezükbe a termelést, vagyis „túllépjenek” a munkaszervezés rendszerén. Az infláció felszámolásának egyik motivációja ezért az volt, hogy elkerüljék a fenyegetést a munkavállalók részéről. Az infláció elleni harc, mint az új gazdaságpolitika egyik központi eleme, tökéletesen megfelelt a hadsereg céljainak. Túl azon, hogy a három számjegyű infláció eleve megoldást követelt, társadalmi téren is fontos volt a megzabolozása, mivel az infláció a társadalmi nyugtalanság forrásává vált.⁴²

Az állami intervenció feladását szintén ezek a megfontolások indokolták. Korábban az állam szerepe Chilében meghatározó volt a bérek és az árak megállapításában, ami erősítette a munkásosztály szervezettségét és folyamatos nyomásgyakorlását az államra. Az állam „kivonulása” 1973 után a bérendezésből értelmetlenné tette a munkásmozgalom részéről a politikai szférára irányuló nyomásgyakorlást, tovább csökkentve a „marxista veszélyt”.⁴³

A privatizálás szintén az államra nehezedő nyomást volt hivatott csökkenteni. Az állami tulajdon felszámolásának, vagyis a privatizációnak a folyamata ugyancsak gazdaságon kívüli megfontolásokkal indokolható: a kiterjedt állami tulajdon ugyanis könnyebben lehetővé tette volna a szocialista átalakulást; a magántulajdon kisajátítása azonban demokratikus keretek között lehetetlen. Továbbá egy állami vállalat profitjának a felhasználása közügy, egy magánvállalaté azonban nem, így a privatizáció együtt járt a munkásosztály depolitizálásával.

A világgazdasági rendszerbe való stabil beilleszkedéshez önmagában a politikai váltás nem jelentett garanciát; azt is szavatolni kellett, hogy baloldali győzelem esetén sem lesz változás. Az állam gazdasági szerepének csökkentése és a privatizálás ezt a célt is szolgálta: a politikai hatalom ettől kezdve nem befolyásolhatta a tulajdonviszonyokat, valamint mindenkinek egyénileg kellett szembenéznie a kapitalizmussal. Az állam azonban ezt kényszerrel hajtotta végre, vagyis gazdasági szerepének csökkentését politikai szerepének növelése tette lehetővé.⁴⁴

Paradoxnak tűnhet, hogy a chilei puccs és az azt követő katonai diktatúra vezetői a „szabadság filozófiája” mellett tették le a voksukat. Az ellentmondás

41 A hadsereg az állami védelemre szoruló belső ipart korábban is lenézte. Valdivia Ortiz de Zárate, 2001. 33–35.

42 Gazmuri, 2001. 4.

43 Uo.

44 Bitar, 1979.

azonban csak látszólagos. A „Seguridad Nacional” a neoliberalizmusban a gazdasági, társadalmi és politikai válság ellenszerét látta, vagyis egyfajta fegyvert. A katonák célja az infláció leszorítása, az export emelése, az élelmiszerimport csökkentése és a hatékonyság növelése volt. A neoliberalizmus a katonák által áhított hatékonyságot és a belső rendfenntartáshoz szükséges politikai nyugalmat ígérte.⁴⁵ Az addigi, szociális jóléthez kötődő állami intézmények és jogosítványok felszámolása révén az államhatalom „megszűnt” a szociális mozgalmak meghódítandó célpontja lenni, kiküszöbölve egy fontos korábbi konfliktusforrást. Ezzel és a kollektív társadalmi szerveződések erőszakos szétverésével a társadalmat rászorították a neoliberalizmus által hirdetett „individualizmusra”. Az állam célja a piaci paraméterek társadalomra való rákényszerítése és azok betartatása lett. Az autoriter vezetőket – a neoliberais közgazdászokkal szemben – mindenekelőtt a társadalmi-politikai és nem a gazdasági hatás érdekelte. Az utóbbiak számára a fontos versenyképesség kulcsát pedig a katonai erőszak alkalmazása jelentette.⁴⁶

Összegzés

A hidegháború viszonyaiba való beilleszkedés átformálta a hadsereg addigi szerepének jellegét: míg korábban fő funkciója a rendszer kiépítése volt, új feladata a „kommunizmus” veszélyének elhárítása lett. Az államot érő fenyegetés azonban nem konvencionális katonai jellegű volt, ami a hadsereg szerepkörének bővülését hozta magával. A korszakban születő nemzetbiztonsági doktrína és annak totális háborút hirdető koncepciója alapján a hadseregnek nemcsak a harcmezőn, hanem a gazdaság, az oktatás, a politika stb. területén is meg kellett „védenie a nyugati civilizációt”. A hadsereg számára ez új típusú legitimitást biztosított; a régi rendszer átalakításáról áttért az új védelmezésére.

A hadsereg önérdekekkel rendelkező szervezatként az adott rendszer keretein belül próbálta érvényesíteni érdekeit. Ameddig az importhelyettesítő iparosítás politikája képes volt a hadsereget ellátni, addig a hadsereg azt a rendszert támogatta, annak válságba kerülésével azonban új kormányzati formát kellett kialakítani. Ezzel párhuzamosan zajlott az a folyamat is, hogy a chilei hadsereg történelmi támasza eleinte az exportáló társadalmi elit, majd a középosztály protekcionista szegmense, végül a világpiac felé nyitó új típusú vállalkozó lett. Allende rendszere a kormányba is bevonta a tiszteket, ezzel is hozzájárulva a hadsereg politizálódásához. A hadsereg vezető szerepe mindezek mellett a tradicionális elit meggyengülésével és heterogenitásával magyarázható.

1973-ban a hadsereg intézményesült formában ragadta meg a hatalmat. A hadsereg – mivel az Egyesült Államok nagy befolyást gyakorolt rá – alkalmas volt arra, hogy a centrum érdekeinek megfelelően alakítsa át az elavult gazdasági-tár-

45 Valdivia Ortiz de Zárate, 2001. 30–31. Mindez nem előzmények nélküli. A neoliberalizmus 1930-as években formálódó koncepciójában szintén jelen volt a „szabad piac és erős állam” gondolata. Casals-Estefane, 2021.

46 Kádár, 1977. 197–202.

sadalmi rendszert. Az imperializmus, mint külső tényező, a hadsereg képében „interiorizálódott”. A hadsereg a saját strukturáját alkalmazta az államra, legitimációját a gazdaság fellendülése és a munkásosztály elnyomása jelentette. A helyi burzsoázia szerepét a hadseregen keresztül a nemzetközi vette át, kooptálva a helyi burzsoázia egyes szektorait.

Az új típusú kapitalista felhalmozás ezenkívül megkövetelte mindazon társadalmi mozgások erőszakos szétzúzását, melyek a kapitalizmus meghaladása felé mutattak (a chilei kísérlet sokrétűbb és mélyebb volt a „szocializmus chilei útja” bürokratikus koncepciójánál). Az állami terror alapvető funkciója az ellenállás, valamint mindazon gazdasági, társadalmi és politikai viszonyrendszerek szétverése volt, amelyek nem voltak kompatibilisek a gazdasági modellel. Röviden, a junta a kialakítandó gazdasági modellhez adaptálta a társadalmat; az úgynevezett „chilei csoda” az olcsóbb és „megfegyvelzett” munkaerőn és annak fokozódó nyomorán, vagyis a regresszív redistribúción alapult.⁴⁷

Az 1975 utáni időszak a retorika ellenére a masszív állami beavatkozás folytatását jelentette Chilében. Az állam nem „vonult ki” a gazdaságból, hanem megváltoztatta a szerepét: direkt gazdasági beavatkozás helyett megfelelő környezetet teremtett a tőke számára, és ez – mivel transznacionális tőkéről volt szó – a függőség és az imperializmus megerősödését segítette. Továbbá a magántőke működését az állam különböző kedvezményekkel (olcsóbb energia, támogatási rendszer stb.) segítette, így ebből a szempontból sem történt meg az állam kivonulása a gazdaságból.⁴⁸

A Pinochet-rendszerre alkalmazott „függő fasiszmus” fogalmának vizsgálatakor említésre méltó, hogy a rendszer alkotóelemei közül nemcsak a gremialismónak, hanem a „Seguridad Nacionalnak” is megtalálhatjuk a megfelelőjét a fasiszta-náci államelméletben.⁴⁹ Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a korszakban születő neoliberais gondolat – a magántulajdon védelmének elve alapján – szintén megértően állt ezekhez a rendszerekhez. Erre magyarázatul szolgál, hogy tagadhatatlan piacellenessége mellett mind Mussolini Olaszországa, mind Hitler Németországa a privatizáció pártján állt.⁵⁰ Szintén közös pont volt a szocializmus elutasítása a magántulajdon védelme érdekében, valamint az erős állam kialakítására való törekvés. Az ugyancsak jelentős különbségek okát abban jelölhetjük meg, hogy a két világháború közötti fasiszta típusú rendszerek támogatói – a gazdasági elit és a középosztály jelentős hányada – nem a világpiac felé való fordulásban és a kifelé nyitásban voltak érdekeltek, hanem éppen ellenkezőleg; valamint abban, hogy a hadsereg a „Seguridad Nacional” doktrínája révén alkalmas volt a válság menedzselésére. Vagyis egy hasonló gyökerű válságra, ami más tör-

47 Bővebben: Marini, 1976.

48 Boron, 2003. 65–67.

49 Tapia Valdés, 1980. 171–190.

50 Bővebben: Bel, 2009, 2010.

ténelmi körülmények között született, egy hasonló gyökerű, ám más történelmi korszaknak megfelelő válasz született.⁵¹

Milton Friedman egy 1975-ben, Chilében tartott előadásában többek közt leszögezte, hogy nemcsak a megelőző néhány esztendőt, hanem az iparosítás teljes negyven évét el kell felejteni. Ebben a beszédében a bevezetőben feltett kérdésre is megtaláljuk a választ: az általa javasolt sokkterápiára a második világháború utáni Németországot és Japánt hozta fel pozitív példaként.⁵² A piaci reformok bevezetése egyáltalán nem mond ellent a katonai kényszernek, sőt néha egyenesen megköveteli azt. Az „igazi chilei csoda” titka, hogy ezt a feladatot Chilében nem egy idegen megszálló, hanem a nemzeti hadsereg végezte el.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Agacino

2006 Agacino, Rafael: *Hegemonía y contra hegemonía en una contrarrevolución neoliberal madura. La izquierda desconfiada en el Chile post-Pinochet*. [Ponencia presentada en el Grupo de Trabajo Hegemonías y emancipaciones de CLACSO, 30–31, Venezuela, 2006.] https://www.archivochile.com/Chile_actual/08_p_ich/chact_piz0004.pdf (az összes internetes forrás letöltése: 2023. február 28.).

Bel

2009 Bel, Germà: *From Public to Private: Privatization in 1920's Fascist Italy*. Firenze, 2009. (EUI Working Papers. RSCAS 2009/46.)

2010 Bel, Germà: Against the Mainstream: Nazi Privatization in 1930s Germany. In: *The Economic History Review*, 63. (2010) 1. sz. 34–55. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.2009.00473.x>.

Bitar

1979 Bitar, Sergio: Libertad económica y dictadura política. La junta militar Chilena 1973–78. In: *Nueva Sociedad*, 43. (1979) 51–69.

Boron

1977 Boron, Atilio A.: El fascismo como categoría histórica. En torno a los dictaduras en América Latina. In: *Revista Mexicana de Sociología*, 39. (1977) 2. sz. 481–528.

Cardoso–Faletto

1977 Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo: *Dependencia y desarrollo en América Latina*. Buenos Aires, 1977.

51 Ide illeszkedik Alain Joxe elmélete. Joxe a középrétegeket négy szempontrendszer alapján csoportosította:

1. állami szektor – magánszektor; 2. termelő szektor – nem termelő szektor; 3. belső piachoz való kötődés – külső piachoz kötődés; 4. közepes vagy magasabb jövedelem – közepes vagy alacsonyabb jövedelem. Ennek alapján a középrétegeken belül 16 kombináció lehetséges, ezeknek eltérő politikai célkitűzéseik vannak. A hadsereg egyértelműen az állami szektorhoz kötődő, nem termelő csoport, a másik két szempont változó: így elméletben politizálhat az alacsonyabb vagy magasabb jövedelmű rétegek, illetve a belső fejlesztés vagy a világgpiaci nyitás érdekében is. A korszakban fogyasztását külföldről fedezte; mindez az importhelyettesítő iparosítás és a protekcionizmus ellenében hatott, és a világgazdaságba való fokozottabb beilleszkedés felé mutatott. Joxe, 1970. 136–148.

52 Friedman, 1975. 23–28.

Casals-Estefane

2021 Casals, Marcelo – Estefane, Andrés: El „experimento chileno”. Las reformas económicas y la emergencia conceptual del neoliberalismo en la dictadura de Pinochet, 1975–1983. In: *História Unisinos*, 25. (2021) 2. sz. 218–230. DOI: <https://doi.org/10.4013/hist.2021.252.03>.

Declaración

1974 *Declaración de principios de gobierno de Chile*. Santiago, marzo 11 de 1974. http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0005.pdf.

Gazmuri

2001 Gazmuri, Cristián: *Una interpretación política de la experiencia autoritaria (1973–1990)*. http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_sobre_dm/DMdocsobre0007.pdf.

Friedman

1975 Friedman, Milton: *Milton Friedman en Chile. Bases para un desarrollo económico. Versión de la conferencia pública ofrecida por el Dr. Milton Friedman en el Edificio Diego Portales de Santiago, el 26 de marzo de 1975*. https://www.elcato.org/pdf_files/mfriedman-conf-chile-1975.pdf.

2013 Friedman, Milton: *Pinochet and Chile*. [Előadás, 2013. január 2.] <https://www.youtube.com/watch?v=dzgMNLtLJ2k>.

Joxe

1970 Joxe, Alain: *Las fuerzas armadas en el sistema político chileno*. Santiago, 1970.

Kádár

1977 Kádár Béla: *Latin-Amerika gazdasági dilemmái*. Bp., 1977.

Kries

2011 Kries, Rafael: *ABC del Poder Popular y los cordones industriales. Proyectos sociales en Chile durante la UP 1970–1973*. Santiago de Chile, 2011.

Libro blanco

1973 *Libro blanco el cambio de gobierno en Chile. 11 de septiembre de 1973*. 2a edición. Santiago de Chile, 1973.

Llanos Reyes

2014 Llanos Reyes, Claudio: Del experimento socialista a la experiencia neoliberal. Reflexiones Históricas sobre Chile actual. In: *Estudios Ibero-Americanos*, 40. (2014) 2. sz. 202–223.

Maira

1984 Maira, Luis: *Chile. Autoritarismo, democracia y movimiento popular*. México, 1984.

Marini

1976 Marini, Ruy Mauro: *El reformismo y la contrarrevolución. Estudios sobre Chile*. Barcelona, 1976.

1978a Marini, Ruy Mauro: El carácter del Estado Militar y sus implicaciones para la izquierda. In: *Correo de la Resistencia. Órgano del Movimiento de Izquierda Revolucionaria de Chile en el Exterior*, 1978. 13. sz. 1–4.

1978b Marini, Ruy Mauro: El Estado de Contrainsurgencia. Intervención en el debate sobre „La cuestión del fascismo en América Latina”. In: *Cuadernos Políticos*, 18. (1978) 21–29.

Mattelart

1974 Mattelart, Armand: Notas sobre el gremialismo y la línea de masas de la burguesía chilena. In: *Chile Vencerá*. Coord.: Alberti, Rafael et al. México, D. F., 1974.

Muñoz

2002 Muñoz, Leopoldo: *La invasión neoliberal en Chile*. http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_civiles_dm/DMdocciviles0001.pdf. [CEME, Archivo Chile.]

Rico Alarcón

2022 Rico Alarcón, Paola Andrea: *Consecuencias del Neoliberalismo. Evidencia de cómo influyó este sistema en la violación de derechos humanos en Chile bajo la dictadura militar de Augusto Pinochet*. <https://repository.usta.edu.co/bitstream/handle/11634/47039/2022PAOLARICO.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [Trabajo de Grado, Universidad Santo Tomás. Repositorio Institucional.]

Sideri

1979 Sideri, Sandro: *Chile 1970–73: Economic Development and Its International Setting*. Boston, 1979.

Szilágyi

1985 Szilágyi István: *Chile – egy diktatúra természetrajza*. Bp., 1985. (Politikatudományi Füzetek, 85.)

Sznajder

1998 Sznajder, Mario: Jaime Guzmán, Pinochet y la ideología de la „Democracia Limitada” en Chile. In: *Ciclos en la Historia, la Economía y la Sociedad*, 8. (1998) 16. sz. 105–123.

Tapia Valdés

1980 Tapia Valdés, Jorge A.: *El terrorismo de Estado. La Doctrina de la Seguridad Nacional en el Cono Sur*. Caracas–México, D. F., 1980.

Valdivia Ortiz de Zárate

2001 Valdivia Ortiz de Zárate, Verónica: Estatismo y neoliberalismo. Un contrapunto militar Chile 1973–1979. In: *Historia* [Instituto de Historia. Pontificia Universidad Católica de Chile, Santiago], 34. (2001) 167–226.

2003 Valdivia Ortiz de Zárate, Verónica: *El golpe después del golpe. Leigh vs. Pinochet Chile 1960–1980*. Santiago de Chile, 2003.

Varas–Agüero–Bustamente

1980 Varas, Augusto – Agüero, Felipe – Bustamente, Fernando: *Chile, democracia, fuerzas armadas*. Santiago de Chile, 1980.

Vega Contreras

1983 Vega Contreras, Luis: *La caída de Allende. Anatomía de un golpe de estado*. Jerusalem, 1983.

Vergara

1984 Vergara, Pilar: *Auge y caída del neoliberalismo en Chile. Un estudio sobre la evolución ideológica del régimen militar*. Santiago de Chile, 1984.

Vitale

2000 Vitale, Luís: *Intervenciones militares y poder fáctico en la política chilena (de 1830 al 2000)*. Santiago, 2000.

Zolcsák

2015 Zolcsák Attila: A „szocializmus chilei útja” és bukása. In: *Új Egyenlítő*, 3. (2015) 6–13.

ATTILA ZOLCSÁK

THE BIRTH OF THE PINOCHET REGIME

A DEAL OF THE NATIONAL SECURITY DOCTRINE WITH THE NEOLIBERALISM

After the Chilean military coup d'état of 11 September 1973, the dictatorship decided to adopt neoliberal economic policies. Although it did not become clear until 1975 that the military regime had opted for the free market, the question arises as to the reasons and the antecedents of this decision. The National Security Doctrine, which was the ideology of the military, was not in conflict with neo-liberal economic policy, but on the contrary, they complemented each other in an organic way. In the specific Chilean case, an important antecedent was the Allende government's previous attempt at 'the Chilean road to socialism', which indirectly gave birth to the Pinochet regime. In the context of the theory of 'dependent fascism', which describes the military dictatorships of Latin America in the period, it can be seen that there are many links between these regimes and the fascist regimes of the inter-war period, and that the differences are due to the specific historical development of the Latin American armies and the modified form of the world capitalist economy.

Kuba és Algéria kapcsolata a kubai internacionalizmus tükrében, 1961–1965

A kubai forradalom 1959. január 1-i győzelmét követő, a Fidel Castro nevével fémjelzett korszak egyik sajátos külpolitikai vonása volt az 1970-es évek második felére megerősödő internacionalista szerepvállalás. Ez egyszerre jelentett humanitárius és katonai segítségnyújtást a függetlenségi harchoz, vagy az önálló államisággal már rendelkező, de elmaradott, korábban gyarmati függésben tartott népek számára. A legintenzívebb időszak az 1970-es és az 1980-as évtized volt: Nicaragua és Grenada támogatása mellett az afrikai szerepvállalás Angolában, Mozambikban vagy épp Etiópiában. A kubai akciók kezdete az afrikai kontinensen azonban egy évtizeddel korábbra, az 1960-as évekre nyúlik vissza: a felszabadulásért harcoló algériai Nemzeti Felszabadítási Frontnak (FLN) és fegyveres erejének, a Nemzeti Felszabadító Hadseregnek (ALN), majd ezt követően a Franciaországtól függetlenné vált Algériának nyújtott segítségig.

Jelen tanulmány a kubai–algériai kapcsolatokat kívánja górcső alá venni a karibi ország internacionalista programja tükrében, olyan kérdésekre keresve a választ, mint például: mit is jelentett az algériai szerepvállalás a kubai politikai vezetés számára; illetve hogy a segélynyújtási akciók háttérben milyen ideológiai vezérelvek álltak?

A feltett kérdésekre a magyar és idegen nyelvű szakirodalom mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára által őrzött, a témához kapcsolódó külügyi dokumentumok, valamint korabeli sajtóforrások, katonai jelentések, visszaemlékezések, politikusi beszédek és interjúkötetek segítségével kívánunk választ adni.

Kuba és az algériai függetlenségi háború

Szokás Kuba algériai akcióját az első internacionalista szerepvállalásnak nevezni.¹ Ez a kijelentés azonban némiképp kiigazításra szorul, ugyanis a szigetország első internacionalistának mondható akciója 1960-ban zajlott, amikor a földrengés sújtotta Chilének nyújtott humanitárius segítséget.² Így helyesebb azt a megállapítást

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Például: Neuner, 2004. 120.; Harris, 2009. 31.; Panichelli-Batalla, 2017. 39–40.

2 Feinsilver, 2010. 87.

használni, hogy Kuba első nagyszabású internacionalista vagy interkontinentális akciója Algériához köthető. Ez a vállalkozás a chilei eseményeket követően, 1961-ben vette kezdetét.

Az algériai háború 1954-ben bontakozott ki az FLN és az ALN vezetésével a gyarmattartó franciákkal szemben. A karibi szigetország külpolitikai törekvéseinek megfelelően, azaz az imperializmus ellen és a függetlenségükért küzdő nemzeti felszabadító mozgalmak támogatójaként, valamint a nemzetek közötti egyenlőség védelmezőjeként Algéria mellé állt.³ A kiállítás azonban nemcsak támogató és biztató szavakban merült ki, hanem gyakorlati segítséget is jelentett. 1961 decemberében Kuba ugyanis egy fegyverekkel, egészen pontosan ágyúkkal, aknavetőkkal, gránátokkal, 1500 puskával, 30 géppuskával, illetve lőszerrel megrakodott hajót küldött Algériába.⁴ Itt érdemes megjegyezni azt, hogy a fedélzeten önkéntes kubai katonák nem voltak, csakis hadianyag érkezett a szigetországból. Külön érdekessége a szállítmánynak, hogy ezek olyan amerikai fegyverek voltak, amelyeket a bukott kubai diktátor, Fulgencio Batista⁵ kapott az Egyesült Államoktól még 1958-ban.⁶ A Kubába visszainduló hajó fedélzetén több árván maradt gyerek⁷ és sok sebesült algériai szabadságharcos érkezett a szigetországba. Előbbieket oktatásban részesítette a kubai állam, míg utóbbiak orvosi ellátást kaptak.⁸

Ben Bella hatalomra jutása és a kubai modell

Algériában 132 év után, 1962. július 5-én kiáltották ki a függetlenséget, azonban még eldöntetlen volt a hogyan tovább kérdése, azaz milyen társadalmi, politika, gazdasági stb. berendezkedés valósuljon meg az újonnan felszabadult országban. Két lehetőség kínálkozott az algériai nép számára. Ezek közül az egyiket a Ben Hedda⁹ által vezetett irányvonal képviselte, amely a háborút lezáró, 1962. március 28-án a franciaországi Évianban aláírt tűzszünetről szóló szerződésben foglaltakat találta követendő útnak.¹⁰

Az egyezményben Franciaország elismerte Algéria függetlenségét és szuverenitását, azonban érdekeltségeit továbbra is meg szeretne volna őrizni az észak-afrikai országban. Ilyen volt például a valutáris unió, melynek értelmében Algériát

3 Ezt az irányvonalat Fidel Castro már az 1960. szeptember 2-i Havannai Nyilatkozat 7. pontjában körvonalazta: „...minden nép köteles szolidaritást vállalni az elnyomott, gyarmati, kizsákmányolt vagy megtámadott népekkel, a földkerekség bármely pontján legyen is az az ország, tekintet nélkül a földrajzi távolságra.” Lásd: *Havannai Nyilatkozat*, 1960. 399.; Gonzales, 2000. 317.

4 Castro–Ramonet, 2009. 189–190.; Glejjeses, 1996. 160–161.

5 Fulgencio Batista (1901–1973): kubai katonatiszt. 1940–1944 között Kuba elnöke, majd 1952-től 1959-ig a szigetország katonai diktátora volt.

6 Neuner, 2004. 120.

7 A szakirodalom (Glejjeses, 1996) szerint húsz, míg Fidel Castro szerint több száz árván maradt gyermekről van szó.

8 Glejjeses, 1996. 160–161.; Castro–Ramonet, 2009. 189–190.

9 Ben Hedda (1920–2003): algériai politikus, az FLN vezetője, 1961–1962-ben Algéria ideiglenes kormányának feje.

10 J. Nagy, 2016. 31.

a frankzónához kívánták csatolni. A földgáz és kőolaj kiaknázásában szerzett különleges jogok alapján Franciaország továbbra is folytathatta az erőforrások kitermelését a Szaharában, illetve az újabb lelőhelyek feltörésében is elsőbbséget élvezett. Az egyezmény ezenfelül azt is rögzítette, hogy a francia hadsereg több repteret, valamint a Mers-el-Kébirben található támaszpontot még 15 éven keresztül használhatja, a nukleáris fegyverkísérletek pedig még öt évig folytatódhatnak a Szahara területén. Mindezekért cserébe Franciaország technikai, pénzügyi, kulturális, valamint oktatási segítséget kívánt nyújtani az új algériai állam és társadalom felépítéséhez.¹¹ Az egyezményben foglaltakkal viszont a francia fél neokoloniális függési viszonyt alakított volna ki. Ez az álláspont azonban teljes mértékben elfogadhatatlan volt az FLN Ahmed Ben Bella¹² vezette és az ALN támogatását élvező baloldali szárnyának. Ennek a szóban forgó év május 25. és június 6. között, a líbiai Tripoli-ban rendezett FLN-nagygyűlésen hangot is adtak, valamint a szocialista irányvonal követése mellett tették le voksukat, mondván, hogy így megakadályozható Franciaország befolyásának megmaradása.¹³

Az FLN evianista és tripolista tábora között kialakult nézeteltérések 1962 őszen már-már polgárháborús hangulatot idéztek, amikor szeptember 9-én Ben Bella bevonult Algírba, és véget vetett a politikai csatározásoknak.¹⁴ Szeptember 25-én, öt nappal az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat követően összeült a nemzetgyűlés, ahol miniszterelnökké neveztek ki Ben Bellát, és proklamálták az Algériai Népi és Demokratikus Köztársaságot. Ezzel a szocialista opció győzött az észak-afrikai országban.¹⁵ Ezt az irányt az 1964. április 16–24. között tartott I. kongresszusán az FLN meg is erősítette az Algíri Charta elfogadásával, amely kimondta, hogy a „függetlenség megszilárdításáért és a szocializmus melletti állásfoglalás győzelméért vívott harc elválaszthatatlan egymástól”.¹⁶ Ben Bella a szocialista építés terén – Kína és Jugoszlávia mellett – Kubát tekintette követendő példának, ugyanis ott a nemzeti és a szociális elem összefonódott annak érdekében, hogy kivívják a nemzeti szuverenitást, a balra tolódó vezetés pedig eljutott a szocializmus kinyilatkoztatásáig,¹⁷ aminek eredményeként a forradalmi szervezeteket egy egységes kommunista párttá alakították.¹⁸ Ben Bellának a kubai forradalom

11 J. Nagy, 2010. 287.

12 Ahmed Ben Bella (1916–2012): szocialista politikus, az algériai függetlenségi háború harcosa. 1962–1963-ban Algéria miniszterelnöke, majd 1963-tól 1965-ig elnöke. Huari Bumedienn ezredes katonai puccsát követően 1980-ig börtönben, illetve házi őrizetben volt. Később elhagyta hazáját és Svájcba költözött, végül 1990-ben visszatérhetett Algériába.

13 J. Nagy, 1993. 132.; J. Nagy, 2016. 28., 31.

14 J. Nagy, 2016. 31–32.

15 J. Nagy, 2010. 302–303.

16 Idézi: J. Nagy, 1994. 89.

17 J. Nagy, 2016. 31., 34.

18 Kubában 1961-ben a Július 26-a Mozgalom, a Népi Szocialista Párt és a Forradalmi Direktórium összeolvadásából létrejött az Egyesült Forradalmi Szervezetek (ORI) elnevezésű párt. Később átszervezték, és 1965. október 3-tól Kubai Kommunista Párt néven működött tovább. Erről bővebben lásd: Anderle, 2004. 100., 124.

víványai iránti tiszteletét mutatja az is, hogy jó baráti kapcsolatot alakított ki Fidel Castróval, Raúl Castróval és Ernesto Che Guevarával.¹⁹

Kubai segélyek a független Algériának

A kubai segítségnyújtás Algéria részére az észak-afrikai ország függetlenségének deklarálását követően is folytatódott. Ebben nagy szerepet játszott az, hogy az 1962. január 22-én kezdődő, második Punta del Este-i értekezleten kizárták Kubát az Amerikai Államok Szervezetéből (AÁSZ), majd ezt követően, az Egyesült Államok nyomására a latin-amerikai országok Mexikó kivételével sorra megszakították kapcsolataikat a szigetországgal. Ily módon a kis karibi állam fokozatosan elszigetelődött a szubkontinensen.²⁰ Ennek ellensúlyozására jó alkalmat adott Ben Bella 1962. október 16–17-i hivatalos havannai látogatása. Kubai tartózkodása alatt az algériai politikai megbeszéléseket folytatott a szigetország kormányának vezetőivel, köztük magával a miniszterelnökkel, Fidel Castróval is. A tárgyalások egy közös közlemény kiadásával zárultak, amelyben a felek arról állapodtak meg, hogy a két ország között nagyköveti szinten diplomáciai kapcsolat létesül.²¹ Ben Bella alighogy elhagyta a szigetországot, Fidel Castro már aznap este a Havannai Orvosi Egyetem hallgatóinak tartott beszédében azzal fordult az egyetemisták felé, hogy 50 önkéntes jelentkezését várják egy algériai orvosmisszióba, így megsegítve a rászoruló baráti államot. Ennek hátterében a franciák 1962 nyarán bekövetkezett, az észak-afrikai országból történő tömeges kivándorlása nyomán keletkezett orvoshiány állt.²²

Fidel Castro kérése megértő fülekre talált, és ennek köszönhetően a kubai vezetés 1963. május 23-án egy 55 fős (29 orvos, 3 fogorvos, 15 ápoló, 8 egészségügyi technikus, nemi megoszlás: 45 férfi és 10 nő) egészségügyi csoportot küldött Algériába, amely másnap, május 24-én érkezett meg a fővárosba, Algírba. Itt egy hetet töltöttek a csoport tagjai, majd utána Setifbe, Sidi Bel Abbesbe és más városokba szállították őket.²³ Az egészségügyi kontingens összesen 14 hónapig tartózkodott az észak-afrikai országban, költségeit teljes mértékben a kubai állam állta.²⁴ A kiadások fedezéséről való megállapodás azonban nem ment zökkenőmentesen a felek között, ugyanis először a kubai állam csak az orvosok Algériába szállítását fizette, valamint ingyenes ellátást biztosított az algériai nép számára. Arról viszont nem született konszenzus, hogy az orvosok fizetéséről, szállásáról, étkeztetéséről stb. ki fog gondoskodni, ami azt eredményezte, hogy az észak-afrikai országban szolgáló orvosok az első hetekben nem kaptak fizetést, ebből fakadóan többeknek szinte teljesen elfogyott a magukkal hozott költőpénze, így jó néhányuk nemegyszer éhen maradt. A misszió tagjai a problémáról beszámoltak az 1963 júliusában

19 Harris, 2009. 31.

20 Pál–Szilágyi, 2021. 379.; Kerekes, 1979. 118., 189.

21 Közös közlemény Ben Bella és Fidel Castro megbeszéléseiről. In: *Népszabadság*, 1962. október 19. 5.

22 J. Nagy, 1993. 133.

23 Glejjeses, 1996. 164–165., 167.; Feinsilver, 2010. 87.

24 De Vos – De Ceukelairc – Bonet – Van der Stuyft, 2007. 762.

Algériába látogató Ernesto Che Guevarának, aki rögtön intézkedett is, aminek köszönhetően az a döntés született, hogy a költségek teljes egészét a kubai állam fizeti. Sajnos mégsem volt akadályoktól mentes a kubai orvosok ellátása, ugyanis sokszor késve kapták meg a szolgáltatásukért járó juttatásukat. Ezt a csorbát csupán az 1960-as évek végére sikerült kiköszörölni.²⁵

Az első kubai egészségügyi kontingens hazatérését követően, 1964 júniusában érkezett meg Algériába a második egészségügyi misszió, amely immáron 61 főt számlált. Ebből 24 orvos, 4 fogorvos, 24 ápoló, 9 személy pedig egészségügyi technikus volt. Nemekre lebontva 27 női és 34 férfi tagja volt a csoportnak.²⁶

1963-ban kubai részről a humanitárius segélynyújtáson túl egy másik nagyszabású internacionalista szerepvállalásra is sor került, miután ősszel Algériában ismét megszólaltak a fegyverek. Október 14-én Marokkó támadást indított az ásványkincsekben gazdag Tindouf és Béchar régiók²⁷ menti határnál Algéria ellen, hogy megszerezze annak erőforrásait, elsősorban a kőolajat.²⁸ Az algériai hadsereg nem rendelkezett megfelelő és elegendő fegyverrel ahhoz, hogy fel tudja venni a harcot Marokkó csapataival. Ezért nem sokkal a konfliktus kirobbanását követően Ben Bella a kubai nagykövethez, Jorge „Papito” Serguerahoz²⁹ fordult segítségért. Serguera azonnal továbbította a kubai vezetésnek az algériai államfő kérését. Kuba nem habozott sokáig, és felállított egy önkéntes katonákból álló fegyveres csoportot, a Grupo Especial de Instrucciónt (GEI), amely Algéria segítségére sietett. Először a fegyveres csoport 8 fős vezetősége érkezett meg Algériába, majd ezt követően két hajóval, 1963. október 22-én és 29-én az önkéntes katonák és a hadianyag is befutott az algériai Orán kikötőjébe.³⁰ Itt érdemes megjegyezni, hogy október 29-én a Cubana légitársaság repülőjáratán szintén érkeztek kubai harcosok az észak-afrikai országba.³¹

Algériába összesen 686 kubai katona, egy 22 tankból álló páncélozott zászlóalj, tüzérség, aknavetők, légvédelmi ágyúk, valamint egyéb hadifelszerelések érkeztek Kubából, illetve ajándékként 4744 tonna cukrot is küldött a szigetország kormánya.³² A harckocsizászlóalj Fidel Castro elmondása szerint a Szovjetuniótól kapott éjjellátó berendezéssel felszerelt, modern harcjárművekből állt. Ezzel szemben a

25 Glejjeses, 1996. 167–169.

26 Uo. 169.

27 Ezek a területek eredetileg Marokkóhoz tartoztak, ám a franciák Algériához csatolták a gyarmati időszakban. Grass, 2019.

28 Marokkói csapatok támadása Algéria ellen. In: *Népszabadság*, 1963. október 15. 1.; Castro–Ramonet, 2009. 193.

29 Jorge „Papito” Serguera (1932–2009): kubai forradalmár, politikus. 1962-ben nevezték ki Kuba algériai követévé, a tisztséget Ben Bella 1965-ös bukásáig töltötte be. Ezt követően 1967 és 1974 között a Kubai Rádió és Televízió Intézet (Instituto Cubano de Radio y Televisión, ICRT) igazgatója volt, az ő nevéhez fűződik a The Beatles brit beategyüttes dalainak betiltása. Életére részletesen lásd: Murió ‘Papito’ Serguera, fiscal de los ‘tribunales revolucionarios’ y censor. In: *Cubaencuentro*, 2009. 02. 04. <https://www.cubaencuentro.com/cuba/noticias/murio-papito-serguera-fiscal-de-los-tribunales-revolucionarios-y-censor-153428> (letöltés: 2023. február 25.).

30 Glejjeses, 1996. 175., 178.; Neuner, 2004. 121.

31 Durch, 1978. 44.

32 Glejjeses, 1996. 177.; Grass, 2019.

témával foglalkozó szakirodalom többségében az szerepel,³³ hogy ezt a 22 darab harckocsiból álló zászlóalj T-34-esek alkották, melyek 1963-ban már nem számítottak korszerűnek. Ezek a tankok ugyanis az úgynevezett harmadik generációs, azaz 1939 és 1952 között gyártott harcjárművek voltak. A szóban forgó időszakban a legmodernebbnek számító T-55-ös, illetve T-62-es típusú tankok már negyedik generációsok, vagyis 1953–1964 között készült eszközök voltak. Ezek közül az algériai-marokkói határkonfliktus idején csak T-55-össel rendelkezett Kuba, míg T-62-eseket csak 1976-ban kapott a Szovjetuniótól.³⁴ Így biztosan nem a legmodernebb eszközöket küldték az észak-afrikai országba, vagyis Fidel Castro visszaemlékezése az algériai katonai segítségnyújtással kapcsolatban nem teljesen pontos.

Az Algériába érkező kubai tanácsadók azonnal belevetették magukat a munkába, és kidolgoztak egy ellentámadást Marokkóval szemben, amely a *Méltóság* nevet kapta, azonban ennek gyakorlati kivitelezésére már nem került sor, mert közben a hadban álló felek 1963. október 30-án tárgyalóasztalhoz ültek és fegyverszüneti megállapodást írtak alá, ami november 2-án lépett életbe.³⁵ Ezt követően 1964. február 20-án a felek békét kötöttek, amelynek értelmében helyreállt a status quo, azaz Marokkó nem kapott, míg ezzel szemben Algéria nem veszített területeket. A békekötést követően megkezdődött a kubai csapatok kivonása az országból, ami március végére fejeződött be.³⁶

Évekkel később, a háború befejezését követően Fidel Castro egy – a fentiekben már hivatkozott – interjúban igen érdekes kijelentést tett a kubaiak algériai szerepvállalásával kapcsolatban, amely a következőképpen hangzott: „Több száz harcost küldtünk a helyszínre. Anélkül, hogy erre bárkitől engedélyt kértünk volna (...).”³⁷ Az idézetből nagyon fontos azt a részt kiemelni, hogy a segélyküldést engedély nélkül hajtotta végre a kubai vezetés. Ez egyfajta „erődemonstrációnak” is tekinthető a Szovjetunióval és a keleti blokkal szemben. Fidel Castro ugyanis ezzel próbálhatott visszavágni a rakétaválság miatt,³⁸ azt üzenve Moszkvának, hogy Kuba nem hagyja cserben elvtársait, illetve a szigetország egy erős, független állam, amely önálló külpolitikát folytat, amihez nem köteles senkitől sem engedélyt kérnie. Persze ez a feltételezés csakis abban az esetben helyes, ha tényleg hihetünk Castro állításának, és valóban nem kért engedélyt a Szovjetuniótól.

A hihetőség mellett áll az érdekes kijelentés, amit Anatolij Dobrinyin, a Szovjetunió amerikai nagykövete³⁹ tett egy 1995-ös visszaemlékezésében: Kuba katonákat küldött Angolába „saját kezdeményezésére és velünk [Szovjetunió – K. S. R.] való konzultáció nélkül”.⁴⁰ Igaz, a szovjet politikus megjegyzése Kuba

33 Például: Durch, 1978. 44.; Gleijeses, 1996. 199., 177.; Grass, 2019.

34 *Handbook*, 1979. A-14.

35 November másodikától tűzszünet az algériai-marokkói határon. In: *Népszabadság*, 1963. október 31. 1.; Grass, 2019.

36 Uo.; Gleijeses, 2002. 47., 49.

37 Castro–Ramonet, 2009. 193.

38 Moszkva úgy ült tárgyalóasztalhoz Washingtonnal, hogy nem vette figyelembe a kubai érdekeket. Erről részletesebben is beszámolunk jelen írás utolsó előtti fejezetében.

39 Hivatali ideje: 1962–1986.

40 Gleijeses, 1996. 193–194.

1975-ben kezdődő angolai szerepvállalására vonatkozott, viszont ha ott és akkor meg merete tenni ezt Kuba, feltételezhetően máskor, akár Algéria esetében is eljáratott hasonló módon.

Szintén Castro állítását támasztja alá az, hogy Kuba és a Szovjetunió között az algériai–marokkói háború idején még nem volt olyan szerződés, ami tiltotta volna a szovjet fegyverek harmadik félnek történő átadását. Erre vonatkozó dokumentumot ugyanis csak 1965 után írtak alá a felek.⁴¹ Továbbá azt is érdemes kiemelni, hogy a szovjet fegyvereket leszámítva minden más kubai volt: a katonák, a tanácsadók, a kiképzőtisztek, beleértve az őket és a hadianyagot Algériába szállító repülőgépet, illetve hajókat.⁴²

Fidel Castro engedélykéréssel kapcsolatos kijelentését tovább árnyalja az az álláspont, amit a Szovjetunió és a szocialista blokk képviselt az észak-afrikai országok fegyveres konfliktusa idején. A források tükrében úgy tűnik, hogy a Szovjetunió és szatellitállamai próbálták kivonni magukat az Algéria és Marokkó között dúló harcokból. Ben Bella ugyanis Kuba mellett a keleti tömb országaitól is kért fegyveres segítséget, de mint az kiderül Flavio Bravo, az Algériában szolgáló kubai erők parancsnokhelyettesének 1963. október 21-i jelentéséből, a szocialista országok az algériaiaknak csak „ígérték és még többet ígérték, de a fegyverek soha nem érkeztek meg”.⁴³ Emellett a *Népszabadság* korabeli számában megjelent szovjet sajtóvélemény is igen beszédes: „A békeszerető népeket, köztük a Szovjetuniót, nagy aggodalommal tölti el az algériai–marokkói kapcsolatok megromlása, s ezért feladatuknak tekintik, hogy segítsenek a békés megoldásban.”⁴⁴

De pontosan mi is állt a Szovjetunió (illetve a szocialista tábor) tartózkodó magatartása mögött? A választ abban kell keresnünk, hogy a hadban álló felek közül mind a két országhoz fűzte valamilyen érdek a szovjet vezetést. Marokkóval ugyanis az 1950-es évek második felétől kezdődően a Szovjetunió kereskedelmi (1957) és diplomáciai (1958) kapcsolatban állt, illetve 1961–1962 folyamán fegyvereket szállított az észak-afrikai országnak.⁴⁵ Algéria pedig csak az 1962-es függetlenségét követően vált fontossá a szocialista blokk számára, igaz, ekkor még csak politikai szempontból. A Ben Bella vezette, sajátos – a Korán és a marxizmus tanait ötvöző – szocializmusépítést követő észak-afrikai ország a függetlenségi harcokban elért sikereknek, valamint a kibontakozó társadalmi reformkísérleteknek köszönhetően rövid időn belül a kontinens baloldali és haladó gondolkodású mozgalmainak és forradalmárjainak lett a Mekkája.⁴⁶ Ezzel pedig potenciális jelöltté vált az afrikai társadalmi és gazdasági változások baloldali irányú előmozdításának vezető szerepére, és mintegy Afrika Kubájaként kezdett mutatkozni az ország a Szovjetunió

41 Uo. 193.

42 Uo.

43 Flavio Bravo, 1963.

44 A Pravda az algériai–marokkói viszályról. In: *Népszabadság*, 1963. október 18. 2.

45 Zoubir, 1987. 22–23.

46 J. Nagy, 2016. 32–33.

szemében.⁴⁷ Arról nem is beszélve, hogy 1963 szeptemberében 100 millió dollár értékű hitelt nyújtott a Szovjetunió Algériának.⁴⁸

Hogyan kapcsolódik a kubai szerepvállalás és Fidel Castro engedélykérésrel kapcsolatos kijelentése a Szovjetunió semlegességéhez? A kérdésre a válasz abban rejlik, hogy a Szovjetunió minden bizonnyal egyik észak-afrikai országgal sem szeretne volna elveszíteni jó viszonyát. Marokkó a szovjet fegyvereknek köszönhetően azonban fölényben volt a gyengén – elsősorban régebbi típusú francia könnyűfegyverekkel – felfegyverzett algériai csapatokkal szemben.⁴⁹ Így egy esetleges marokkói győzelem esetén szinte biztos, hogy algériai kapcsolatai sérültek volna, ám a Marokkóval fennálló gazdasági-diplomáciai kapcsolatokat sem kívánta kockáztatni azzal, hogy Algéria mellé áll és fegyveres segítséget nyújt. Konszenzusos megoldásnak tűnhetett Moszkva számára a status quo fenntartása, amit az erőviszonyok kiegyenlítésével lehetett volna kivitelezni, és ezáltal tárgyalóasztalhoz ültetni a feleket. Ehhez jó eszközül szolgálhatott volna a kubai fegyveres támogatás, amelynek mértéke épp akkora volt, hogy az erőviszonyokat kvázi egalizálta a háborúban.⁵⁰ Ezért elképzelhető, hogy Kuba valójában mégis kért engedélyt az akció végrehajtására, ugyanis ez a lépés Moszkva érdekét is szolgálta. Persze, ennek lehet egy másik aspektusa is, miszerint Kuba valóban nem egyeztetett a szovjet vezetéssel. De mivel az Algériának nyújtott kubai katonai támogatás mértéke nem haladta meg azt a mértéket, ami ütközött volna Moszkva elképzeléseivel a konfliktus kimenetelét illetően, így nem bánta a karibi állam magánakcióját.

Ki kell emelnünk azonban két olyan tényezőt is, ami viszont arra enged következtetni, hogy Kuba igenis folytatott konzultációt Moszkvával az algériai internacionalista akció kapcsán. Egyik a szervezésben nyilvánult meg, ugyanis a katonáknak, akik Algériába indultak szolgálatra, nem volt szabad elárulni senkinek (még családtagjaiknak sem) azt, hogy pontosan hová tartanak. Ehelyett azt kellett mondaniuk, hogy a Szovjetunióba utaznak továbbképzésre. A fedősztori hihetővé tételéhez azonban a szovjeteknek is tudniuk kellett a kubaiak Algériába tervezett akciójáról.

A másik ok, ami arra mutat, hogy Kuba kénytelen volt egyeztetni algériai szerepvállalásával kapcsolatban, az az 1963 októberében a Karib-térségben pusztító Flora hurrikán volt, amely Kuba szigetét is sújtotta. A természeti csapás által okozott károk helyreállításában és a sérültek ellátásában ugyanis óriási segítséget (például gyógyszereket, ruhákat, élelmiszereket, tisztálkodási eszközöket stb.) kapott Kuba a Szovjetuniótól és a szocialista országoktól, egy időben azzal, hogy Algériában kubai önkéntesek harcoltak.⁵¹ Ahhoz pedig, hogy ezt a támogatást megkapja a szigetország, minden bizonnyal nem jött volna túl jól egy olyan vállalkozás, ami szembemegy a szovjet zóna akaratával.

47 J. Nagy, 2021. 596.

48 Zoubir, 1987. 26.

49 Gleijeses, 1996. 172.

50 Uo. 181.

51 A Flóra orkán pusztítása Kubában. In: *Népszabadság*, 1963. október 13. 10. és Több, mint ezer emberéletet követelt az orkán Kubában. In: *Népszabadság*, 1963. október 15. 10.

A kubai szerepvállalás politikai és ideológiai háttere

Érdeemes közelebbről megvizsgálni azt a kérdést, hogy mi motiválhatta a Kubai Köztársaságot abban, hogy 1961-ben fegyvereket és lőszereket, 1963 tavaszán orvoscsoporthoz küldjön Algériába. Továbbá mi állhatott annak hátterében, hogy Kuba a Flora hurrikán pusztítása idején a kis karibi államtól földrajzilag oly távoli két ország lokális háborújába katonákat küldött az egyik fél, Algéria számára, szemben azzal a Marokkóval, amellyel a csapatai Algériába érkezése előtt néhány héttel még egy három évre szóló, egymillió tonna cukor felvásárlására vonatkozó megállapodást írt alá.

A fentiekben felvetett kérdésekre az egyik válasz Kuba külpolitikai törekvéseiben rejlik. Ezek közül is a legfontosabb, hogy a szigetország mindenféleképpen ki akart törni a latin-amerikai szubkontinensen való elszigetelődéséből. Ennek érdekében új kapcsolatokat kellett kiépítenie, amire kiváló lehetőséget nyújtottak az olyan újonnan felszabaduló és Kubához ideológiailag is közel álló afrikai országok, mint például Algéria. Az észak-afrikai ország ugyanis kaput jelentett Kuba számára Afrikához, mivel az algériai fővárosban, Algírban a kontinens számos részéről jelen voltak a különböző felszabadító mozgalmak képviselői, akikkel így kapcsolatot tudott kiépíteni Kuba. Erre kiváló példa lehet a bissau-guineai gerillamozgalom, amelynek tagjaival Algériában ismerkedtek meg a kubaiak.⁵² A szigetország 1966-ban 600 katonát (köztük 70 orvost) küldött, hogy így segítse a portugál gyarmatosítókkal szembeni felszabadító harcot.⁵³

Algírban több latin-amerikai gerilla is megfordult, közülük is elsősorban a venezuelai mozgalom tagjai. Kuba ezt kihasználva továbbra is kapcsolatban tudott maradni a szubkontinens forradalmárjaival. Sőt mi több, Algéria szerepet vállalt a latin-amerikai gerillák kiképzésében, illetve a Kubában kiképzett harcosoknak a szubkontinensre történő utaztatásában. Ez utóbbit az is segítette, hogy Kuba kérésére Ben Bella több latin-amerikai országgal, köztük Argentínával, Brazíliával és Venezuelával is felvette a diplomáciai kapcsolatot, így ennek köszönhetően a forradalmárok (hamis) algériai útlevellel és papírokkal be tudtak utazni az adott célországba.⁵⁴

A másik lehetséges válasz a felmerült kérdésekre, azon belül is az 1963-as eseményekre vonatkozóan, abban keresendő, hogy Kuba csalódott a Szovjetunióban. Az 1962. októberi rakétaválság rendezése során ugyanis a tárgyaló felek, John F. Kennedy amerikai elnök és Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár, miniszterelnök kihagyták Kubát a kialakult helyzet rendezéséből. Továbbá a szovjetek meg sem próbálták képviselni a kubai érdekeket az Egyesült Államokkal szemben. Hruscsov egyedül Kuba függetlenségének tiszteletben tartását és meg nem támadását ígértette meg az USA-val. Azonban a szovjet fél a tárgyalás további részében csak saját érdekeit vette figyelembe, azaz a törökországi amerikai rakéták leszerelését.⁵⁵ Így

52 Gleijeses, 1996. 186., 189.

53 Az ország végül 1974 szeptemberében vált függetlenné. Castro–Ramonet, 2009. 194.

54 Gleijeses, 1996. 187–188.; Horváth–Anderle, 2000. 290.

55 Anderle, 2004. 128.

Guantánamo kérdése⁵⁶ és az USA által 1962. február 4-én kivetett gazdasági embargó feloldása szóba sem került, valamint a szovjet fél azt sem jelentette ki, hogy esetleges amerikai támadás esetén megvédi Kubát, ha kell akár fegyveresen is. A válság lezárását eredményező megegyezés nyomán a szigetország vezetése becsapottnak és megalázottnak érezte magát, továbbá már nem látta biztosítva az ország védelmét Moszkva által. Egyre inkább úgy tűnt a kubai vezetésnek, hogy a régi függést egy újabb váltotta fel. Ezért Fidel Castróban fokozatosan felerősödött a harmadikutas, el nem kötelezett politikai irányvonal követése, ezért megpróbált az újonnan függetlenné vált, vagy épp függetlenségükért harcoló országokkal kapcsolatokat kiépíteni.⁵⁷

A kubaiak algériai törekvéseinek továbbá ideológiai szempontú motivációi is voltak. Ezek egyik legfontosabb – s már jelen írás elején is említett – eleme a harmadik világ népeinek imperialistaellenes, valamint a függetlenségért vívott harcukkal való szolidaritás és támogatás. Ezekben ugyanis saját forradalmi küzdelmét vélte felfedezni Kuba, ami különösen igaz volt Algéria vonatkozásában. Ezt bizonyítja Roberto González Gómez (1939–2005) kubai külpolitikai szakértő visszaemlékezése is: „A kubai forradalom és az algériai forradalom között már 1959 előtt is nagyon szoros kötelék, egyfajta spontán »testvériség« alakult ki, mivel párhuzamos utakon haladtak. A kubai nép olyan mértékben azonosult az algériai harccal, ami talán a nicaraguai forradalomig meg sem ismétlődött. A Batista-ellenes lapok, mint például a *Bohémia*, elősegítették ezt. Mivel nem mindig lehetett közvetlenül Batista rendszerét támadni, ezért inkább az algériai forradalmi harcról tudósítottak – az FLN katonai sikereiről, a franciák által alkalmazott kínzásokról, a francia zsoldban álló besúgók és gengszterek kivégzéséről stb.”⁵⁸ Vagyis az ellenzéki lapok kvázi párhuzamot állítottak a két harc között. Továbbá a harmadik világ, ezen belül is Afrika támogatásával kapcsolatban Kubának egyfajta, már-már messianisztikus küldetésstudata alakult ki, amit Raul Roa⁵⁹ a következőképpen fogalmazott meg: „Kubának kell az imperialistaellenes, gyarmatosításellenes népek, elsősorban az afrikai népek vezetőjévé, szószólójává válni.”⁶⁰

Érdeemes kiemelni a kubai orvosi segélynyújtás ideológiai vetületét is, ami megmagyarázza azt, hogy a kezdeti nehéz körülmények ellenére miért csinálták végig az expedíciót az orvosok (ugyanis sokáig nem, majd csak akadozva kaptak fizetést). Ez Ernesto Che Guevara 1960. augusztus 20-án, *Környezetem gyermeke* című, az orvostanhallgatók előtt mondott beszédével áll szoros összefüggésben. Ebben Guevara forradalmár orvosokról beszélt, akiknek magatartását a következőképpen jellemezte: „...megvan a jogunk, sőt kötelességünk, hogy forradalmár orvo-

56 A kubai Guantánamo-öbölben található az USA haditengerészete által 1903 óta birtokolt katonai bázis. Fidel Castro azt szerette volna, hogy Hruscsov a tárgyalások során érje el az amerikai csapatok kivonulását ebből a térségből. Anderle, 2004. 128.

57 Horváth–Anderle, 2000. 268.

58 Idézi: Glejjeses, 1996. 161.

59 Raül Roa García (1907–1982): kubai politikus, diplomata. 1949–1951 között a kubai Oktatási Minisztérium kulturális igazgatója volt. A forradalom győzelmét követően, 1959-től 1976-ig Kuba külügyminisztere.

60 MNL OL XIX J-1-j (1945–1964) Kuba 84. d. 5/b/005423/1961. Tárgy: Kuba részvétele a kairói előkészítő konferencián. Prága, 1961. június 23. 7.

sok legyünk, azaz olyan emberek, akik szakmájuk technikai tudását a forradalom és a nép szolgálatába állítják”.⁶¹ Ezt a beszédet alapvetően azért mondta, hogy az egyetemistákban tudatosítsa a kötelességeiket, melyekkel a kubai népnek, illetve a forradalomnak tartoznak. A beszéd olyannyira hatásos volt, hogy az Algériában szolgálatot teljesítő kubai orvosok a Guevara által megfogalmazott alapelveknek tettek eleget. Ugyanis egy fiatal, még instabil lábakon álló, baráti ország egészségügyi megerősítésében segítettek szaktudásukkal, ezzel hozzájárulva ahhoz, hogy ott tovább folytatódhassanak a függetlenség elnyerésével elindított változások és reformok.

Ben Bella bukása és a kubai–algériai kapcsolatok elhidegülése

Algéria 1965-re már súlyos gazdasági problémákkal küzdött, melyek háttérben a szervezetlenség, a túlzott bürokrácia, illetve a szakemberek hiánya állt. Ennek orvoslására Ben Bella azonnali megoldást kívánt találni, ami kapkodáshoz és a rögtönzés politikájához vezetett. Ezt tovább rontotta, hogy az algériai elnök egyre inkább az FLN vezetőinek megkérdezése nélkül hozta meg döntéseit. A helyzet odáig fajult, hogy 1965. június 19-én a Huari Bumedi (Hawārī Bū-Madyan)⁶² hadügyminiszter által létrehozott Forradalmi Tanács egy puccsal átvette a hatalmat. Az újonnan létrejött kormány a gazdaság és az állami élet dezorganizálásával, elvtelen káderpolitikával, demagógiával, valamint nem demokratikus vezetési módszerek alkalmazásával vádolta Ben Bellát.⁶³

A Kuba és Algéria közötti jó viszonyban Ben Bella bukását követően negatív irányú változás állt be. A kubai kormány a Bumedi hatalomra jutását követő napon hazarendeltette az ottani nagykövetét, helyére pedig egy ideiglenes megbízottat küldött.⁶⁴ Szintén a puccs miatti elégedetlenségét fejezte ki a kubai vezetés, amikor bojkottálta az Algériába tervezett, de végül elmaradt 9. Világifjúsági Találkozót.⁶⁵ Erre válaszul Bumedi bezáratta a kubai hírügynökség, a Presna Latina Algériában működő irodáját.⁶⁶

Haydée Santamaría,⁶⁷ a kubai párt országos vezetőségének egyik tagja 1965 júniusában, a Dömény Jánossal a havannai magyar nagykövetségen lefolyta-

61 Guevara, 2004. 205.

62 Huari Bumedi (1932–1978): algériai katonatiszt, Ben Bella harcostársa. 1960-tól az FLN fegyveres erejének (ALN) parancsnoka. 1962 és 1965 között hadügyminiszter volt, majd 1965-től egészen 1976-ig a Forradalmi Tanács elnöke. Ezt követően haláláig Algéria elnöki tisztségét töltötte be.

63 J. Nagy, 1993. 134–135.

64 Glejjeses, 1996. 190–191.

65 Végül 1968-ban, Bulgáriában pótolták be az elmaradt 9. Világifjúsági Találkozót.

66 Castro's Speech on Algerian Coup. In: *The Militant*, 1965. július 26. 4.

67 Haydée Santamaría (1922–1980): Armando Hart Davalos kubai miniszter (oktatásügyi, 1959–1965, majd kulturális, 1976–1997) felesége. Részt vett az 1953. július 26-i, Moncada laktanya elleni sikertelen akcióval párhuzamosan zajló Saturnino Lora megyei kórház megrohamozásában. Emiatt 7 hónap börtönbüntetésre ítélték. A kubai forradalomban is szerepet vállalt, 1958-tól a Július 26-a Mozgalom floridai (Miami) központjának vezetője lett. Fidel Castro saját maga, illetve Celia Sánchez, Che Guevara, Camilo Cienfuegos, Raúl Castro, Frank País, Melba Hernández, Vilma Espín és Juan Almeida mellett Haydée

tott beszélgetésében a következőképpen jellemezte Kuba álláspontját az algériai eseményekkel kapcsolatban: a „kubai vezetőknek negatív véleményük van a Ben Bella elleni puccsról és a hatalom átvétele utáni helyzet politikai perspektívájáról”.⁶⁸ Fidel Castro egyenesen „nyilvános katonai és jobboldali puccsnak”⁶⁹ nevezte az algériai vezető hatalomból való elmozdítását, derül ki egy későbbi, 1969-ben Kuba bel- és külpolitikai helyzetéről készült magyar külügyi jelentésből.

Santamaría azt is elárulta Döménynek, hogy a negatív vélemény egyfelől az új algériai elnök, Bumedién politikájának ismeretlenségéből fakadt. A másik ok, amiért bizalmatlan volt Kuba az új algériai vezetéssel szemben, az a kormány összetétele. Santamaría elmondása szerint reakciós és Nyugat-barát személyek is helyet foglaltak a kormányban.⁷⁰

A kapcsolatok elhidegülése ellenére, derül ki a CIA 1966. július 28-i jelentéséből, egy kubai orvoscsapat Bumedién puccsát követően is Algériában tartózkodott.⁷¹ Vagyis a megromló államközi kapcsolatok ellenére Kuba továbbra is eleget tett internacionalista vállalásának, ami egyfajta, a külvilágnak, elsősorban az USA-nak adott üzenetként is értelmezhető: bármilyen kormány is legyen hatalmon, a szigetország az elesetteket és a rászorulókat, jelen esetben az algériai betegeket, mindig megsegíti.

Epilógus

Kuba és Algéria viszonyában azonban fokozatos javulás állt be 1968-ra, ennek keretében kubai részről Armando Hart Davalos,⁷² míg algériai részről Abd el-Azíz Buteflika⁷³ tettek diplomáciai látogatást egymás országaiban. A normalizálódás hátterében az állt, hogy „a két ország a nemzetközi politika számos kérdésében hasonló nézeteket” vallott.⁷⁴ Az újra egymásra találásban pedig fontos szerepet játszott az is, hogy a Bumedién-kormány, noha valóban jobboldali politikusokat is magában foglalt, alapvetően nem kérdőjelezte meg a szocialista irányt, mi több, visszafordíthatatlannak tartotta azt, éppen ezért annak elmélyítésére törekedett.⁷⁵ Arról nem is beszélve, hogy Kubának igen fontos volt, hogy az Algériával való kapcsolat révén

Santamaríát is a kubai forradalom tíz legbefolyásosabb személye közé sorolta. Életére lásd: Horváth, 2016. 43., 49–54.

68 MNL OL XIX–J–1–j Kuba 1965. 74. d. Tárgy: Beszélgetés Haydée Santamaríával, a kubai párt országos vezetőségének tagjával. Havanna, 1965. június 25. 1.

69 MNL OL XIX–J–1–j Kuba 1969. 61. d. 00631/1/1969. Tárgy: Kubai köztársaság (Tervezet miniszterhelyettesi értekezletre). Budapest, 1969. február 8. 20.

70 MNL OL XIX–J–1–j Kuba 1965. 74. d. Tárgy: Beszélgetés Haydée Santamaríával, a kubai párt országos vezetőségének tagjával. Havanna, 1965. június 25. 1.

71 *Intelligence Memorandum*, 1966. 7.

72 Armando Hart Davalos (1930–2017): tisztségeit lásd a 67. jegyzetben.

73 Abd el-Azíz Buteflika (1937–2021): algériai politikus, 1962–1963-ban ifjúsági és sport miniszter, majd 1963-tól 1979-ig az ország külügyminisztere volt. 1999-ben Algéria elnöke lett, tisztségét 2019-ig töltötte be.

74 MNL OL XIX–J–1–j Kuba 1969. 61. d. 00631/1/1969. Tárgy: Kubai Köztársaság (Tervezet miniszterhelyettesi értekezletre). Budapest, 1969. február 8. 20.

75 J. Nagy, 2016. 37.

ablakot nyitott Afrikában. Az észak-afrikai országnak köszönhetően ugyanis kapcsolatba léphetett a kontinens más államaival és mozgalmával, aminek köszönhetően szélesíteni tudta kapcsolatait, valamint növelni a presztízsét a harmadik világban. Végül, de nem utolsósorban Algéria segítségével latin-amerikai forradalmi törekvéseit is tovább próbálta folytatni Kuba, igaz, ezek a kísérletek kudarccal végződtek.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

2. Kiadott források és szakirodalom

Anderle

2004 Anderle Ádám: *Kuba története*. Szeged, 2004.

Castro–Ramonet

2009 Castro, Fidel – Ramonet, Ignacio: A Cuito Cuanavale-i csata. Fidel Castro Kuba katonai részvételéről az afrikai nemzeti felszabadítási harcokban. In: *Eszmélet*, 21. (2009) 81. sz. 189–212.

De Vos – De Ceukelaire – Bonet – Van der Stuyft

2007 De Vos, Pol – De Ceukelaire, Wim – Bonet, Marino – Van der Stuyft, Patrick: Cuba's International Cooperation in Health: An Overview. In: *International Journal of Health Services*, 37. (2007) 4. sz. 761–776. DOI: 10.2190/HS.37.4.k.

Durch

1978 Durch, William J.: The Cuban Military in Africa and the Middle East: From Algeria to Angola. In: *Studies in Comparative Communism*, 11. (1978) 1–2. sz. 34–37. DOI: [https://doi.org/10.1016/0039-3592\(78\)90030-3](https://doi.org/10.1016/0039-3592(78)90030-3).

Feinsilver

2010 Feinsilver, Julie M.: Fifty Years of Cuba's Medical Diplomacy: From Idealism to Pragmatism. In: *Cuban Studies*, 41. (2010) 85–104.

Flavio Bravo

1963 Flavio Bravo, Deputy Commander of the Cuban Forces in Algeria, to Raúl Castro Algiers. October 21, 1963. In: *Wilson Center Digital Archive*. [*Centro de Información de la Defensa de las Fuerzas Armadas Revolucionarias (CID-FAR), Havana.*] <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/flavio-bravo-deputy-commander-cuban-forces-algeria-raul-castro-algiers> (letöltés: 2023. február 9.).

Glejjeses

1996 Glejjeses, Piero: Cuba's First Venture in Africa: Algeria, 1961–1965. In: *Journal of Latin American Studies*, 28. (1996) 1. sz. 159–195. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022216X00012670>.

2002 Glejjeses, Piero: *Conflicting Missions: Havana, Washington, and Africa, 1959–1976*. London, 2002.

Gonzales

2000 Gonzales, David: Cuban–African Relations: Nationalist Roots of an Internationalist Policy. In: *Review of African Political Economy*, 27. (2000) 84. sz. 317–323.

Grass

2019 Grass, Kacper: The Historical Legacy and Current Implications of Cuban Military Internationalism. In: *Análisis GESI [Grupo de estudios en seguridad internacional]*. 2019. október 9. <https://www.seguridadinternacional.es/?q=es/content/historical-legacy-and-current-implications-cuban-military-internationalism> (letöltés: 2023. február 9.).

Guevara

2004 Guevara, Ernesto Che: *A motoros naplója*. Bp., 2004.

Handbook

1979 Handbook on the Cuban Armed Forces, April. DDB-2680-62-79. April, 1979. In: *Homland Security Digital Library (HSDL)*. <https://www.hsdl.org/c/abstract/?docid=446478> (letöltés: 2023. február 18.).

Harris

2009 Harris, Richard L.: Cuban Internationalism, Che Guevara, and the Survival of Cuba's Socialist Regime. In: *Latin American Perspectives*, 36. (2009) 3. sz. 27–42. DOI: <https://doi.org/10.1177/0094582X09334165>.

Havannai Nyilatkozat

1960 Havannai Nyilatkozat. Havanna, 1960. szeptember 2. In: Kerekes György: *Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában*. Bp., 1974. 393–400.

Horváth

2016 Horváth Emőke: Nők a kubai forradalomban. Celia Sánchez alakja. In: *Tanulmányok a Karib-térségről*. Szerk.: Horváth Emőke. Bp., 2016. 43–67.

Horváth–Anderle

2000 Horváth Gyula – Anderle Ádám: *Perón – Che Guevara*. Bp., 2000.

Intelligence Memorandum

1966 *Intelligence Memorandum. Cuban Subversive Activities in Africa*. 28 July, 1966. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP79T00826A001000010067-1.pdf> (letöltés: 2023. február 12.).

J. Nagy

1993 J. Nagy László: A szocialista kísérlettől az iszlám kísértésig. A független Algéria harminc éve (1962–1992). In: *Múltunk*, 38. (1993) 2–3. sz. 131–148.

1994 J. Nagy László: *Az arab országok története*. Szeged, 1994.

2010 J. Nagy László: *Az algériai háború 1954–1962*. Szeged, 2010.

2016 J. Nagy László: Az algériai „specifikus szocializmus” 1962–1978. A Ben Bella–Bumedien kísérlet. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv*, 49. (2016) 28–40.

2021 J. Nagy László: Magyarország és a Közel-Kelet (az arab országok és Izrael), 1947–1989. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 591–615.

Kerekes

1979 Kerekes György: *A kubai forradalom (1959–1975)*. Bp., 1979.

Neuner

2004 Neuner, Thomas: Cuba and the Armed Conflicts (1956–1989). Local Actor or Caught between Bipolar and Colonial Patterns of Politics. In: *Revista de Historia Actual [RHA]*, 2. (2004) 2. sz. 111–125.

Pál–Szilágyi

2021 Pál István – Szilágyi Ágnes Judit: Párbeszéd az ENSZ-ben. Adalékok a Magyarország és Costa Rica közötti kapcsolatfelvétel történetéhez. In: *Világtörténet*, 11. (43.) (2021) 3. sz. 373–379.

Panichelli-Batalla

2017 Panichelli-Batalla, Stéphanie: Cuban Doctors in Sandinista Nicaragua: Challenging Orthodoxies. In: *Oral History*, 45. (2017) 2. sz. 39–49.

Zoubir

1987 Zoubir, Yahia: Soviet Policy toward the Western Sahara Conflict. In: *Africa Today*, 34. (1987) 3. sz. 17–32.

SÁNDOR ROLAND KRAJCSI

RELATIONS BETWEEN CUBA AND ALGERIA IN THE LIGHT OF CUBAN INTERNATIONALISM, 1961–1965

A particular feature of the era following the victory of the Cuban Revolution on 1 January 1959, which was marked by the name of Fidel Castro, was the growing internationalist engagement in the second half of the 1970s. This meant providing both humanitarian and military aid to underdeveloped third world nations struggling for independence or already gaining their freedom. The best known of these are Cuba's involvement in Africa in the 1970s and 1980s in Angola, Mozambique and Ethiopia. But the origins of Cuban internationalist action on the continent go back a decade earlier, to the 1960s. A very important starting point was the support given to the Algerian National Liberation Front (FLN) and its armed force, the National Liberation Army (ALN), which fought for their liberation, and subsequently to Algeria, which became independent from French rule. The aim of this study is to examine the relationship between Cuba and Algeria in the light of Cuban internationalism.

Gabriel García Márquez és Kuba

A Nobel-díjas kolumbiai író, Gabriel García Márquezt, a 20. századi világirodalom egyik legnagyobb alakját már életében valóságos irodalmi „szupersztárként” kezelték. Mindazonáltal a pályáját újságíróként kezdő – és azt később is folytató – kolumbiai író egy másik területen, a nemzetközi, elsősorban latin-amerikai politikában is jelentős szerepet töltött be. Az 1970-es évektől kezdve közismert volt a Fidel Castróhoz fűződő barátsága, ám azt talán kevesebben tudják, hogy kapcsolata a kubai forradalommal ennél mélyebb volt. Úgy is mondhatjuk, hogy nem e miatt a barátság miatt támogatta a forradalmi Kubát, hanem ennek a támogatásnak az eredményeként alakult ki a barátsága a kubai elnökkel. Tanulmányomban Márqueznek a kubai forradalomhoz fűződő viszonyát járom körül. A téma feldolgozása során felhasználtam Márquez nyilatkozatait és írásait, ismerősei, barátai visszaemlékezéseit, valamint a vonatkozó nemzetközi szakirodalmat.

Egy unortodox kommunista

Az egész életében baloldali elkötelezettségű Márquez Latin-Amerikával kapcsolatos politikai nézeteit, valamint a családi viszonyokra és az emberiség egészére vonatkozó véleményét az iskolai nevelése alapozta meg. Az előbbiben a legnagyobb szerepe liberális¹ nagyapjának volt, aki gyermekkorában „tündérmesék helyett” a polgárháborúról mesélt neki, a történetekben „szabadgondolkodók és antiklerikálisok” harcoltak a konzervatív kormány ellen, de gyakori téma volt a United Fruit Company kolumbiai tevékenysége, például az aratacai banánmunkások körében rendezett mézszállítás² is. „Látható tehát, hogy a családom a lázadás, és nem a fennálló rend megőrzése irányába befolyásolt engem” – sommázta gyermekkori élmé-

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Liberális alatt itt a kolumbiai politikai életet az ország függetlenné válása óta meghatározó két nagy politikai tábor (liberális–konzervatív) egyike értendő.

2 1928. december 5–6-án a kolumbiai hadsereg rálőtt a United Fruit Company sztrájkoló munkásaira Ciénaga városában, akiket az amerikai cég kommunistának és felforgatóknak bélyegzett. A halálos áldozatok számát 47 és 2000 közé tették.

nyeit az író.³ Az első politikai szövegeket a zipaquirái iskolaévei alatt olvasta, az iskolában Alfonso López⁴ 1930-as évekbeli liberális kormánya alatt jobbra marxista tanárok tanítottak. A matematikatanára a történelmi materializmusról beszélt a diákoknak a szünetekben, a kémiatanár Lenin-köteteket adott nekik kölcsön, a történelemtanár pedig az osztályharcról oktatta őket. Ennek hatására az iskolából már úgy került ki, hogy meg volt győződve arról, hogy az emberiség jövője a küszöbönálló szocializmus.⁵ Ez a baloldali elkötelezettsége aztán egész életében megmaradt, de a pártpolitikától következetesen távol tartotta magát. Huszonéves korában eljárt ugyan egy kommunista csoport gyűléseire, ám elköteleződni már akkor sem akart mellettük. Amikor választás elé állították, hogy vagy formálisan is csatlakozik a csoporthoz, vagy nem megy többé a gyűlésekre, akkor inkább elmaradt.⁶ Jóllehet szívesen emlékezett vissza „az elvtársakra, akik először gyarmatosították a politikai lelkiismeretét”, később ellentmondásosan alakult a viszonya a latin-amerikai kommunistákkal, akik újságjaikban gyakran támadták, amikor nekik nem tetsző álláspontot hangoztatott, noha őket soha nem bírálta nyilvánosan.⁷

A szovjet típusú szocializmussal szemben azonban erőteljes ellenérzései voltak, aminek viszont időről időre hangot is adott. Fenntartásai részben saját élményeiből származtak, mivel a kolumbiai *El Espectador* napilap tudósítójaként 1955-ben Lengyelországban járt, 1957-ben pedig – többek között Magyarország érintésével – a Szovjetunióba is eljutott. Az utazásokról számos cikket írt, amelyek később összegyűjtve is megjelentek *Utazás Kelet-Európában* címmel.⁸ 1971-ben így nyilatkozott erről: „Úgy vélem, hogy a világnak szocialistának kellene lennie, és az is lesz, nekünk pedig segítenünk kell abban, hogy ez minél előbb megtörténjen. Azonban a Szovjetunió szocializmusából nagyon kiábrándultam. Az ő [Szovjetunió] saját szocializmusa speciális körülményeken és tapasztalatokon alapul, és [a szovjetek] rá akarják erőltetni más országokra a saját bürokráciájukat, tekintélyelvűségüket és történelmi vízióik hiányát. Ez nem szocializmus, és jelenleg ez a legnagyobb probléma.”⁹

A külvilág sokszor nem értette, hogyan állhat a kubai rendszer mellett, miközben ilyen negatív véleménnyel van a Szovjetunióról és a kelet-európai szocializmusról. Plinio Apuleyo Mendoza¹⁰ *A guajava illata* című, 1982-es interjúkötetben írt Márquez eltérő szemléletéről: „García Márquezt, aki barátja Castrónak, ám az orosz kormányfőknek és a kommunista világot irányító sötét bürokratáknak nem barátja, sok európai értelmiségi kategorikus szemszögéből nézve nehéz politikailag megérteni. Az ő szemében más dolog Brezsnyev és egészen más dolog Fidel Castro,

3 García Márquez, 1983.

4 Alfonso López Pumarejo (1886–1959): liberális kolumbiai politikus, 1934 és 1938, valamint 1942 és 1946 között Kolumbia 14. és 16. elnöke.

5 García Márquez, 1983.

6 Anderson, 1999.

7 García Márquez, 1983.

8 Márquez, 2017.

9 Guibert, 2006. 31–58. [Interjú Gabriel García Márquezzel, 1971. június 2.]

10 Plinio Apuleyo Mendoza (1932–): kolumbiai újságíró, író, diplomata, Márquez egykori kollégája és barátja.

jöllehet általánosan elfogadott tény, hogy a kubai rendszer sok vonását a szovjet modell inspirálta. (E tárgyban folytatott vitáink már jó ideje holtpontra jutottak.)¹¹

Márquez más alkalommal azonban kifejtette az álláspontját. 1983-ban így magyarázta a két rendszerrel kapcsolatos különbségtételét: „Ennek az elemzésnek az alapállítása a problémás. Ön abból indul ki, hogy Kuba egy szovjet szatellitállam, ami szerintem nincs így. Én úgy vélem, hogy a kubai forradalom húsz éve szükségállapotban van. Ez pedig az Egyesült Államok ellenségeségének és értetlenségének köszönhető, ami nem tűr meg egy alternatív kormányzati rendszert Florida partjaitól kilencven mérföldre. Ez nem a Szovjetunió hibája, amelynek segítségnyújtása nélkül (bármilyen is motiválja erre, vagy bármilyen is a célja ezzel) a kubai forradalom ma nem létezne. Amíg az ellenségeskedés fennáll, addig a kubai helyzetet csak a szükségállapot keretei között lehet megítélni, ami védekezésre kényszeríti őket [a kubaikat], valamint arra, hogy túlnyúljanak természetes történelmi, földrajzi és kulturális érdekszférájukon. Ha a helyzet újra normalizálódik, akkor újra beszélhetünk erről.”¹²

Nem hitt tehát a politikai rendszerek másolásában, de a kubai rendszert nem is a szovjet minta követésének tartotta. Úgy vélhette, hogy ez a szigetország saját útja, amelyet ő maga is szorgalmazott minden amerikai állam számára. Úgy gondolta, hogy nem lehetséges egyetlen kizárólagos harmadik útról beszélni Latin-Amerika számára „a dekadens kapitalizmus és a dekadens »szocializmus«” mellett. „Sok alternatívában hiszek – esetleg akár annyi alternatívában, ahány ország van a mi Amerikánkban, beleértve az Egyesült Államokat is. Meggyőződésem, hogy meg kell találnunk a saját megoldásainkat” – nyilatkozta a *New Left Review*-nak ugyanebben az interjúban.¹³

A hatalom bűvöletében

Márquez Fidel Castróhoz fűződő barátsága régóta ismert ténynek számított. Ám ez a barátság egyáltalán nem tűnt kivételesnek a kolumbiai író életében. Valójában hosszú a sora a világ azon meghatározó – többnyire saját világnézetének megfelelően baloldali – politikusainak, akikkel szoros viszonyt ápolt. A nyilvánosság előtt rendszerint nem ismerte be a vonzódását a hatalomhoz. Azt állította, hogy nem ő keresi a hatalommal rendelkező emberek társaságát, az éppen hogy fordítva történik.¹⁴ Ebben volt is igazság, mivel az 1967-ben megjelenő *Száz év magány* kiadvány sikere az új latin-amerikai irodalom élvonalába repítette, az 1982-es Nobel-díj pedig világhírűvé tette a kolumbiai szerzőt, akinek presztízse ezzel hatalmasra nőtt az írókat hagyományosan nagyra tartó Latin-Amerikában. Olykor azért utalt arra a szenvedélyére, hogy érdekli a hatalom. Például amikor elmesélte, hogy mennyire meghatározó pillanat volt az életében, amikor 1958 januárjában, Caracasban

11 Mendoza, 1997. 126.

12 García Márquez, 1983.

13 Uo.

14 Anderson, 1999.

a venezuelai *Momento* magazin újságírójaként tanúja volt Marcos Pérez Jiménez¹⁵ venezuelai diktátor bukásának, és a dél-amerikai ország új vezetője, Wolfgang Larrazábal¹⁶ színrelépésének. „Lenyűgözött, hogy hogyan dőlhet el a hatalom. Abban a pillanatban valami történt”¹⁷ – emlékezett vissza az esetre. Máskor álnaivan értetlenkedett, amikor erről a vonzalmáról kérdezték: „Talán hihetetlennek tűnik, de baráti viszonyaim politikai vezetőkkel a lehető legkevésbé politikai jellegűek. Az a helyzet, hogy mindenféle emberekkel barátkozom, például építészekkel, és senki sem érdeklődik az építészekkel való barátságomról.”¹⁸

Környezete azonban nyilvánvalónak tartotta ezt a szenvedélyét. Úgy vélték, hogy Márquez nagyon is szeret a hatalom közelében lenni, és élvezzi az ezzel járó befolyást. Egyik közeli barátja, William Styron¹⁹ amerikai író már-már zavarba ejtő megszállottságról vallott, amelyben ő maga is osztozott: „Volt egy nagyon érdekes beszélgetésünk az államfőről. Megegyeztünk abban, hogy mindketten szinte halálos vonzalmat érzünk az elnökök iránt. Bevallottuk egymásnak, hogy gyakran álmodunk velük.”²⁰ Ugratták is ezzel, Jon Lee Anderson²¹ egyik interjúalánya például elmondta, hogy a felesége azt szokta mondogatni neki, hogy „már egy miniszterhelyettestől is izgalomba jön”.²² Fidel Castróval való barátsága mellett Márquez szoros viszonyt ápolt például Omar Torrijos²³ panamai vezetővel, Felipe González²⁴ spanyol miniszterelnökkel, Belisario Betancur,²⁵ César Gaviria²⁶ és Andrés Pastrana²⁷ kolumbiai elnökökkel, François Mitterrand²⁸ francia elnökkel, Carlos Salinas de Gortari²⁹ mexikói államfővel vagy Bill Clinton³⁰ amerikai elnökkel is.

Mindazonáltal nem mindenki nyűgözte le. A legérdekesebb kivétel a venezuelai elnök, Hugo Chávez³¹ volt, aki iránt vegyes érzelmekkel viseltetett. A frissen megválasztott Chávezzel 1999-ben együtt utazott Havannából Caracasba. A végig-

15 Marcos Pérez Jiménez (1914–2001): venezuelai katonatiszt, 1950 és 1958 között Venezuela diktátora.

16 Wolfgang Larrazábal Ugueto (1911–2003): venezuelai katonatiszt, 1958 januárja és novembere között Venezuela elnöke.

17 Anderson, 1999.

18 Cato, 2006. 148–153. [Interjú Gabriel García Márquezzel 1988. január 17-én.]

19 William Styron (1925–2006): amerikai regény- és esszéíró, leghíresebb művei a *Nat Turner vallomásai* (Bp., 2011) és a *Sophie választ* (Bp., 2012).

20 Paternostro, 2019. 277.

21 Jon Lee Anderson (1957–): amerikai újságíró, oknyomozó riporter, Che Guevara életrajzírója.

22 Anderson, 1999.

23 Omar Torrijos Herrera (1929–1981): 1968 és 1981 között a panamai forradalom legfelsőbb vezetője, Panama *de facto* elnöke.

24 Felipe González Márquez (1942–): spanyol szocialista politikus, 1982 és 1996 között Spanyolország miniszterelnöke.

25 Belisario Betancur Cuartas (1923–2018): kolumbiai politikus, 1982 és 1986 között Kolumbia 26. elnöke.

26 César Gaviria Trujillo (1947–): kolumbiai közgazdász, politikus, 1990 és 1994 között Kolumbia 28. elnöke.

27 Andrés Pastrana Arango (1954–): kolumbiai politikus, 1998 és 2002 között Kolumbia 30. elnöke.

28 François Mitterrand (1916–1996): francia szocialista politikus, 1981 és 1995 között Franciaország elnöke.

29 Carlos Salinas de Gortari (1948–): mexikói közgazdász és politikus, 1988 és 1994 között Mexikó 60. elnöke.

30 Bill Clinton (1946–): amerikai politikus, 1993 és 2001 között az USA 42. elnöke.

31 Hugo Chávez Frías (1954–2013): katonából lett venezuelai politikus, 1999 és 2013 között Venezuela elnöke.

beszélgetett repülőútról szóló cikkét a kolumbiai író azzal zárta, hogy nem tudja eldönteni, hogy Chávez melyik énje az „igazi”, az, amilyenek a sajtóban lefestik, vagy amit ő személyesen tapasztalt. „Miközben kitüntetett katonákból álló testőrségével és közeli barátaival elballagott, engem hatalmába kerített az az érzés, hogy két, egymással szöges ellentétben álló emberrel utaztam és beszélgettem el kellemesen az imént. Az egyik a sors szeszélye folytán lehetőséget kapott az országa megmentésére. A másik egy szemfényvesztő, aki csak úgy vonulhat be a történelembe, mint egy újabb zsarnok” – fogalmazta meg kételyeit a venezuelai elnökről.³² Ignacio Ramonet³³ szerint ezek a fenntartásai Chávezzel kapcsolatban később sem változtak: „Volt egy folyamatos nézeteltérésünk Hugo Chávez kapcsán. Ő [Márquez] nem hitt Venezuela *comandantéjában*. Én viszont úgy véltem, hogy ő az az ember, aki új történelmi korszakba fogja vezetni Latin-Amerikát” – írta a Márquezzel való utolsó találkozásáról megemlékező cikkében Ramonet.³⁴ A Chávezzel szembeni ellenérzéseinek kezdete talán az 1992. február 4-i puccskísérelt környékén keresendő, amikor is az akkor még katonatisztként szolgáló későbbi elnök attól a Carlos Andrés Péreztől³⁵ akarta elragadni a hatalmat, akivel Márquez szintén baráti viszonyt ápolt.

Befolyásos kapcsolatainak köszönhetően olykor fontos történelmi eseményeknél is jelen volt. 1977. szeptember 5-én Márquez és Graham Greene³⁶ angol író is ott volt azon a repülőgépen, amelyen Omar Torrijos és kísérete Washingtonba utazott, hogy aláírja a Torrijos–Carter-szerződéseket, amelyek eredményeként a Panama-csatorna 2000-ben panamai fennhatóság alá kerülhetett, és a közép-amerikai ország elnyerhette valódi függetlenségét.³⁷ De William Styron amerikai író mellett ő is részt vett Mitterrand beiktatásán és az első díszében, amit Mitterrand az Élysée-palotában adott. A francia elnök később a Becsületrenddel is kitüntette Márquezt.³⁸ Azonban a politikai vezetők nem csak azon körével tartott kapcsolatot, amellyel személyesen is jó viszonyt ápolt, hírnevének köszönhetően szinte bárkihez eljuthatott. Egy alkalommal például együtt ebédelt Henry Kissingerrel,³⁹ de négy-szemközt beszélgetett Mihail Gorbacsovval⁴⁰ is.

Márquez tehát szeretett a hatalom közelében lenni, ám hivatalos tisztséget soha nem vállalt, pedig Latin-Amerikában régi hagyománya van annak, hogy az irodalmi szereplők legalább diplomáciai posztokat töltenek be. A 20. század kezdete

32 García Márquez, 1999.

33 Ignacio Ramonet Miguel (1943–): spanyol származású kultúrtörténész, újságíró, a *Le Monde diplomatique* főszerkesztője.

34 Ramonet, 2014.

35 Carlos Andrés Pérez (1922–2010): venezuelai szocialista politikus, 1974 és 1979, valamint 1989 és 1993 között Venezuela elnöke.

36 Graham Greene (1904–1991): angol író, drámaíró, kritikus. Leghíresebb művei a magyarul is olvasható *Havannai emberünk* (Bp., 1961) és *A csendes amerikai* (Bp., 1957).

37 A Torrijos–Carter-szerződésekről és a Panama-csatorna ügyéről bővebben: Horváth M., 2011.

38 Paternostro, 2019. 277.

39 Henry Kissinger (1923–): amerikai politikus, diplomata, 1973 és 1977 között az Egyesült Államok külügyminisztere.

40 Mihail Gorbacsov (1931–2022): szovjet politikus, 1985–1990 között az SZKP KB főtitkára, 1988–1990-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, 1990–1991-ben a Szovjetunió elnöke.

óta a kontinens legkiemelkedőbb írói és költői szinte kivétel nélkül vállaltak diplomáciai megbízásokat. Rubén Darío⁴¹ Spanyolországban; Miguel Ángel Asturias⁴² Argentínában, El Salvadorban és Franciaországban; Pablo Neruda⁴³ szintén Franciaországban; Carlos Fuentes⁴⁴ Olaszországban, Portugáliában és Franciaországban; Octavio Paz⁴⁵ Svájcban, Franciaországban és Indiában; Alejo Carpentier⁴⁶ Franciaországban volt nagykövet. Márquez perui kollégája, Mario Vargas Llosa⁴⁷ 1990-ben még a dél-amerikai ország elnöki posztjára is pályázott.

A kolumbiai író azonban következetesen elutasított minden hivatalos ajánlatot. Az 1970-es évek elején például a kolumbiai kormány konzuli posztot ajánlott neki Barcelonában, ő azonban nem fogadta el azt.⁴⁸ Még azoktól a szavaktól is ódzkodott, amelyek látszólag hivatalos tisztséget tulajdonítottak neki. Egy interjúban például visszautasította, hogy Mitterrand tanácsadója legyen latin-amerikai ügyekben, mondván, a francia elnöknek nincs szüksége tanácsokra Latin-Amerikával kapcsolatban. „Néha információkra van szüksége. Olyankor beszélünk” – fogalmazott talányosan.⁴⁹ 1993-ban pedig így indokolta, hogy miért nem vágyik arra, hogy Kolumbia kubai nagykövete legyen: „Ha nagykövet lennék, akkor nem jöhetne el az otthonomba [Castro]. Ezenkívül rossz nagykövet lennék. Ha felajánlják, nemet fogok mondani. Azt szoktam mondani, hogy kulturális nagykövet voltam egész életemben, és ez éppen elég.”⁵⁰

A válaszban benne van a magyarázat a hivatalos posztokat elutasító magatartására. Márquez őrizni akarta a függetlenségét, nem akarta, hogy mozgásterét behatárolják a hivatalos feladatokkal járó korlátok, amelyek minden bizonnyal lehetővé tették volna, hogy ápolja bizonyos személyes jellegű kapcsolatait. Sokkal jobban élvezte, hogy a háttérből befolyással lehet egyes folyamatokra, anélkül hogy erről bárkinek is számot kellene adnia. Merthogy a színpalak mögött nagyon is aktív volt politikai kérdésekben, és tevélegesen is részese bizonyos eseményeknek. 1979-ben például közvetítőként segédkezett két angol bankár kiszabadításában, akiket El Salvadorban gerillák raboltak el, megmentve ezzel az életüket,⁵¹ de

41 Rubén Darío (1867–1916): nicaraguai író, költő, politikus, a latin-amerikai modernizmus kiemelkedő alakja. Leghíresebb kötetei a *Los raros* (1893) és a *Prosas profanas y otros poemas* (1896), magyar nyelven csak néhány verse jelent meg.

42 Miguel Ángel Asturias (1899–1974): Nobel-díjas guatemalai író, számos művét kiadták Magyarországon is, például az *Elnök úr* (Bp., 1959) vagy *A zöld pápa* (Bp., 1968) című regényeket.

43 Pablo Neruda (1904–1973): Nobel-díjas chilei költő, számos műve olvasható magyarul, például az *Elemi ódák* (Bp., 1961) című verseskötet.

44 Carlos Fuentes Macías (1928–2012): mexikói író, magyarul olvasható műve például az *Artemio Cruz halála* (Bp., 1966) és *A hadjárat* (Bp., 1995).

45 Octavio Paz Lozano (1914–1998): Nobel-díjas mexikói költő, több verseskötete olvasható magyarul, például a *Fekete sugarak* (Bp., 1971) és a *Paz Napköve* (Bp., 1965).

46 Alejo Carpentier y Valmont (1904–1980): Cervantes-díjas kubai író, számos művét kiadták Magyarországon is, például *A földi királyság* (Bp., 1971) vagy a *Rendszerek és módszerek* (Bp., 1982) című regényeket.

47 Mario Vargas Llosa (1936–): Nobel-díjas perui író, leghíresebb művei *A város és a kutyák* (Bp., 1979) és *a Négy óra a Catedralban* (Bp., 1973).

48 González Bermejo, 2006. 3–30.

49 Dreifus, 1983. 65–78.

50 Streitfeld, 2015. 68–78. [David Streitfeld interjúja Gabriel García Márquezzel, 1993.]

51 García Márquez, 1983.

komoly erőfeszítéseket tett a kolumbiai polgárháború lezárásának érdekében is. Ez utóbbira utalt Raúl Castro⁵² is, amikor 2016 őszén a Kolumbiai Forradalmi Fegyveres Erők (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia, FARC) és a kolumbiai kormány közötti békemegállapodás aláírásakor „a nap legnagyobb hiányzójának” nevezte a két évvel korábban elhunyt író.⁵³

A kubai forradalom támogatója

Ismerkedés Latin-Amerika legújabb forradalmával

Márquez először 1955-ben Párizsban, Nicolás Guilléntől⁵⁴ hallott Fidel Castróról, akihez a kubai költő nagy reményeket fűzött. „Csupán egyetlen reményem van a jövőre nézve – jelentette ki –, egy fiú, aki sokat mozog a Mexikóban. (...) Fidel Castro a neve” – idézte fel később Márquez Guillén szavait.⁵⁵ A Castro testvérek akkortájt szabadultak a börtönből, ahova a Moncada laktanya elleni sikertelen támadás miatt kerültek. Márquez figyelmét felkeltette a téma, és több cikket is szentelt a kubai mozgalomnak, sőt még interjút is készített Fidel és Raúl Castro egyik húgával, Enma Castróval,⁵⁶ amelyben némileg távolságtartóan, de mindenképpen szimpátiával mutatta be a fiatal ügyvédet és leendő gerillavezért.⁵⁷

A forradalom győzelme után Márqueznek szinte azonnal lehetősége nyílt, hogy Kubába utazzon. Bár a forradalom előtt nem vonzotta a szigetország, „az Egyesült Államok kuplerája”,⁵⁸ a győztes felkelés és a diktátor, Fulgencio Batista⁵⁹ elűzése nagy érdeklődést váltott ki belőle, csakúgy, mint sokan másokból Latin-Amerikában. 1959 januárjában Márquez, valamint barátja és kollégája, Plinio Apuleyo Mendoza külföldi újságíróként meghívást kaptak a Batista-diktatúra legvéresekezőbb karhatalmistáinak nyilvános pereire.⁶⁰ A két kolumbiai újságíró Batista hadserege több paraszt meggyilkolásával vádolt ezredesének, Jesús Sosa Blancónak⁶¹ a havannai Sportpalotában lefolytatott tárgyalását követte végig. Blancót halálra ítélték, és bár Márquezék aláírták a család petícióját, amelyben kegyelmet kértek

52 Raúl Castro Ruz (1931–): kubai forradalmár és politikus, 2008 és 2018 között Kuba elnöke.

53 Puig Meneses, 2016.

54 Nicolás Guillén Batista (1902–1989): kubai költő, újságíró, politikai aktivista, több verseskötete is megjelent magyarul, például: *Keserű cukornád* (Bp., 1952), *Kubai elégia* (Bp., 1961).

55 García Márquez, 2020. 216–226.

56 Enma Castro Ruz (1935–): Fidel és Raúl Castro egyik húga, aki pénzügyűjtéssel maga is részt vett a Július 26-a Mozgalom támogatásában.

57 Esteban–Panichelli, 2009. 18–19.

58 García Márquez, 2020. 216–226.

59 Fulgencio Batista y Zaldívar (1901–1973): kubai katonatiszt, 1940 és 1944 között Kuba elnöke, majd 1952 és 1958 között diktátora.

60 Az újonnan létrejött kubai forradalmi kormány azzal akarta leszerelni a nemzetközi közvéleményt, hogy a pereket nyilvánossá tette. Sok más újságíró mellett részt vett a tárgyalásokon Herbert Matthews, a *New York Times* újságírója is.

61 Jesús Sosa Blanco (1907/8–1959): a kubai hadsereg ezredese, a holguíni katonai laktanya parancsnoka. A forradalom győzelme után 56 gyilkossággal vádolták meg, és tárgyalását 17 ezer ember előtt folytatták le.

számára, az egykori katonatisztet végül kivégezték. Mindazonáltal a kolumbiai újságírók igazságosnak és tisztességesnek tartották az eljárást, a forradalmi változás lehetősége lelkesítőleg hatott rájuk.⁶²

A forradalom újságírója

Márqueznak egy évvel később nyílt először lehetősége arra, hogy a kubai forradalmat tevőlegesen is támogassa. A kubai forradalmi kormány Che Guevara⁶³ javaslatára még 1959-ben elhatározta, hogy *Prensa Latina*⁶⁴ néven létesít egy saját hírügynökséget a szerintük ellenséges külföldi médiakörnyezet ellensúlyozására. A hírügynökség megalapításával egy fiatal argentin újságírót, Jorge Ricardo Masetti⁶⁵ bízták meg. 1960-ban Márquez barátját, Mendozat megkeresték a *Prensa Latina*tól, és felkérték, hogy hozza létre az újonnan alapított kubai hírügynökség kolumbiai kirendeltségét. Mendoza csak úgy vállalta a feladatot, ha Márquezt is bevonhatja a munkába. Így Márquez az egész családjával a kolumbiai fővárosba költözött, ahol kollégájával munkához láttak. Feladatuk az volt, hogy a Kubából érkező híreket továbbítsák Kolumbiában, illetve a kolumbiai eseményekről tudósítsák a kubaiakat. Ezzel a feladattal összefüggésben 1960 közepén Márquez újra Kubába utazott, ahol immáron fél évet töltött el. 1961-ben a *Prensa Latina* Kanadába akarta küldeni, hogy ott is nyisson egy új irodát. Oda azonban nem jutott el, mert éppen New Yorkban várta a kanadai vízumát, amikor kubai emigránsok partra szálltak a Disznó-öbölben, Márqueznak pedig szabályosan menekülnie kellett az Egyesült Államokból, mert emigráns kubaiak halálosan megfenyegették, és – mint utólag kiderült – a Szövetségi Nyomozó Iroda (Federal Bureau of Investigation, FBI) is elkezdte őt megfigyelni.⁶⁶

A disznó-öbölbeli inváziós kísérletnek azonban nem ez volt a legsúlyosabb következménye Márqueznre nézve. Az amerikai fenyegetés árnyékában Kuba egyre szorosabbra fűzte kapcsolatait a Szovjetunióval, és 1961. május 1-jén Castro bejelentette, hogy a kubai forradalom hivatalosan is a szocialista útra lép. Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb teret nyertek a Népi Szocialista Párt (Partido Socialista Popular, PSP) Aníbal Escalante⁶⁷ vezette hagyományos, keményvonalas kommunistái. Befolyásukat egyre jobban kiterjesztették az állami intézményekre, így a *Prensa Latina*ra is, ami ellentéteket szült a hírügynökség külföldi újságírói és Escalante csoportja között. Masetti tiltakozásul végül távozott a *Prensa Latina*tól, Márquez és Mendoza pedig követték a példáját. Mendoza számára ez az epizód nyugtalanító fordulatot jelzett a kubai forradalom irányvonalaiban, Márquez a kubai kormány

62 Esteban–Panichelli, 2009. 20. A kérdést magyarul érinti: Horváth E., 2022. 121.

63 Ernesto „Che” Guevara de la Serna (1928–1967): argentin származású kubai orvos, forradalmár, a kubai forradalom egyik vezető személyisége.

64 A *Prensa Latina* máig létezik.

65 Jorge Ricardo Masetti (1929–1964): argentin újságíró, gerillavezér. 1964-ben eltűnt az argentin dzsungelben.

66 Alsema, 2015.

67 Aníbal Escalante Dellunde (1909–1977): kubai kommunista politikus, a PSP egykori vezetője.

iránti szimpátiáját azonban nem halványították el a történetek, bár ezt követően tizennégy évig nem utazott újra Kubába.⁶⁸

A Padilla-ügy

Bár fizikailag távol maradt a szigetországtól, a kubai ügyek a távolból is elérték. 1971-ben Heberto Padilla⁶⁹ kubai költő ügye miatt rendkívül kellemetlen helyzetbe került. Padilla szembekerült a kubai kormánnyal, mert nem a rendszerrel jó viszonyt ápoló Lisandro Otero⁷⁰ *Antonio Urbino passiója*⁷¹ című „forradalmi” regényét méltatta nyilvánosan, hanem inkább a rendszert kritikával illető Guillermo Cabrera Infante⁷² *Trükkös tigrisrió*⁷³ című művét illetve dicséző szavakkal. A költő támadások kereszt-tüzébe került, állásából elbocsátották, személyét „ellenforradalminak” bélyegezték. Végül a dolog odáig fajult, hogy 1971-ben Padillát és feleségét letartóztatták.

A kubai forradalmat addig támogató latin-amerikai írók nyílt levélben tiltakoztak az eljárás ellen. Márquez azonban a levél kiadásának pillanatában nem volt elérhető, ezért barátja, Apuleyo Mendoza – feltételezve az író támogatását – ráírta Márquez nevét is a dokumentumra. Padillát végül szabadon engedték, de nyilvános önkritikát kellett gyakorolnia. Emiatt az első levél aláírói újabb levélben tiltakoztak, amit mindannyian aláírtak, kivéve Julio Cortázar⁷⁴ és Gabriel García Márquezt, aki ezért sok bírálatot kapott latin-amerikai író társaitól, akik Castro melletti elköteleződésként értelmezték tartózkodó hozzáállását. Később Apuleyo Mendoza azon kérdésére, hogy mi készítette arra, hogy író társainál a kubai rendszer számára kedvezőbb magatartást tanúsítson, így válaszolt: „A sokkal jobb és közvetlenebb információ, és az a politikai érettség, ami lehetővé teszi a valóság sokkal higgadtabb, türelmesebb és humánusabb megértését.”⁷⁵

Ennél a homályos magyarázatnál konkrétan fogalmazott 1971. május 29-én a kolumbiai sajtóban megjelentetett nyilatkozatában: egyrészt bírálta a nemzetközi sajtót, amely szerinte kiragadott mondatokat Fidel Castro kultúráról szóló beszédéből, és félremagyarázta azokat, másrészt utalt a nyilatkozattal kapcsolatos véleményére is: „Az az igazság, hogy szerintem az ilyesféle nyilvános üzenetek nem alkalmasak arra, hogy elérjék velük a vágyott kimenetelt, de nagyon is hasznosak az ellenséges propaganda számára.” Ugyanakkor kritikusan megjegyezte, hogy nem

68 Mendoza, 1997. 94–95.

69 Heberto Padilla (1932–2000): kubai költő. Az ellene folytatott eljárás után elhagyta Kubát. Csupán néhány verse olvasható magyarul, például az *Adományok* című költemény Nagy László fordításban. A Padilla-ügyről lásd még: Csikós, 2020. 207–209.

70 Lisandro Otero González (1932–2008): kubai író, újságíró, a szóban forgó kisregényen kívül más művei is olvashatók magyarul: *Uraim, ez a helyzet!* (Bp., 1965) és a *Babilon, eljött a te ítéleted!* (Bp., 1978).

71 A kisregény magyarul is olvasható: *Antonio Urbino passiója* (Bp., 1967).

72 Guillermo Cabrera Infante (1929–2005): kubai író, esszéíró, kritikus; 1965-ben elhagyta Kubát.

73 A spanyolul *Tres tristes tigres* (1965) címet viselő regény sokáig elérhetetlen volt magyarul, mígnem 2020-ban kiadták *Trükkös tigrisrió* (Pécs, 2020) címmel.

74 Julio Cortázar (1914–1984): argentin író, a 20. századi dél-amerikai irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja, számos kötetét kiadták magyar nyelven is, például a *Nagyítás* (Bp., 1977), *Az összefüggő parkok* (Bukarest, 1983) című novellásköteteket.

75 Mendoza, 1997. 134.

hisz abban, hogy Padilla önszántából gyakorolt volna önkritikát, és a hasznosságában is kételkedett: „Nem tudom, hogy Padilla árt-e a forradalomnak a viselkedésével, az viszont biztos, hogy az önkritika sokat árt [a forradalomnak].” Abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy ha „sztálinista tendenciák” indulnának el Kubában, akkor azoknak maga Castro fogja elejét venni. „1961-ben volt egy kísérlet sztálinista módszerek bevezetésére, és akkor azt Fidel Castro nyilvánosan elítélte, és csírájában fojtotta el. Nincs okunk azt gondolni, hogy nem fog ugyanez történni most, mivel a kubai forradalom vitalitása, egészsége nem csökkent azóta.” Ezek után újra hitet tett a kubai forradalom mellett: „Természetesen nem szakítok a kubai forradalommal. (...) Nem: a kubai forradalom alapvető fontosságú esemény Latin-Amerika és az egész világ számára, és a mi szolidaritásunkat nem befolyásolhatja egy hiba a kultúrpolitikában, még ha ez a hiba mégoly nagy és komoly, mint Heberto Padilla gyanús önkritikája.”⁷⁶

Márquez végül nagyobb presztízsveszteség nélkül „túlélte” a Padilla-ügyet. A tiltakozó levelek aláírói közül voltak, akik végleg elfordultak a kubai forradalomtól, így tett például Mario Vargas Llosa, mások, például Carlos Fuentes, később visszatáltak Kubához. Márquez pedig – aki ekkor még nem volt közeli kapcsolatban Fidel Castróval – még csak ezután került igazán szoros viszonyba a kubai forradalommal és vezetőjével. Érdekes fordulata az ügynek, hogy saját bevallása szerint 1980-ban – immáron Castro barátjaként – éppen Márquez volt az, aki Padillának segített elhagyni a szigetországot.⁷⁷

Visszatérés Kubába

Márquez végül 1975-ben tért vissza Kubába, és egyből keresni kezdte a kubai forradalom támogatásának lehetőségeit. Újságíróként cikkeket akart írni a kubai forradalomról. Ezzel egyrészt a maga eszközeivel segíteni szeretne volna a kubai forradalmi folyamatot, másrészt el akarta nyerni a kubai vezetés bizalmát. Beutazta Kubát, és élményeiből és megfigyeléseiből egy háromrészes cikksorozatot írt *Cuba, de cabo a rabo* (Keresztül-kasul Kubán) címmel. Ezt követte egy hosszú cikk Kuba angolai beavatkozásáról,⁷⁸ amelynek a hadművelet elnevezése után az *Operación Carlota* (Carlota hadművelet) címet adta.

Később egy riportköteten is dolgozott, amelyben a saját megfogalmazása szerint kendőzetlen őszinteséggel kívánta bemutatni a kubai mindennapokat, nem hallgatva el a nehézségeket sem, amelyekkel a szigetország küzdött. Ez azonban soha nem jelent meg, amit ő maga 1983-ban azzal magyarázott, hogy a kötet írásának három éve alatt az elkészült szövegrészletek időről időre elavultak, mert – ahogy azt valahol nyilatkozta – „a valóság túl gyorsan változott Kubában”. Kitérő választ adott arra a kérdésre, hogy nem Kubából beszéltek-e le a kötet kiadásáról, attól tartva, hogy rossz fényt vetne az országra. Azt ugyan elismerte, hogy egyes

⁷⁶ A nyilatkozatot idézi: Guibert, 2006. 53–54.

⁷⁷ Esteban–Panichelli, 2009. 49.

⁷⁸ 1975 és 1991 között 430 ezren szolgáltak az Angolába küldött kubai, úgynevezett internacionalista missziókban, soraikban harcoló katonai egységek, illetve civilek, orvosok, mérnökök, tanárok, építőmunkások is.

részei alkalmasak lettek volna arra, hogy felhasználják őket Kuba ellen, mégis azt mondta, hogy valamilyen eseményre, például a Kuba elleni blokád feloldásának pillanatára várt a kiadással.⁷⁹

Fidel Castro barátja

A cikkeinek és ismeretségeinek köszönhetően Márqueznek sikerült bekerülnie a kubai kormány legfelsőbb köreibe, és az 1970-es évek végétől már magát Fidel Castrót is a barátjának mondhatta. Ráadásul az 1982-ben neki ítelt Nobel-díj után a kubai kormánytól kapott egy házat Havannában, így egyre több időt töltött a szigetországban.

Fidel Castróval való barátsága több tényezőn alapult. Valószínűleg szerepet játszott a másik hírneve. Fidel Castro az egész világon ismert politikus volt, aki rendkívül kevés embert engedett magához közel, így a befolyásos, hatalommal rendelkező emberek közelségét kereső Márquez érdeklődését joggal kelthette fel. A kolumbiai író közeledésében nyilvánvalóan szerepet játszott az ideológiai meggyőződés is. Márquez ugyanis, mint láthattuk, kezdettől fogva szimpatizált a kubai forradalommal, ezért nem meglepő, hogy kíváncsi volt annak vezetőjére. Az, hogy kapcsolatuk túlléphetett az egyszerű politikai szövetségen, a személyes szimpátiának és a több ponton is közös érdeklődésnek volt köszönhető.

A *Playboynak* adott interjújában Márquez elmondta, hogy bár beszélnek politikáról Castróval, messze nem annyit, mint amennyit a külvilág feltételez. Azt állította, hogy bármilyen hihetetlen, barátságuk alapja az irodalom iránti közös érdeklődésük.⁸⁰ Márquezt illetően nem meglepő, hogy érdeklődött az irodalom iránt, Castro esetében viszont nem volt magától értetődő ez a szenvedély. Mégis, a kubai vezető lelkes olvasóként rajongott az irodalomért. Márquez így mesélt erről 1982-ben: „Fidel Castro falja a könyveket, rajong az irodalomért, minden időt irodalmáért, nagy irodalmi műveltsége van, és még a legnehezebb körülmények közt is mindig ott van a keze ügyében egy érdekes könyv, hogy ha akad egy-két üres perce, azzal töltse.”⁸¹

Márquez ki is használta Castro irodalom iránti érdeklődését, és rendszeresen ellátta a kubai vezetőt olvasnivalóval: „Akármikor, amikor Kubába utazom, mindig viszek egy csomó könyvet Fidelnek. Érkezésem után általában odaadom a könyveket az egyik munkatársának, és megyek a dolgomra. Néhány héttel később, amikor végre lehetőségünk nyílik beszélgetni, addigra [Castro] elolvasott mindent, és ezer témánk van. Emlékszem, egyszer ott hagytam neki egy példányt Bram Stoker Drakulájából, ami egy igazán fantasztikus könyv, de az értelmiségiek nem tartják értékesnek. Nos, egy éjjel – körülbelül hajnali kettő körül – elvittem Fidelnek ezt a könyvet. Fidellel mindig ilyen furcsa időpontokban lehet találkozni. Ilyen az élete. Azon az éjjelen sok fontos állami iratot kellett elolvasnia és mérlegelnie. Körülbelül

79 Dreifus, 1983. 65–78.

80 Uo.

81 Bonnett, 2006. 22.

egy órát beszélgettünk, majd másnap délben újra találkoztunk. »Gabriel, jól kiszúrtál velem!« – mondta. »Az a könyv; egy percet sem tudtam aludni.« Elolvasta a Drakulát hajnali négy és délelőtt tizenegy között. És ez a személyiségének egy olyan aspektusa, amelyet kevesen ismernek, és amely miatt ez a barátság kialakulhatott.⁸²

Graham Greene is utalt rá, hogy Castro valószínűleg Márquez ajánlására olvasta el *Monsignor Quixote* című regényét,⁸³ de a kubai elnök hetvenedik születésnapjára például Márquez egy spanyol szótárt ajándékozott neki, aminek Castro nagyon örült.⁸⁴ Azt, hogy Márquez milyen nagyra értékelte Fidel Castro irodalmi műveltségét (és intellektuális képességeit), jól mutatja az írónak a *Playboy* magazinnak adott 1983-as interjúban elárult műhelytitka. Miután felismerte Castro azon képességét, hogy legapróbb hibákat és ellentmondásokat is képes észrevenni, elküldte Castrónak az *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája*⁸⁵ című 1981-es könyvének kéziratát, hogy az mintegy olvasószerkesztőként megjegyzésekkel lássa el.⁸⁶

Bár az évek során valóban közel került Castróhoz, barátságuknak azért voltak határai. A kubai elnök még Márqueznek sem engedett betekintést a magánéletébe. Mindig az író havannai házában vagy más helyszíneken találkoztak, Márquez soha nem járt Castro otthonában, nem is tudta, hogy hol él a kubai elnök. Ennek lehetnek biztonsági okai is, mint ahogyan erre Márquez is utalt, amikor elmondta, hogy ezt soha nem is akarta tudni, mivel nem szeretett volna olyan információk birtokában lenni, melyeket véletlenül elárulhatott volna.⁸⁷ Ugyanakkor Castro számára magánéletének védelme nemcsak lakóhelyének eltitkolását jelentette. 1999-ben, amikor barátságuk már évtizedekre nyúlt vissza, a kolumbiai író ezt nyilatkozta: „Rendkívüli módon őrzi a magánéletét. Például soha nem mutatott be a feleségének, de még csak nem is tett említést róla nekem. Egyszer találkoztam csak vele, amikor Fidel különgépén megjelent, és bemutatkozott nekem. Nem tudom, hogy igaz-e, de azt beszélik, hogy Fidel még Raült sem mutatta be a feleségének! Ami számára magánügy, az a legmagánabb magánügy. (...) Úgy vélem, hogy sok embernél jobban ismerem Fidelt, és igaz barátnak tartom, de hogy kicsoda Fidel, a magánember? Milyen ember igazából Fidel? Senki sem tudja.”⁸⁸

Az irodalom (és a főzés) mellett a politika, a világ, Latin-Amerika és Kuba eseményei is rendszeres témájuk volt. Márquezt irodalmi műveltsége mellett Castro politikai elemzőkészsége is lenyűgözte, amit gyakran méltatott nyilvánosan, ha a kubai elnökről kérdezték. „Nagyon csodálom Fidelben azt, ahogyan képes átlátni a dolgokat az elejüktől a legvégső következményeikig, ahogyan képes összefüggéseibe helyezni a dolgokat. Sokszor tanúja voltam már ennek. Egy alkalommal sokáig nem nevezték meg az elnökjelölteket az Egyesült Államokban. Fidel azt mondta nekem, hogy ha nem kapnak észbe, akkor egy ismeretlen fog becsusszanni, és ő lesz az

82 Dreifus, 1983. 65–78.

83 Greene, 1989. 265.

84 Krauze, 2011. 335.

85 García Márquez, 2010.

86 Dreifus, 1983. 65–78.

87 Anderson, 1999.

88 Uo.

elnök. Nem egészen három héttel később Carterről kezdtek beszélni, és Carter végül az Egyesült Államok elnöke lett. (...) Ez olyan, mintha amikor Fidel meglátja a jéghegy csúcsát, akkor azonnal el tudná képzelni a felszín alatti részét, amiről mindannyian tudjuk, hogy a teljes méretének a hétnyolcada” – nyilatkozta 1988-ban.⁸⁹

Mindazonáltal nem minden kérdésben értettek egyet, és az a szoros baráti viszony, ami a közös érdeklődés alapján kettejük között kialakult, lehetőséget adott Márqueznek arra, hogy ellenvéleményét Castróval is megossza. Jellemző nézetkülönbség volt közöttük a Szovjetunió megítélésével kapcsolatban. Márquez például helytelenítette a Szovjetunió bevonulását Csehszlovákiába 1968-ban, amit Castro, ha nem is szívesen,⁹⁰ de végül nyíltan támogatót. „Az egyetlen különbség az én álláspontom és Fidel Castróé között (nem mindent látunk ugyanúgy), hogy ő végül megvédte a szovjet beavatkozást, amit én soha nem fogok megtenni.”⁹¹

Évtizedekkel később a Szovjetunió végső időszaka is megosztó témává vált kettejük között. Márquez úgy vélte, hogy Gorbacsov reformpolitikája (peresztrojka) új lendületet és emberibb arcot adhat a szocializmusnak. Személyesen is találkozott a szovjet főtitkárral, és beszélgetésükről 1988 januárjában ezt nyilatkozta: „Gorbacsov azt mondta, hogy ha egy olyan ország, mint az övé, meg tud tenni ilyesmit, és sikerül felszabadítania magát, akkor az egész világ felszabadul, és ez nagyszerű pillanat lesz az emberiség számára, én pedig úgy vélem, hogy igaza van.”⁹² Castro másként látta a helyzetet. Ő a szovjet segélyekre nagyban támaszkodó Kuba vezetőjeként a peresztrojkaiban egyrészt a gazdasági segítségnyújtás elapadását látta, másrészt egy olyan folyamat nyitányát, ami a világ erőegyensúlyának felbomlásához vezethet, s ennek következtében az Egyesült Államok riválisok nélküli egyedüli szuperhatalommá válhat.⁹³ „Higgy nekem, Gabo, ebből katasztrófa lesz” – mondta Castro az írónak.⁹⁴

Az elvi ellentétén túl 1989-ben Márquez egy komolyabb dilemmával is szembesült, amikor Kubában kábítószer-kereskedelem és hazaárulás vádjával perbe fogták és elítélték a forradalom négy prominens tagját: Arnaldo Ochoát,⁹⁵ Antonio⁹⁶ és Patricio de la Guardiát,⁹⁷ valamint José Abrantest.⁹⁸ A széles körben vitatott per Antonio „Tony” de la Guardia miatt érinthette különösen érzékenyen a kolumbiai író. Márquez baráti viszonyt ápolt az amatőr festőként is alkotó Tony de la Guardiával,⁹⁹ akinek egyik festményét a kolumbiai író havannai házának falán őrizte. Ráadásul, De la Guardia lánya a Prensa Latinát alapító Jorge Ricardo Masetti fiának, Jorge

89 Cato, 2006. 148–153.

90 Farber, 2018.

91 García Márquez, 1983.

92 Cato, 2006. 148–153.

93 Oppenheimer, 1992. 102.

94 Uo. 101.

95 Arnaldo Tomás Ochoa Sánchez (1930–1989): Kuba angolai csapatainak főparancsnoka.

96 Antonio de la Guardia y Font (1939–1989): a kubai belügyminisztérium ezredese.

97 Patricio de la Guardia y Font (1939–): a kubai hadsereg tábornoka.

98 José Abrantes Fernández (n. a. – 1991): kubai katonatiszt, belügyminiszter.

99 Krauze, 2011. 359.

Masettinek¹⁰⁰ volt a felesége. Az ifjabb Masettinek Márquez szegről-végről még rokona is volt, ugyanis az egykori argentin újságíró másik gyerekének, vagyis Jorge féltestvérének ő volt a keresztapja.¹⁰¹

Ismerve Márquez befolyását Castróra, Jorge Masetti és felesége a kolumbiai íróhoz fordult, hogy segítsen megóvni Tony életét, de Márquez ettől függetlenül is igyekezett közbenjárni a halálbüntetésre ítélt vádlottak érdekében. Amikor Castro felkereste az otthonában, Márquez jelezte neki, hogy amennyiben az elítélteket kivégzik, azért az egész világ őt fogja felelősnek tartani. „Nem lennék a helyedben. Mert ha kivégzik őket, a világon senki sem fogja elhinni, hogy nem te adtad rá a parancsot” – mondta Castrónak, aki azzal védekezett, hogy a bíróság egyhangú döntése volt, hogy Arnaldo Ochoa és Tony de la Guardia halált érdemel, és ezzel az állami intézmények nagy része is egyetértett. Márquez erre finoman megjegyezte, hogy talán az az oka ennek, hogy azt mondták, amit szerintük hallani akart. Castro kételkedett ebben, és Márquez látta, hogy a dolog el van döntve. Nem tévedett: Ochoát és Antonio de la Guardiát 1989. július 13-án kivégezték.¹⁰²

Márquez Castróval való barátságát azonban ez az incidens sem árnyékolta be tartósan. II. János Pál pápa 1998-as kubai látogatása idején a nyilvánosság előtt is együtt mutatkoztak, amivel nagy feltűnést keltenek.

Nem hivatalos diplomata

Márquez az 1970-es évek elejétől Latin-Amerikában, a Nobel-díj után pedig a világ minden táján nagy tekintélyű, ismert személyiség lett, és bár a neki felajánlott hivatalos tisztségeket következetesen visszautasította, ez nem jelentette azt, hogy nem hivatalosan nem vállalt szerepet politikai kérdésekben. Ebből aztán kellemetlen félreértések is adódtak. 1981-ben szabályosan el kellett menekülnie hazájából, mert a kolumbiai kormány azzal vádolta meg, hogy Fidel Castróval együtt köze van az Április 19-e Mozgalom (*Movimiento 19 de Abril, M-19*) gerillaszervezet megjelenéséhez. Végül aztán tisztázódott az ügy, és az 1982-ben hatalomra kerülő új elnök, Belisario Betancur hivatalos védelmet ígérve hívta vissza az országba az időközben Nobel-díjjal kitüntetett író.¹⁰³

Az Egyesült Államok is gyanakodva figyelte Márquez közeledését Kubához és Castróhoz. 1977-ben maga Zbigniew Brzezinski¹⁰⁴ ismerte el, hogy Márqueztől Castróval való kapcsolata miatt tudatosan tagadják meg a vízumot az Egyesült Államokba.¹⁰⁵ Bár később ez az ügy is rendeződött, az amerikai politikai körök abban

100 Jorge Masetti (1955–): Jorge Ricardo Masetti argentin újságíró fia, a kubai titkosszolgálat ügynöke, az Ochoa-ügy után feleségével elhagyta Kubát, és Franciaországban telepedett le.

101 Masetti, 2002. 94.

102 Oppenheimer, 1992. 117–118.

103 Anderson, 1999.

104 Zbigniew Kazimierz Brzezinski (1928–2017): lengyel származású politológus, politikus. 1977 és 1981 között Jimmy Carter nemzetbiztonsági tanácsadója.

105 Paternostro, 2019. 276.

nem tévedtek, hogy Márquez a maga eszközeivel támogatni kívánta Kubát. Ennek jegyében barátaival is igyekezett megismertetni a szigetország forradalmát, például William Sytron és felesége így jutott el Kubába.

Hasonló célt (is) szolgált az általa 1986-ban a kubai San Antonio de los Bañosban megalapított Nemzetközi Film- és Tévészola (Escuela Internacional de Cine y TV, EICTV). Ezt a ma is működő intézményt egyrészt azért hozta létre az 1950-es években Olaszországban maga is filmes tanulmányokat folytató író, hogy az ottani képzéssel elősegítse a *Nuevo Cine Latinoamericano* néven ismertté vált politikailag aktív, innovatív filmes mozgalom fejlődését.¹⁰⁶ Ennek részben az a meggyőződés lehetett az oka, ahogyan a mozgóképes kifejezési formáról gondolkodott. „Azt szeretném, ha a mozi, mint művészi kifejezési forma, Latin-Amerikában ugyanolyan értékkel bírna, mint amilyennel jelenleg az irodalom bír” – nyilatkozta az 1980-as évek végén.¹⁰⁷ Másrészt ezzel az iskolába járó külföldi diákok és az oda meghívott vendég előadók szintén alaposabban megismerkedhettek Kubával, amiből a szigetországnak közvetett előnyei származhattak. Az EICTV-ben mások mellett olyan nevek fordultak meg, mint Francis Ford Coppola,¹⁰⁸ George Lucas¹⁰⁹ vagy Szabó István.¹¹⁰ Az iskolát a kolumbiai író anyagilag is igyekezett támogatni. Az 1980–1990-es években az amerikai és európai újságíróktól tízezer dollárt kért egy-egy interjúért, és az így szerzett pénzt az EICTV-nek ajánlotta fel.¹¹¹

Legalább két esetben nem csupán saját indíttatásból, hanem kimondott felkérésre működött nem hivatalos diplomataként az Egyesült Államok és Kuba relációjában. Az első ilyen alkalom 1994-ben, az úgynevezett *balsero*-válság¹¹² idején történt. Bill Clinton amerikai kormánya a színpalak mögött közvetlen kapcsolatot akart kiépíteni a kubai kormánnyal, hogy véget vessenek a Kubából kiáramló menekült-hullámnak. Jimmy Carter¹¹³ egykori amerikai, valamint Carlos Salinas de Gortari¹¹⁴ korábbi mexikói elnök is dolgozott az ügyön. Amikor aztán az utóbbi azt a kérést kapta a Fehér Házból, hogy szükség lenne még egy „teljes mértékben diszkrét közvetítőre, akinek azonnali és közvetlen összeköttetése van Castróhoz”, rögtön tudta, hogy erre a feladatra a legmegfelelőbb ember Gabriel García Márquez. Azzal azonban nem számoltak, hogy Márquez elsősorban Fidel Castróhoz volt lojális, ezért nem egészen úgy teljesítette a feladatot, ahogy azt az amerikai kormány szeretete volna.

106 Rocco, 2014. 40.

107 Cato, 2006. 148–153.

108 Francis Ford Coppola (1939–): *A keresztapa*-trilógia (1972, 1974, 1990) és az *Apokalipszis most* (1979) Oscar-díjas amerikai film rendezője.

109 George Lucas (1944–): amerikai producer és filmrendező, a *Csillagok háborúja* (1977–) filmek megalkotója.

110 Szabó István (1938–): a *Mephisto* (1981) Oscar-díjas magyar film rendezője.

111 Oppenheimer, 1992. 100.

112 Az 1990-es évek elején, miután Kuba a Szovjetunió összeomlása miatt rendkívül nehéz gazdasági helyzetbe került, több mint negyvenezer ember próbálta elhagyni a szigetországot az Egyesült Államok felé balseronak nevezett, házilag készített tutajokon.

113 Jimmy Carter (1924–): amerikai politikus, 1977 és 1981 között az Egyesült Államok 39. elnöke.

114 Carlos Salinas de Gortari (1948–): mexikói közgazdász és politikus, 1988 és 1994 között Mexikó 60. elnöke.

Castro ugyanis hajlandó volt egyeztetni a kivándorlási válság megoldásáról, de azt szerette volna, ha a tárgyalások az Egyesült Államok Kuba elleni gazdasági blokádjára is kiterjednek. Márquez ennek tudatában közelített Clintonhoz. Az alkalmat William Styron szokásos éves fogadása szolgáltatta 1994. augusztus 29-én, amikor is a Styron házaspár híres írókat, politikusokat és diplomátákat látott vendéggül Martha's Vineyard-i otthonában. Ezen a társasági eseményen részt vett az amerikai elnök és Márquez is. Mivel a jelenlévők nem tudtak az amerikai és a kubai kormány közötti titkos puhatolózásról, úgy emlékeztek vissza, hogy Márquez és a szintén jelen lévő Carlos Fuentes „önszorgalomból” győzködni kezdték az amerikai elnököt, hogy foglalkozzon a Kuba elleni blokáddal, Clinton azonban ettől látványosan elzárkózott, és kapva kapott az alkalmon, amikor az egyik vacsoravendég az irodalomra terelte a szót.¹¹⁵

Clintont nem érthette váratlanul, hogy Márquez Kubáról akar beszélni vele, minthogy közvetve ő bízta meg a kapcsolat kiépítésével, az viszont igen, hogy nem egészen azt a témát hozta fel, amit ő szeretett volna. Márquez végül négy szemkört is tudott beszélni Clintonnal, aki azt az üzenetet küldte Castrónak, hogy ha a balszerkezés folytatódik, arra az Egyesült Államok „nagyon más választ fog adni”, mint a marieli hajóhíd (*Mariel-boatlift*)¹¹⁶ idején Jimmy Carter kormánya. A vacsorát követő napon a mexikói kormány különgépével, amit Salinas biztosított számára, Márquez azonnal Havannába utazott, hogy beszámoljon Castrónak a Clintonnal folytatott beszélgetésről.¹¹⁷

A másik eset szintén a Clinton-kormányzat idején történt, 1998-ban. Ez alkalommal eredetileg is Castro volt a megbízó. 1992 és 1997 között tizenhárom terror támadás történt kubai turisztikai célpontok ellen, amelyekért a kubai kormány az Egyesült Államokban élő emigránsokat tette felelőssé, és aggodalmait az amerikai kormánnyal is igyekezett megosztani. Amikor 1997 szeptemberében a havannai Copacabana Hotelben elkövetett bombamerényletben egy olasz turista meg is halt, már az amerikai kormány is késznek mutatkozott arra, hogy felvegye a kapcsolatot a kubaiakkal, sőt az Egyesült Államok havannai érdekképviseletén keresztül hírszerzési információkat osztott meg a kubai kormánnyal esetleges további támadásokkal kapcsolatban. Párbeszéd kezdődött a terroristák elleni küzdelem terén (ahogyan korábban már volt kábítószer-ellenes együttműködés a két ország között), és az amerikaiak felajánlották a kubaiaknak, hogy szívesen vesznek olyan információkat tőlük, amelyekkel meg lehet találni a felelősöket.¹¹⁸

Ekkor Castro Márquezhez fordult, akivel egy saját kezűleg írt memorandumot akart eljuttatni Clintonhoz, amelyben Kuba álláspontját közölte a két ország civilizált együttélésének minimális feltételeiről. Egyúttal azzal is megbízta az író, hogy kedvező fogadtatás esetén szóban vesse fel a két ország bűnüldöző szerveinek lehetséges együttműködését a Kubát támadó terroristák elleni küzdelemben.

115 Paternostro, 2019. 279–281.

116 1980-ban a kubai kormány engedélyezte, hogy az országot elhagyni kívánók a marieli kikötőből hajókon az Egyesült Államokba távozzanak. Fél év alatt mintegy 125 ezer ember hagyta el így Kubát.

117 LeoGrande-Kornbluh, 2015. 287–292.

118 Uo. 333–334.

Márquez Washingtonban César Gaviria korábbi kolumbiai elnök, az Amerikai Államok Szervezete (Organization of American States, OAS) akkori főtitkárának segítségével fel is vette a kapcsolatot Clinton stábjával, be is jutott a Fehér Házba, ám végül csak az amerikai elnök tanácsadóinak sikerült az üzenetet kézbesítenie.¹¹⁹ Márquez tehát elvégezte a rábízott feladatot, ám a kívánt végeredmény elmaradt, mivel az amerikai hatóságok a szállodarobbantások felelősei helyett a Kuba elleni támadások hátterének felderítésével megbízott kubai hírszerzőket tartóztatták le Floridában.

Összefoglalás

Összességében elmondhatjuk, hogy Márquez kapcsolata Kubával eredetileg a politikai meggyőződése nyomán jött létre. A Fidel Castróval való barátságának elmélyülésében az azonos világnézet mellett nagy szerepet játszott az egymás iránti kölcsönös érdeklődés és csodálat. Éppen ezért van jelentősége ennek a barátságnak az anatómiáját vizsgálni, mert egyrészt kézzelfogható következményei voltak egyes emberek életében, másrészt hatással volt bizonyos politikai folyamatokra. Márquez azon kevesek közé tartozott, akik bizalmi viszonyban voltak a kubai vezetővel, ami lehetővé tette a kolumbiai író számára, hogy hangot adjon az ellenvéleményének és vitatkozzon Castro nézeteivel, és olykor kedvező hatást tudott gyakorolni Castróra.¹²⁰ Egyes kérdésekben ugyan – például az Ochoa-ügyben – nem sikerült befolyásolnia Castrót, Márquez saját bevallása szerint a kubai elnökhöz és politikai vezetéshez fűződő viszonyának köszönhetően el tudta érni, hogy „több mint kétezer ember” elhagyhassa a szigetországot.¹²¹ Még olyan valóban ellentmondásos ellenzékiek szabadon engedését is elérte, mint például Reinol González,¹²² aki 1961-ben felgyújtotta az El Encanto bevásárlóközpontot, ahol egy ember meg is halt.¹²³

A kubai rendszer nyilvános bírálattól mindig tartózkodott, ez azonban nem jelentette azt, hogy ne látta volna annak hibáit, és szűk körben – akár Castrónak is – ne tette volna szóvá azokat. A kubai forradalom elkötelezett támogatójaként azonban mindvégig lojális maradt a szigetország politikai berendezkedéséhez, és óvakodott attól, hogy nyilvános megszólalásaival „muníciót adjon” a Kubát bírálóknak. Ugyanakkor olykor tett olyan dolgokat, amelyek nyilvánvalóan nem tetszhettek a kubai vezetésnek, beleértve Castrót is. Egy riportban például arról beszélt, hogy néha meg is látogatta azokat az emigráns kubaikat, akik az ő közreműködésének köszönhetően távoztak Kubából. „Néha – bár nem gyakran – elmegyek Miami-ba, és azoknál az embereknél lakom, akiknek segítettem kijutni. Nagyon pro-

119 Morais, 2015. 192–198.

120 Oppenheimer, 1992. 100.

121 Anderson, 1999.

122 Reinol González González (1932–2021): kubai ellenzéki vezető, aki tizenhat évet töltött börtönben Kubában.

123 Martin, 2009. 402–405.

minens *gusanóknál*,¹²⁴ ők pedig felhívják a barátait és nagy bulikat rendeznek. Gyerekeik megkérnek, hogy dedikáljak nekik könyveket. Néha olyan emberek is felkeresnek, akik bírálják engem. Szűk körben azonban más arcukat mutatják” – mesélte 1999-ben.¹²⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a *gusano* szó használata ebben a kontextusban némi tudathasadásos állapotot jelez, mivel egyszerre beszél a floridai emigránsok iránti szimpátiájáról, és használja rájuk a kubai kormány dehonosztáló kifejezését. Valószínűleg ez a kettősség a kubai rendszerhez való viszonyulásának egészét meghatározta. Egyszerre volt kész szembemenni vele, és maradt hozzá a végsőkig lojális.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Gabriel García Márquez politikai aktivistaként is autonóm személyiség volt, aki nem engedte magát korlátok közé szorítani, még ha politikai meggyőződése és személyes motivációi miatt egész életében kitért Kuba mellett. Azt viszont nem lehet tőle elvitatni, hogy egész életében igyekezett befolyását jó ügyek – például a politikai foglyok kiszabadítása vagy a kubai–amerikai viszony javítása – szolgálatába állítani.

A kubaiak a magukénak érezték Márquezt. Amikor megkapta a Nobel-díjat, úgy ünnepelték, mintha őket érte volna a kitüntetés, Raúl Castro pedig egy alkalommal a legnagyobb „nem Kubában született kubai írónak nevezte”.

Végezetül egy példa arra, hogy Márquez Kubával való szoros kapcsolatából hogyan profitált Magyarország. A kolumbiai író korszakos jelentőségű műve, a *Száz év magány* kubai közvetítéssel jutott el Magyarországra már jóval a világhírűvé válása előtt. Kulin Katalin irodalomtörténész egy interjújában felidézte, hogy amikor kubai ösztöndíjasként megismerkedett Márquez frissen megjelent regényével, akkor kutatási érdeklődése ennek hatására fordult a spanyol középkortól az új latin-amerikai próza felé, és kandidátusi értekezésének témájául is ezt a művet választotta. „Amikor hazaértem [Kubából], 1968 őszétől már García Márquezt tanítottam, valószínűleg a világon először. Kongresszuson is tartottam róla előadást, és hihetetlen érdeklődést tapasztaltam, hiszen akkoriban még senki nem tudott róla semmit” – emlékezett vissza 2017-ben.¹²⁶ Kulin kutatásaiból tanulmánykötet is készült *Mítosz és valóság* címmel,¹²⁷ ami 1977-ben, vagyis öt évvel azelőtt jelent meg, hogy Márquez Nobel-díjat kapott. Kulin javasolta Székács Verának a regény lefordítását is, aki szintén a kubai kapcsolatának köszönhetően jutott hozzá a könyvhöz. Fayad Jamís¹²⁸ kubai költő küldte el neki egy példányát, közvetlenül a megjelenése után.¹²⁹

124 „Féreg, pondró” – a kubai politikai vezetés által előszeretettel használt kifejezés a Floridában élő kubai emigránsokra.

125 Anderson, 1999.

126 Horváth L., 2017.

127 Kulin, 1977.

128 Fayad Jamís (1930–1988): kubai költő, festő, újságíró, műfordító. Festőként a „Tizenegyek” nevet viselő kubai modernista festőcsoport tagja. József Attila verseinek spanyol nyelvre ültetője, magyarul például a *Kődobás* (Bp., 1968) vagy *A 12-es és 23-as utca keresztveződésénél* (Bp., 2015) című verseskötetei olvashatók.

129 Székács, 2007.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Alsema

2015 Alsema, Adriaan: FBI Spied on Nobel Laureate Gabriel Garcia Marquez for 24 Years. In: *Colombia Reports*, September 6, 2015. <https://colombiareports.com/fbi-spied-on-nobel-laureate-gabriel-garcia-marquez-for-24-years/> (az összes internetes forrás letöltése: 2022. december 22.).

Anderson

1999 Anderson, Jon Lee: The Power of García Márquez. Can the Nobel Prize-Winning Novelist Rescue Colombia? In: *The New Yorker*, September 27, 1999. <https://www.newyorker.com/magazine/1999/09/27/the-power-of-garcia-marquez>.

Bonnett

2006 *A világ, ahogy Gabriel García Márquez látja*. Bonnett, Piedad válogatása. Bp., 2006.

Cato

2006 Cato, Susana: Soap Operas Are Wonderful: I Always Wanted to Write One. In: *Conversations with Gabriel García Márquez*. Ed.: Bell-Villada, Gene H. Jackson, 2006. 148–153.

Csikós

2020 Csikós Zsuzsanna: Alkotói szabadság vagy forradalmi hűség? A Castro-rendszer viszonya az írókhoz és az irodalomhoz az 1960-as években. In: *Diktátorok és diktatúrák a Karib-térségben*. Szerk.: Csikós Zsuzsanna – Horváth Emőke. Bp., 2020. 201–220.

Dreifus

1983 Dreifus, Claudia: Playboy Interview: Gabriel García Márquez: A Candid Conversation with the Nobel Prize Winner about His Novels, His Friend Fidel Castro, and Life, Love, and Revolution in Latin America. In: *Playboy*, 30. (1983) 2. sz. 65–77., 172–178.

Esteban–Panichelli

2009 Esteban, Ángel – Panichelli, Stéphanie: *Fidel & Gabo: A Portrait of the Legendary Friendship between Fidel Castro and Gabriel García Márquez*. New York, 2009.

Farber

2018 Farber, Samuel: Cuba in 1968. In: *Jacobin*, 2018. 04. 29. <https://jacobin.com/2018/04/cuba-1968-fidel-castro-revolution-repression>.

García Márquez

1983 García Márquez, Gabriel: „Our Own Brand of Socialism.” [Interjú Gabriel García Márquezzel.] In: *New Left Review*, 1983. I/138. sz.

1999 García Márquez, Gabriel: El enigma de los dos Chávez. In: *Revista Cambio*, 1999. február 16. <https://www.arcoiris.com.co/2013/03/hugo-chavez-visto-por-gabriel-garcia-marquez/>.

2010 García Márquez, Gabriel: *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája*. Bp., 2010.

2017 García Márquez, Gabriel: *Utazás Kelet-Európában*. Bp. 2017.

2020 García Márquez, Gabriel: Nem jut eszembe semmilyen cím. In: García Márquez, Gabriel: *Az évszázad botránya. Publicisztikai írások (1950–1984)*. Bp., 2020. 216–226.

González Bermejo

2006 González Bermejo, Ernesto: And Now, Two Hundred Years of Solitude. In: *Conversations with Gabriel García Márquez*. Ed.: Bell-Villada, Gene H. Jackson, 2006. [Eredetileg megjelent: *Triunfo* (Madrid), 25. (1971) 441. sz. 12–28.]

Greene

1989 Greene, Graham: *Ismerkedés a tábornokkal*. Bp., 1989.

Guibert

2006 Guibert, Rita: Gabriel García Márquez. In: *Conversations with Gabriel García Márquez*. Ed.: Bell-Villada, Gene H. Jackson, 2006. 31–58.

Horváth E.

2022 Horváth Emőke: A katolikus Diario de la Marina és az új politikai hatalom Kubában (1959–1960). In: Horváth Emőke: *Egyház, politika, hatalom. Kuba 1959–1961*. Bp., 2022. 117–131.

Horváth L.

2017 Horváth Livia: 50 éves az ELTE spanyol tanszéke. Interjú Dr. Kulin Katalinnal. In: *Kultur-tapas*, 2017. november 3. <https://www.kulturtapas.hu/kultura/50-eves-az-elte-spanyol-tanszeke-interju-dr-kulin-katalinnal/>.

Horváth M.

2011 Horváth Marcell: *A Panama-csatorna szerződésék. Avagy egy kis nemzet küzdelmei az önállóságért*. Bp.–Pécs, 2011.

Krauze

2011 Krauze, Enrique: *Redeemers: Ideas and Power in Latin America*. New York, 2011.

Kulin

1977 Kulin Katalin: *Mítosz és valóság. Gabriel García Márquez*. Bp., 1977.

LeoGrande–Kornbluh

2015 LeoGrande, William M. – Kornbluh, Peter: *Back Channel to Cuba: The Hidden History of Negotiations between Washington and Havana*. Chapel Hill, 2015.

Martin

2009 Martin, Gerald: *Gabriel García Márquez. Egy élet*. Bp., 2009.

Masetti

2002 Masetti, Jorge: *In the Pirate's Den: My Life as a Secret Agent for Castro*. San Francisco, 2002.

Mendoza

1997 Mendoza, Plinio Apuleyo: *A guajava illata. García Márquez mesél családról, mesterségről, művekről, hírnévről, politikáról, nőkről, babonákról, mániákról*. Bp., 1997.

Morais

2015 Morais, Fernando: *The Last Soldiers of the Cold War: The Story of the Cuban Five*. London–New York, 2015.

Oppenheimer

1992 Oppenheimer, Andres: *Castro's Final Hour: The Secret Story behind the Coming Downfall of Communist Cuba*. New York, 1992.

Paternostro

2019 Paternostro, Silvana: *Solitude & Company: The Life of Gabriel García Márquez Told with Help from His Friends, Family, Fans, Arguers, Fellow Pranksters, Drunks, and a Few Respectable Souls*. New York–Oakland–London, 2019.

Puig Meneses

2016 Puig Meneses, Yaima: Raúl Castro Gabriel García Márquez előtt tisztelgett Cartagenában. In: *Latin-Amerika Társaság honlapja*. <http://latin-amerika.hu/index.php/hirek-uj/aktualis-uj/3687-2016-09-28-10-30-29>.

Ramonet

2014 Ramonet, Ignacio: Gabriel García Márquez – Az utolsó találkozás. In: *Latin-Amerika Társaság honlapja*. <https://latin-amerika.hu/index.php/hirek-uj/erdekes-uj/2245-2014-08-21-06-36-00>. [Eredetileg megjelent a *Le Monde diplomatique* spanyol nyelvű kiadásában, 2014. augusztus.]

Rocco

2014 Rocco, Alessandro: *Gabriel García Márquez: Life and Works*. Woodbridge, 2014.

Streitfeld

2015 Streitfeld, David: A Stamp Used Only for Love Letters. In: *Gabriel García Márquez: The Last Interview and Other Conversations*. Ed. and introd.: Streitfeld, David. Brooklyn–London, 2015. 68–78.

Székács

2007 Gabriel García Márquez nyolcvanéves. Interjú Székács Verával, regényeinek magyar fordítójával. In: *Origo.hu*, 2007. március 9. <https://www.origo.hu/kultura/20070309gabriel.html>.

LÁSZLÓ KUPI

GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ AND CUBA

The left-wing Nobel Prize-winning Colombian writer, Gabriel García Márquez famously maintained a close relationship with the leader of the Cuban revolution, Fidel Castro. However, this relationship went beyond personal sympathy, Márquez also identified with the ideals of the Cuban revolution, supported it in many ways, and sometimes even acted as an unofficial diplomat of Cuba. However, throughout his life he tried to maintain his independence and, on many occasions, expressed his opposition to the actions of Castro or the direction of the Cuban Revolution.

A Monroe-elv és az amerikai kontinentális terjeszkedés geopolitikája

A 19. századi amerikai történelemből kevés olyan szófordulat nyert akkora egyetemes történeti relevanciát, mint az 1823-ban meghirdetett Monroe-elv. A Kongresszus két háza előtt ünnepélyesen felolvasott elnöki üzenet leszögezte, hogy a kontinens többé nem lehet tárgya az európai terjeszkedésnek. A korszak diplomáciatörténeti kontextusában értelmezhető kijelentés valódi ismertségét későbbi recepciója okozta: míg meghirdetése után nem sokkal, egészen a 19. század közepéig még az amerikai közvélemény is jórészt elfeledkezett róla, a század második felében a latin-amerikai országok adósságaival kapcsolatos amerikai álláspont révén az USA világpolitikai ambícióinak metaforájává vált. Erre a szerepre ráerősített az érintett országok nemzeti emlékezete, a 20. században pedig egyre inkább a szovjet propaganda és a tágabb értelemben vett Amerika-ellenes közéleti diskurzus.

A jelen tanulmány célja, hogy a Monroe-elv megfogalmazásának körülményeit, eszmetörténeti előképeit és későbbi alkalmazását figyelembe véve a korszak diplomáciatörténeti kontextusába helyezze a külpolitikai elv meghirdetését, valamint keretet adjon az elv meghirdetése mögötti geopolitikai céloknak. A fentiekkel ellentétben a Monroe-elv célja az volt, hogy elrettentse az európai hatalmakat bármely amerikai intervenciótól, és külpolitikai programot szolgáltasson az Egyesült Államoknak. Ez a külpolitikai program logikai sorrendben az Ázsiával való közvetlen kereskedelmi kapcsolat felvétele és kiterjesztése, az észak-amerikai kontinens „üres” részeinek az USA-ba való integrálása, valamint a külföldi hatalmaknak az amerikai erőközponttól való távol tartása volt.

Az USA korai expanziója

Bár közismert módon már az amerikai kontinens felfedezését is az ázsiai kereskedelem iránti európai érdeklődés tette lehetővé, a fiatal Egyesült Államokban sokan úgy tekintettek a Kínával való kereskedelem lehetőségére, mint ami az ország földrajzi helyzetéből adódóan „természetes” jussuk lehet. Volt példa a sikeres ázsiai kereskedelemre: Új-Spanyolország provincia hatalmas vagyonra tett szert az ázsiai kereskedelemről való részesedés révén, amit a Csendes-óceán partján fekvő

* A szerző a Külügyi és Külgazdasági Intézet stratégiai igazgatóhelyettese (1062 Budapest, Bajza utca 44.).

Acapulcón, illetve a Fülöp-szigeteki Manilán keresztül bonyolított.¹ Mexikó függetlenedésével azonban lényegében véget ért a busás hasznot hozó Fülöp-szigeteki hajók érkezése, melyeknek karavánja utoljára 1815-ben hajózott be Acapulcóba. Különösen nagy hatással volt az ázsiai kereskedelem gondolata Thomas Jefferson elnökre, aki egy stabil csendes-óceáni kijárat minél előbbi megszerzését az USA stratégiai céljává tette a rövid és teljesen más külpolitikát folytató föderalista korszak lezárása után. Míg a föderalisták a meglévő amerikai birtokok minél hatékonyabb, államszerű kormányzásának kibontakozását látták célnak, addig a jeffersoniánus „demokraták” modellként tekintettek az USA-ra, melynek ekképp a saját értékeit kell terjeszteni a világban. Míg a föderalisták számára a George Washington fémjelezte „semlegesség” arra vonatkozott, hogy köztársasági szimpátia miatt ne támogassák a francia forradalmat, és tartsák az egyensúlyt az európai hatalmak között, addig a jeffersoniánusok számára az európai nagypolitikából mindörökké vissza kellett volna húzódnia Észak-Amerikának, figyelmét pedig a szabad kereskedelem vívmányai terjesztésére és az amerikai kontinensre kellett volna fordítania.² Thomas Jefferson politikai nézeteiben már a függetlenség éveiben fontos helyet foglalt el Kelet-Ázsia, amit az 1793-as André Michaux-féle, majd az 1804–1805-ös Lewis és Clark-féle transzkontinentális expedíció támogatásával is egyértelművé tett.³

A Louisiana terület, amely 1762-ben került Spanyolországhoz és lényegében védtelen volt, 1800-ban ismét francia kézre került, néhány hónappal később azonban Napóleon az európai háború kiújulása miatt el kívánta adni az Egyesült Államoknak. A terület védtelensége miatt már korábban is többen úgy vélték, nem az a kérdés, hogy Washington megszerzi-e Louisianát, hanem az, hogy mikor.⁴ Jefferson elnöknek ez utóbbi expedíció vezetőihez intézett levele egyértelművé tette a washingtoni célokat:

„Az önök küldetésének célja a Missouri folyó és mellékfolyóinak feltérképezése, illetve annak eldöntése, hogy folyása és a Csendes-óceán vizeivel való kapcsolata révén a Columbia, az Oregon, a Colorado vagy bármely más folyó ajánlja-e a legközvetlenebb és legjárhatóbb vízi utat e kontinensen keresztül a kereskedelem céljaira. (...) Ha eléri a Csendes-óceánt, tájékozódjanak a körülményekről, melyek alapján eldönthető, hogy a vidék prémjeit lehet-e olyan előnyösen összegyűjteni a Missouri torkolatánál (ami előnyösnek tűnik a Colorado, Oregon és Columbia folyóknál) vagy a Nootka-öbölnél, vagy a part bármely más pontján; illetve hogy ennek következtében előnyösebb-e az Egyesült Államokon és a Missourin keresztül kereskedni, mint a most a kontinens szokásban lévő körbehajózásával.”⁵

1 Slack, 2010. 19–23.

2 Magyarics, 2015. 33–35., 45–46.

3 Léon, 1995. 26–28.

4 Perkins, 1993. 113–118.

5 Thomas Jefferson levele Meriwether Lewis kapitánynak, 1803. június 20. Jefferson, 1803.

A Louisiana-vétel célja nemcsak az ázsiai kereskedelem fejlesztése volt, hanem a másik oldalon a Mexikói-öbölre való kijutás lehetőségének biztosítása New Orleansnál,⁶ valamint a pusztán tény, hogy hektáronként négy centért olyan hatalmas területhez juthat az Egyesült Államok, ami nagyobb, mint a saját területe.⁷ Jefferson megvásárolta a területet, amire azonban nem volt alkotmányos előírás. Ez aggasztotta ugyan az amerikai elnököt, de végül meggyőzte magát, hogy bele lehet érteni az alkotmányos jogkörökbe egy ilyen vételt is.⁸ Míg a föderalisták egy jól működő, angol jellegű atlanti nemzetállamot képzeltek el, addig a jeffersonianusok már nagyon korán birodalomban gondolkodtak, méghozzá olyanban, amit nem háborúra és kizsákmányolásra, hanem kereskedelmi hatalomra építenek.⁹

A Louisiana-vétel közjogi, alkotmányjogi és politikai értelemben is utat szabott az USA további területi terjeszkedésének. A vétel nélkül nehezen lenne elképzelhető az Egyesült Államok térhódításának olyan folyamata, ami később bekövetkezett. Bár az USA „gravitációja” újabb területi foglalásokhoz vezethetett volna, azok minden bizonnyal szakadozottabbak és ritkábbak lettek volna, mint így.¹⁰ Az USA területi terjeszkedése már a Konföderációs Cikkelyekben megfogalmazódott, amikor annak 11. pontja Kanada tartományainak ajánlotta fel a csatlakozás jogilag rendezett útját.¹¹ A Louisiana-vétel, valamint az új terület feltérképezésére küldött, Meriwether Lewis és William Clark vezette expedíció azonban hosszú időre kijelölte a terjeszkedés irányát a csendes-óceáni partok felé.

A megszerzett föld „lakatlan” és „üres” területnek tűnt az amerikai kormány szemében, mivel őslakói nem rendelkeztek olyan modern államszervezettel, ami akár vonzó kereskedelmi lehetőséget, akár fenyegetést jelenthetett volna Washingtonra nézve. Bizonyos szempontból már ekkor úgy tűnt, hogy természeti szépségei ellenére a terület voltaképpen csak megszerzendő puffer, ami „útjában van” az értékes csendes-óceáni és mexikói-öbölbeli partoknak. Ez a szemlélet érdekes módon az 1980-as években megszilárdult *flyover country* kifejezés korai előképének tűnhet. A *flyover country* az USA „értékes” két partja közötti „érdektelen” területeket jelöli, melyeket az értékes területek üzletemberei, döntéshozói csak átrepültükben látnak.¹²

A Louisiana-vétel során megszerzett föld azonban nem ért el az óceánig, a terület határai pedig definiálatlanok voltak. Mindez nem a véletlen műve volt, mivel a korábbi alkalmakkor nem is lehetett megfelelően felmérni a területet, ezáltal pedig a franciák nem törték magukat, hogy meghatározzák. A franciáknak pillanatnyilag csak az volt a fontos, hogy készpénzhez jussanak, és hogy Louisiana ne kerüljön angol kézre. Ha azonban a határok kérdése folytonos konfliktust szül a spanyolok és az amerikaiak között is, az további értéket ad a szerződésnek. Napóleon megjegyezte Louisiana határaitól, hogy „ha nem létezne már magától is ez

6 Bush, 2014. xvi.

7 *Louisiana Purchase*, é. n.

8 Perkins, 1993. 117.

9 Green, 2017. 25–27.

10 Sparrow, 2005. 242–244.

11 *Articles of Confederation*, March 1, 1781.

12 Bullard, 2014.

a bizonytalanság, akkor is jó politika volna odahelyezni”, Talleyrand herceg pedig úgy összegezte a helyzetet az amerikaiaknak, hogy „Önöknek úgy kell venniük, ahogy mi is kaptuk”.¹³ A határok és a kiterjedés kérdése különleges hangsúlyt kapott az 1810-es években.

Az 1812–1814-es angol–amerikai háborút lezáró genti békében már világosan kirajzolódott a London és Washington közötti ellentét az észak-amerikai kontinens jövőjét illetően. A béketárgyalásokon a britek ugyanis egy indián állam megteremtésén is fáradoztak, ami egyrészt pufferként működhetett volna az USA és az ő birtokaik között, illetve meggátolhatta, vagy legalábbis lassíthatta volna Washington további terjeszkedését a kontinensen. A brit felvetés részben némi valódi morális jóhiszeműségen is alapult, annál is inkább, hogy a szóban forgó indián törzsek egy része a szövetségesük volt, de a stratégiai kérdés nyilvánvalóan megelőzte a morális szempontokat. Lord Liverpool így fogalmazott:

„Nem kell felidézünk, hogy miként népesült be kezdetben az Egyesült Államok ahhoz, hogy megítéljük, az indián népeknek, Amerika eredeti lakóinak szüksége van-e egy olyan helyre, ahol békében élhetnek. Sem ahhoz, hogy eldöntsük, az indiánok békéjének biztosítása lehetséges-e anélkül, hogy megakadályoznánk az adásvétel látszatát magára öltő folyamatos hódítás rendszerét.”¹⁴

Az amerikaiak részéről kizárt volt, hogy egy indián ütközőállam létébe beleegyezzenek, az angolok pedig, miután az amerikaiak a tárgyalások beszüntetésével fenyegedtek, és miután látták, hogy az indián törzsek egy részét átállította az USA, végül felhagytak a követeléssel.¹⁵ 1814. szeptember közepén a brit feljegyzések szerint a következő választ adták az amerikai küldöttek:

„Az Egyesült Államoknak szilárd elhatározása, hogy miközben soha nem fog területeket elvenni az indiánoktól, csakis az ő beleegyezésükkel és békés eszközökkel, egyre inkább, és ahogy azt a növekvő lakosságszáma megköveteli, vissza fog követelni a természetből és művelés alá von minden olyan területet, ami az állam elismert határain belül található. Ezzel milliónyi civilizált ember megélhetését fogja elősegíteni, de nem fogja megsérteni az emberség vagy az igazságosság egyetlen követelményét sem, mivel nemcsak megfelelő pótlékokat fog adni a területen szétszóródva élő néhány ezer vadember számára azokért a jogokért, amelyekről lemondanak, hanem minden esetben annál is több földbirtokot fog a kezükben hagyni, amit meg tudnak művelni, többet, mint ami kell a megélhetésükhöz, kenyelmükhöz és szórakozásukhoz. Ha ez a növekedési szellem, alulírottak készek elismerni ennek a létezését ebben az értelemben, de vissza kell utasítaniuk, hogy ez akár a legcsekélyebb bizonyosságát is szolgáltatná egy olyan indíttatásnak, hogy ne tisztelnék a határokat közöttük és az európai nemzetek között, vagy annak a vágyának, hogy Nagy-Britannia területeire terjeszkedjenek. (...) Kormányunknak

¹³ *Louisiana Purchase*, é. n.

¹⁴ Gates, 1940. 504–505.

¹⁵ Perkins, 1993. 143–145.

tehát nem lehet vallott célja, hogy olyan rendszer jöjjön létre az Egyesült Államok területén, ami megakadályozza természetes növekedését az adott területen belül, csak azért, hogy örök sivatagot őrizgessen a vademberek számára.”¹⁶

Éz keresztülhúzta a háborút egyébként minden fronton megnyerő Nagy-Britannia érdekeit. A háborút megnyerő, de a békén semmit nem nyerő szigetország miniszterelnöke, Liverpool így foglalta össze a brit álláspont feladásának okait: „Nem lenne értelme folytatni a háborút azért, hogy jobb határvidéket alakítsunk ki Kanada számára. (...) Az Egyesült Államokban 7 500 000 ember él, míg a két Kanadában együtt sem több, mint 300 000. (...) Az Egyesült Államok kormányának egész évben hozzáférese van Kanada földjéhez, míg Nagy-Britannia minden évben majdnem hat hónapig el van tőle zárva.”¹⁷

A zavaros határú Louisiana terület, valamint a spanyol és brit birodalmakkal való határok bizonytalansága csak tetéződött azzal, hogy bizonyos területeken (Északnyugat-Kanada, Texas, Florida) nem volt megfelelő gyarmati adminisztráció. Az angol–amerikai londoni egyezmény a Sziklás-hegység elnyújtotta és elrendezte a 49. szélességi kör mentén a Kanada–USA-határt, a hegységen túl lévő Oregon területet pedig olyan birtokká nyilvánította, mely mindkét ország telepesei számára nyitott volt.¹⁸ Különösen fontos volt Florida, ahol állomásoztak ugyan spanyol katonák, de nemigen voltak spanyol telepesek, annál többen a szeminel indiánszövetség tagjai és szökött rabszolgák, akik állandó konfliktusban álltak Georgia és Dél-Karolina amerikai telepeseivel. Erre hivatkozott így John Quincy Adams külügyminiszter: „Spanyolországnak mielőbb választania kell: vagy megfelelő erőket helyez Floridába rögvest, hogy megvédje a területet és fenntartsa kötelezettségeit, vagy átadja az Egyesült Államoknak a tartományt, mely felett kizárólag névleg birtokolja a hatalmat. [Florida] voltaképpen nem más, mint egy elhagyatott roncs, ami az Egyesült Államok bármelyik ellensége, civilizált vagy vadember számára nyitott, hogy birtokba vegye, és nem szolgál semmi más földi célt, mint hogy az amerikaikat bosszantsa.”¹⁹

Florida ügye mellett Madridot aggasztotta a mexikói határ kérdése is, mivel Mexikót lojális gyarmatnak tekintette, ahol még nem tört ki felkelés, így a minél kedvezőbb határ Madrid érdekében is állt. Floridát végül egy szeminelok elleni büntetőháború során a későbbi amerikai elnök, Andrew Jackson kényszerítette térdre. Jackson tábornok engedélyt kért arra, hogy egész Floridát elfoglalhassa, amit állítása szerint meg is kapott – a kormányzat később tagadta, valószínűleg joggal –, és el is foglalta. Az éppen Pennsylvania államban pihenő spanyol külügyminiszter, Luis de Onís y González-Vara kénytelen volt azonnal folytatni a diskurzust Adams külügyminiszterrel. Minthogy Adams megvédte Jackson tábornokot a Kongresszus előtt is, és nem volt hajlandó büntetésben részesíteni, a déli lázadások miatt kimerült spanyol kormány arra utasította Oníst, hogy egyezzen meg az amerikaikkal.²⁰

16 Gates, 1940. 507.

17 Stagg, 2012. 155.

18 Weeks, 1992. 149–151.

19 Immerman, 2012. 85.

20 Perkins, 1993. 152–155.

Florida birtokbavételén túl azonban még fontosabb eredménnyel is zárultak a tárgyalások: a Mexikó és az USA közötti határ meghatározásával. A Sabine folyónál kezdődő határ, mely aztán lépcsőzetesen haladt felfelé a csendes-óceáni part felé közeledve, kihagyta Texast, ami néhány déli expansionistát ugyan feldühített, de Adams külügyminiszter – és a kormányzat többi rabszolgaság-ellenes tagja – úgy vélte, hogy Texas bekebelezése a rabszolgaság intézményének terjedéséhez vezetne. Florida megszerzése egyelőre elegendő vigasz volt az expansionisták számára is Texas „ elvesztéséért”. Ugyanakkor az Egyesült Államok állami léte óta először világosan definiált, a Csendes-óceán felé tartó határral rendelkezett, és csak Nagy-Britanniával konkuráló igényekkel az Oregon területre. Az 1819-es, közkeletű nevén Adams–Onís-szerződés ekképpen elfedi a szerződés legfontosabb célját, a transzkontinentális határ meghúzását. Ezért szerencsésebb az 1819-es dokumentumot transzkontinentális szerződésnek nevezni.²¹ A Monroe-elv pontjai már az 1810-es időszakban kikristályosodtak az amerikai politikában, nevezetesen a gyarmatosítás és a transzfer tilalmában (mely utóbbi végül elsőre nem került bele a Monroe-elvbe).²²

A Monroe-elv születése

Az 1823-ban meghirdetett első, komplexnek tekintett külpolitikai állásfoglalással kapcsolatban három nagy félreértés vált uralkodóvá a közbeszédben és a szakirodalomban. Az egyik félreértés annak hangsúlyozása, hogy a Monroe-elv az amerikai imperializmus születési anyakönyve, ami normatív alapon elítélendő a benne rejlő magabiztos felsőbbrendűség és az arcátlan birtoklási vágy kifejeződéséeként. Ez a szemlélet a politikai paletta szélsőjobb és szélsőbal felén különösen elterjedt, ám a kritikai geopolitika fősodró követői is a magukévá tették. Gearld Ó Tuathail és John Agnew közös, 1992-es cikkükben azt tartották fontosnak megjegyezni a Monroe-elvről, hogy egy olyan álföldrajzi diskurzust honosítottak meg, melyben Amerika „szuverén” az „amerikai féltekén”, ami azonban éppúgy képzelet szülötte volt, mint a hasonlóság bizonyos foka a fiatal köztársaság és déli szomszédjai között. Ez az „egyoldalú deklaráció” szerintük később meghaladta a „féltekei hatáskört”, és az USA rasszizmuson is alapuló gyarmatbirodalmának alapjává vált. A korai európai diskurzusokat, például a *reconquista* vagy az angol felsőbbrendűség kultuszát így a Monroe-elven keresztül csatornázták be a korai amerikai imperializmusba.²³

A másik nagy félreértés szerint az USA a Monroe-elvvel haladó módon tett tanúbizonyságot a köztársasági államforma mellett, ezt pedig általában szintén normatív alapon támogatandónak jelölik meg. Az amerikai közbeszéd gyakran úgy tekint a Monroe-elvre, amely legalábbis „megvédte” a születőben lévő spanyol-amerikai köztársaságokat, és így lehetővé tette, hogy progresszív, köztársasági beren-

21 Weeks, 1992. 177–178.

22 Uo. 3–8., 177.; Perkins, 1993. 152.

23 Ó Tuathail – Agnew, 1992. 197–199.

dezkedés jöjjön létre. A „demokráciaexport” korai és pozitív példájaként is említették a Monroe-elvet, elsősorban az amerikai liberális közbeszédben, valamint a hasonló beállítottságú tudományos művekben.²⁴ A harmadik félreértés, hogy a Monroe-elv születésétől fogva elsősorban déli irányú, az úgynevezett „nyugati féltekére”, vagyis „Latin-Amerikára” vonatkozó tétel. Természetesen a Monroe-elv későbbi alkalmazása és az elv mint hivatkozási alap valóban Latin-Amerikára vonatkozott, de megalkotásának körülményei, valamint a következő évtizedek gyakorlata szerint egyáltalán nem ez volt a fő iránya. Ugyanakkor egyetérthetünk Lénárt András megfogalmazásával: a Monroe-elv később doktrínává vált, és abban az értelemben használták többek között latin-amerikai kontextusban is, hogy az izolacionizmust, de egyre inkább a különböző beavatkozásokat az elv „preventív” alkalmazásának állították be.²⁵

Ezekkel az elképzelésekkel szemben a Monroe-elv eredeti kontextusa a kontinentális területszerzés volt. A napóleoni háborúk évtizedében meglazult atlanti kapcsolatok azt is jelentették, hogy egyre-másra kiáltották ki Madridtól való függetlenségüket Mexikóvárosban, Limában, Caracasban és más tartományi fővárosokban. Ezen országok iránt az USA kormánya szimpátiával viseltetett, ám tudta, hogy nem támogathatja őket az európai dinasztikus politika ellenében.²⁶ A kialakuló spanyol-amerikai köztársaságok elismerésének kérdéséhez hozzájárult I. Sándor cár 1821-es ukája, mely kitiltotta más országok kereskedőit és bálnavadászait a Bering-szorostól az 51. szélességi körig terjedő régióból a csendes-óceáni partszakaszon, továbbá jelezte, hogy Moszkva nem ismeri el az új köztársaságok függetlenségét, valamint támogatja, hogy állítsák helyre a spanyol uralmat. Az 1822. októberi veronai kongresszuson már fel is szólították Franciaországot, hogy állítsa helyre a spanyol abszolút monarchiát a csapataival. Többen attól tartottak, hogy Madrid ezután francia segítséggel visszaszerezheti elvesztett gyarmatait is.

A brit kormány – az európai kontinentális hegemonia fenntartásától vezérelve – ellenezte, hogy akár spanyol, akár francia érdekek megjelenjenek az amerikai kontinensen, de főleg azt, hogy a „gyarmatokkal kiegészülve” nagyobb súllyal jelenhessenek meg Európában. George Canning brit miniszterelnök azt javasolta Richard Rush amerikai követnek, hogy a két kormány írjon alá közös nyilatkozatot, melyben elutasítják, hogy bármely birodalom (francia, spanyol vagy orosz) befolyása alá kerüljenek, illetve megfogadják, hogy ők maguk – Washington és London – sem fognak területeket elfoglalni az új köztársaságoktól. Ez utóbbi elfogadhatatlan volt az USA-nak Texas és Kuba miatt, melyeket a későbbiekben szeretett volna bekebelezni. A John Quincy Adams megfogalmazásában elkészült, egyoldalúan „kihirdetett” Monroe-elv ennek a brit-amerikai nyilatkozatnak az alternatívájaként jött

24 Smith, 2012.

25 Lénárt, 2016. 57–59.

26 John Quincy Adams amerikai külügyminiszter, a Monroe-elv szellemi atyja úgy foglalta ezt össze: „Nem köthetjük életünket és sorsunkat egy olyan hajóhoz, amit maguk a patkányok is elhagynak.” Arra válaszul viszont, hogy az angol-amerikai közös nyilatkozatot támogassák-e, azt mondta: „Ne kössük magunkat a nagy angol hadihajó uszályába.” Lásd: Perkins, 1993. 163.

létre, és az USA elvei mellett elsősorban a britek azonos érdekei szereztek érvényt neki.²⁷ A kongresszusi üzenet így szólt:

„A szövetséges hatalmak politikai rendszere lényegesen különbözik az amerikaiétól. E különbözőség a kormányok különbözőségéből veszi eredetét. (...) Mi tehát az Egyesült Államok és azon hatalmak közt fennálló baráti viszonyt illetően kijelentjük, hogy békénkre és biztonságunkra veszedelmesnek tartunk minden kísérletet az ő részükről rendszereiknek e félgömb bármely részére való kiterjesztése iránt. Mi egyik európai hatalom fennálló gyarmataiba és függőségeibe sem avatkozunk, és beavatkozni nem fogunk, de bármely európai hatalomnak mindennemű beavatkozását azon kormányok elnyomása vagy sorsuknak bármely más módon való irányítása végett, melyek függetlenségüket kihírdették és megtartották, és amelyeknek függetlenségét mi beható vizsgálat után és méltányos elvek alapján elismertük, nem tudnánk másnak minősíteni, mint barátságtalan magatartásnak az Egyesült Államok iránt.

(...) A mi politikai magatartásunk Európát illetően, melyet a földrészt felkavaró háborúk kezdetén elfogadtunk, ezek ellenére is ugyanaz marad; azaz a hatalmak egyikének sem avatkozunk ügyeibe; a de facto fennálló kormányt magunk részéről is törvényesnek ismerjük; azzal nyílt, erős és férfias politikát folytatunk; minden hatalom igaz törekvéseit szívesen várjuk; de jogtalanságot egyikőtől sem fogadunk el.”²⁸

A bonyolult nyelven megfogalmazott Monroe-elv lényegét tekintve a következő három elvet mondta ki: az amerikai és az európai kontinens politikai rendszere különböző, és az USA nem fog semmilyen értelemben belefolyni az európai politikába; ugyanakkor a nyugati féltekén nem lehet szó további európai beavatkozásról és gyarmatosításról, s ha európai hatalmak ezt mégis megpróbálnák, azt az USA ellenséges lépésnek tekintené; az Egyesült Államok azonban a meglévő európai gyarmatok és függőségek ügyeibe nem kíván beavatkozni. Ezeket az elveket (Európában való) nem beavatkozási és (Amerikában való) nem gyarmatosítási elveknek nevezhetjük.²⁹ Bizonyos értelemben ez a külpolitikai formula ugyanúgy alapul szolgál a kontinentális terjeszkedésnek, mint az Európa ügyeivel kapcsolatos izolacionizmusnak, de nem hangzik el, hogy a spanyol-amerikai köztársaságokat elismernék, ahogyan az sem, hogy döntőbíróknak tartanák magukat a kontinensen. Nem monopolizálta tehát a nyugati féltekét, sőt afféle angol-amerikai kondomíniumot vezetett be, vagyis egy olyan korszakot, melyben a kontinensről minden szereplő kiszorult, kivéve Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat.³⁰ Az elv meghirdetésének következménye volt, hogy az európai hatalmak letettek a spanyol-amerikai köztársaságok „visszagyarmatosításának” tervéről, de Sándor cár is visszavonta az ukázt, ami végül is az elv meghirdetéséhez vezetett.

Felmerül a kérdés, hogy valóban volt-e ekkora elrettentő ereje a Monroe-elv kihirdetésének. A válasz önmagában nem: az európai hatalmak összemérhetetlenül erősebbek voltak, mint az Egyesült Államok. A nemzetközi környezet nagyobb

27 Magyarics, 2014. 67–70.

28 *Monroe-elv*, 1823.

29 Perkins, 1993. 159–166.

30 Weeks, 2013. 118.

szerepet kapott: a brit flotta, amely alapvetően érdekelt volt abban, hogy az európai hatalmak ne tudják hatékonyan újra a birtokukba venni a dél-amerikai területeket, meggátolt minden hatalmat abban, hogy csapatait áthajózza az Atlanti-óceánon, ahogy erre több szerző rámutatott már. Az is fontos ugyanakkor, hogy az európai hatalmak némelyike már látta annak lehetőségét, hogy a Monroe-elv el nem fogadásával a hallgatólagos angol-amerikai szövetség erősebbé válhat, és nem kívánták „összetolni” a két angol ajkú nemzetet. Több korabeli szöveg közül talán Monroe elnök James Madison volt elnökhöz intézett levelét érdemes idézni: „Az önálló cselekvés [tehát nem a közös angol-amerikai nyilatkozat kiadása] (...) jobb hatást tenne déli szomszédainkra, Oroszországra és a többi szövetséges hatalomra is. (...) Oroszország, amely meg kíván gátolni mindenfajta kapcsolatot és együttműködést az E[gyesült] Államok és N[agy]-Britannia között, talán hajlandó lesz engedményeket tenni azért, hogy ezt a lehetőséget megakadályozza, tekintve hogy milyen kétségbeesett helyzetbe hozhatná ez.”³¹

Az elv sikerességén is lemérhető valódi célja: kezdetben még konzekvens, hivatkozott politikai alappá sem vált, először az 1850-es években kezdtek el hivatkozni rá, majd a mai értelmében az 1890-es évektől. Nem sikerült „köztársasági rendszert” elterjeszteni a féltekén, hiszen a kialakuló köztársaságok legtöbbször csak névleg volt az, illetve Mexikó és Brazília monarchiaként léteztek ebben az időszakban. Az európai ügyekbe való nem beleszólás nem is merült fel az 1848-as „népek tavaszáig”, hiszen az USA-nak sem ereje, sem érdeke nem fűződött hozzá, és 1848-ban sem tette. A nem gyarmatosítás elve nem volt hivatkozási alap az amerikai politika számára, amikor a britek birtokba vették a Falkland-szigeteket 1833-ban vagy Brit-Hondurast (a mai Belize-t) 1840-ben.³² Az elv – és a nemzetközi környezet – viszont biztosította az európai hatalmak távolmaradását Amerikától, és így az USA terjeszkedésének sem volt akadálya. Megváltozott a geopolitikai környezet: a brit-spanyol bekerítettségűtől való félelmet felváltotta az egyre erőszakosabb terjeszkedés.³³ A Monroe-elv láthatólag nagyon jól illett az amerikai néplélekhez,³⁴ és már a függetlenségi háborúban is jelen lévő külpolitikai képzeteknek adott formát.³⁵

Ami a féltekei kapcsolatokat illeti, kölcsönös kiábrándultság következett a Monroe-elv kihirdetése után, hiszen amikor a spanyol-amerikai köztársaságok hivatkoztak rá, Washington nem alkalmazta az elveket, ellenben ez is kifejezte az északi szomszéd felsőbbrendű különállását. Az amerikaiak pedig arra jöttek rá, hogy nem tudják kereskedelmi előnyökre váltani az új köztársaságok igényeit, és így azok a londoni tőkebefektetések célpontjává váltak.³⁶

A Monroe-elv legkorábbi alkalmazásaiban különös módon nem is a spanyol-amerikai köztársaságok sorsa volt érdekes – hiszen az európai intervenciókra végül nem került sor, az USA pedig nem sietett déli szomszédjai elismerésével –, hanem

31 Nakajima, 2007. 455.

32 Perkins, 1993. 167–169.

33 Weeks, 2013. 119.

34 Perkins, 1993. 168.

35 Weeks, 2013. 118.

36 Perkins, 1993. 167–168.; Weeks, 2013. 120.

a Kínával folytatott kereskedelem játszott kiemelt szerepet. Bár 1821 óta egy véletlen emberölési ügy miatt az amerikaiak nagymértékben visszaszorultak a kínai piacról, ezt követően a Lintin-szigeteken keresztül, kínai közvetítőkkal újra fellendítették a kereskedelmet.³⁷ Az ópiumháborút az amerikai közvélemény részben a brit arroganciának tudta be, és ezért elítélte, ugyanakkor a kínaiakkal sem rokonszenvezett, mivel a kereskedelmet korlátozták. A kereskedelem pedig – John Quincy Adams szavaival – „az emberiség természetes joga és kötelessége”.³⁸

A háborút lezáró nankingi szerződésben Nagy-Britannia exkluzív jogokat nyert a Kínával folytatott kereskedelemre, megkapta Hongkong kikötőjét, és megnyitottak számára egy sor másikat. A kínaiak azonban rögtön a szerződések hatályának kiterjesztésén munkálkodtak: úgy vélték ugyanis, hogy az európaiak betörése innen-től kezdve feltartóztathatatlan, és jobb, ha ők látszanak úgy, mint akik „megadták” a jogot a kereskedelemre, mint ha úgy tünne, hogy London adta meg a többieknek. Ezt azonban hamarosan szerződéssel kellett garantálni, mivel a kereskedelmi jogok ekkor még nem írásos alapon, hanem az uralkodó „kegye” nyomán illették meg az amerikai kereskedőket. Végül a Makaó külvárosában aláírt wanghiai szerződés öt kikötőt nyitott meg az amerikaiak számára. Ez a lényegében britellenes kínai megfontolás vált végül a nyitott kapuk elvének alapjává is.³⁹ A Kínával egyedül, tehát nem a britekkel kötött szerződés már az önálló amerikai világhatalmi szerepet sugározta. A szerződést kötő felek számára küldött utasítások szerint ugyanis:

„Nem lenne hasztalan, ha mindenki tudtára adnák ott, ahol nem ismert, hogy az Egyesült Államok, valaha Anglia alattvalója, lerázta magáról az igát évekkel ezelőtt, karddal a kezében követelte függetlenségét, hétéves háborúban szilárdította meg szabadságát, és most egyenlő félként találkozik Angliával mind az óceánon, mind a szárazföldön.”⁴⁰

John Tyler elnök, azzal egy időben, hogy lényegében protektorátussá tette a Hawaii-szigeteket, diplomáciai missziót is küldött Kínába. A nagy massachusettsi kereskedőcsaládok leszármazottja, Caleb Cushing, aki a wanghiai szerződés tárgyalásait amerikai részről vezette, már egy 1842-ben, Tyler elnökhöz írt levelében is figyelmeztetett a brit expanzióra a Pacifikumban:

„Azt mondják, Sir Henry Pottinger [brit diplomata, Hongkong első kormányzója] azt fontolgatja, hogy ha a kormánya hozzájárul, Japán ellen fordul, hogy rákényszerítse, nyissa meg kikötőit az angol kereskedelem előtt. Ha a Brit Birodalom szert tesz erre az erősségre, ahogy ma már szilárdan tartja a Kanadával határos Columbia folyót, már csak a Sandwich-szigeteket [Hawaii] kell megszereznie, hogy körbeérjen az erődítéseiből emelt öv a glóbusz körül, ami hatalmas veszélyt jelentene nemcsak a területi birtokaink, hanem a Csendes-óceánon zajló hatalmas kereskedelmünk számára is.”⁴¹

37 Nilsson, 2017. 13–14.

38 Weeks, 2013. 145.

39 Cohen, 2010. 10–11.

40 Keliher, 2007. 254.

41 Uo. 248–249.

Különösen nagy amerikai gyanakvást vont maga után 1840-ben a waitangi szerződés, amely lényegében megteremtette a brit gyarmatosítás feltételeit Új-Zélandon. A waitangi szerződés létrejötte, valamint az úgynevezett Paulet-affér, vagyis a Hawaii-szigetek fél éves brit megszállása arra ösztönözte John Tyler elnököt, hogy 1842 decemberében a Kongresszusnak küldött különleges üzenetben kiterjessze a Monroe-elvet Hawaiiira is.⁴² Tyler így értelmezte a Monroe-elvet a Sandwich-szigeteknek is nevezett Hawaiiira:

„A Sandwich-szigetek különleges helyüknek és a világ e szegletében uralkodó széljárásnak köszönhetően megállóhelyé vált szinte minden hajó számára, mely kontinens és kontinens között [közlekedik] a Csendes-óceánon. (...) Megfontolva tehát, hogy az Egyesült Államok milyen nagy forgalmat bonyolít ezekkel a szigetekkel, megfelelőnek tűnik kinyilatkoztatni, hogy az USA kormánya, bár nem követel semmiféle különleges előnyöket, nemhogy kizárólagos irányítást a hawaii kormány felett, de elégedett a szigetek független létezésével, és aggodalommal figyeli azok biztonságát és jólétét.”⁴³

Hawaii protektorátussá tétele egy időre rendezte a brit terjeszkedéstől való félelmet. Ezután a kínai kereskedelem relatív csökkenése miatt Japán felé fordult az USA tekintete, amit Matthew C. Perry tengernagy 1853-as ágyúnaszád-diplomáciai akciója tett szabaddá a kereskedelem céljára. Perry egyébként – akárcsak a kínai kereskedelemben érdekelt amerikaiak – többször kérvényezte, hogy az USA foglalja el Formosát, a mai Tajvant. Dr. Peter Parker, aki szintén jelen volt a wanghiaai szerződés aláírásakor, így jellemezte a szükségét: „Nagy-Britanniának ott van a Szent Ilona-sziget az Atlanti-óceánon, Gibraltár és Málta a Földközi-tengeren, Áden a Vörös-tengeren, Mauritius, Ceylon, Penang és Szingapúr az Indiai-óceánon, és Hongkong a Kínai-tengernél. Ha az Egyesült Államok hajlandó és képes megszerezni Formosát, Anglia bizonyára nem tiltakozhat.”⁴⁴

Manifest destiny és a kontinens elhódítása

A hatalmas területi terjeszkedés 1821 után egy időre lelassult. Az elsődleges hátráltató tényező az volt, hogy két különböző koncepció versengett egymással az expanziót illetően: egy kereskedelemorientált, iparibb, északibb hozzáállás (amit először föderalistának, később whignek hívtak), illetve egy mezőgazdasági, délibb fel fogás (amit jeffersoni vagy jacksoniánus demokratának nevezhetünk). Az egyik határt az szabta, hogy a whigek nem kívántak olyan hódító hadjáratokban részt venni, melyek a déli, rabszolga tartó ültetvényes elit hatalmát növelték volna, míg a déliek kevés érdeklődést mutattak az északi kereskedelmi expanziója iránt. Az észak-amerikai kontinensen kívüli, „színes emberfajokat” is magában foglaló te-

42 Weeks, 2013. 137–140.

43 Tyler, 1842.

44 Brauer, 1988. 31.

rületek megszerzése pedig, bár nagyon is felmerült, nem igazán nyert támogatottságot, mivel sokan úgy vélték, hogy más kulturális elemek megléte „felvizezné” az Egyesült Államok „dolgossá és szabadságszerető” ethoszát.⁴⁵

A század egészét jellemző *manifest destiny* koncepciót nehéz magyarra fordítani, és ezért gyakran nem is sikerül. Leginkább úgy fogalmazhatnánk meg, mint „nyilvánvaló rendeltetést”, és eredeti formájában azt jelentette, hogy az észak-amerikai kontinens rendeltetése az, hogy az fokozatosan az USA részévé váljon. A kifejezést először John L. O’Sullivan használta az általa szerkesztett *Democratic Review*-ban megjelent cikkében. Így fogalmazott: „Nyilvánvaló rendeltetésünk, hogy a Gondviselés által nekünk rendelt kontinens egész szélében elterjedjünk, az évente megsokszorozódó millióink szabad fejlődése érdekében.”⁴⁶ A dologban az a „nyilvánvaló”, hogy a „térképre ránézve”, látva a dinamikus fejlődő államokat és az üresnek tartott nyugati határvidéket, mindenki számára egyértelműnek kellett lennie, hogy idővel az USA fogja birtokba venni az egész területet. Az USA népessége azonban egyelőre, bár gyorsan nőtt, nem kívánt további gyors gyarapodást. Ami a washingtoni külpolitikát illeti, ezután inkább más gyarmati hatalmak mozgolódása miatt találta magát kényszerhelyzetben. A Brit Birodalom globális területi terjeszkedése, különösen az egyre jobb csendes-óceáni pozíciók megszerzése kezdte aggasztani az amerikaiakat. A gyarmati uralom mélyülése Kelet-Ázsiában kiegészült az Oregon-kérdés tisztázatlanságával és a texasi brit érdekek kérdésével.⁴⁷

Hawaii protektorátussá tétele után a további csendes-óceáni pozíciószerezések egy időre lekerültek a napirendről, mert Angliában a közhangulat is éppen a további gyarmatosítások ellen hágott magasra (*little Englanders*), Amerikában pedig már Texas annexiója, a rabszolgaság kérdése és a mexikói háború volt napirenden. Texasba az 1820-as évektől kezdve erős angol ajkú migráció indult, így az 1830-as években már sokkal több angol, mint spanyol ajkú telepes élt a területen, az előbbieket mintegy negyedének pedig fekete rabszolgái is voltak. Mexikó egy ideje nem tudta ténylegesen kormányozni a területet, így 1830-ban megtiltotta további északi telepések letelepedését. Mindennek közvetlen következménye a texasi függetlenségi mozgalom lett, amely el kívánt szakadni Mexikótól. A sikerrel záruló harcok után a foglyul ejtett mexikói elnök, Santa Anna tábornok kénytelen volt aláírni a velascói szerződéseket, melyek függetlenséget adtak a tartománynak.

A mexikói törvényhozás soha nem ratifikálta a szerződéseket, mivel kényszer hatására születtek, de Texas *de facto* függetlenségét már nem tudták megakadályozni. Ettől kezdve a korábban is felmerülő „egyesülés” az Egyesült Államokkal állandó része lett a politikai közbeszédnek. Nem volt azonban egyszerű Texas annexiója, mivel sokan ellenezték az USA-ban is, vagy az abolícionizmus miatt, vagy azért, mert úgy vélték, ez felborítja az egyensúlyt az abolícionistákkal. Texasban ezzel párhuzamosan nemcsak az annexiónak voltak hívei, hanem az önálló államiságnak is, amit Nagy-Britannia támogatott is, hogy a tartomány akadályt képezzen

45 Perkins, 1993. 171–178.

46 Uo. 177.

47 Keliher, 2004. 231–235.

az USA kontinentális terjeszkedése elé. Maga Samuel Houston texasi elnök is hajlott olykor a britek által támogatott önálló államiság elfogadására.⁴⁸

James K. Polk az 1844-es elnökválasztáson azonban kampányjelszónak tette, hogy „egész Oregon újraelfoglalása és Texas visszacsatolása” szükséges.⁴⁹ Egy 1844-ben, Jackson korábbi elnökhöz írt levelében így indokolta: „Nem veszíthetjük el Texas megszerzésének ezt az arany pillanatát, [különben] Texas szükségszerűen Anglia karjai közé esik, és örökre elvesz az Egyesült Államok számára.”⁵⁰ Az éppen külügyminiszteri tisztséget betöltő John C. Calhoun levelet írt az angol követnek: Nagy-Britannia rabszolgaság-ellenes szándékait összekötötte az USA terjeszkedésének feltartóztatásával, és felszólította a brit kormányt, hogy tartózkodjon ettől a politikától. Ha sikerülne Texasban befolyást szerezniük, „az Texas földrajzi helyzetéből adódóan a mi határvidékünk leggyengébb és legsebezhetőbb pontjait tenné ki veszélynek, Nagy-Britanniát pedig olyan hatalmi helyzetbe hozná, amivel hatékonyan befolyásolhatná az Unió szomszédos államait, ami bevallottan célja is minden olyan helyen, ahol a rabszolgaság létezik”.⁵¹

Texas annexióját 1845-ben közös ülésen szavazta meg az USA képviselőháza, majd december végén az Unió 28. tagállamaként vették fel. Polk elnök december 2-i, Kongresszusnak küldött beszédében a Monroe-elvet alkalmazta a kérdésre. Sőt, Polk nyelvezete olyan hatást keltett, mintha az elv kifejezetten csak az észak-amerikai ügyekre vonatkozna (ezt a korabeli dél-amerikai kormányok néme-lyike nem is vette jó néven).⁵² Úgy fogalmazott:

„Az amerikai kormányzati rendszer teljesen eltér az európaítól. Európa különböző uralkodói, abbéli féltékenységből eredően, nehogy a többiek közül egy túl hatalmassá váljon, kétségbeesetten keresik azt, amit ők »hatalmi erőegyensúlynak« neveznek. Nem engedhetjük meg, hogy ezt az észak-amerikai kontinensre is kiterjesszék, főleg nem az Egyesült Államokra. Mindig fenn kell tartanunk az elvet, hogy egyedül e kontinens lakóinak van joguk dönteni a saját sorsuk felől. Ha bármely részük, mely önálló államot képez, és felvételét kéri Konföderációnkba, az csak ránk és rájuk tartozik, külföldi közbeszólás nélkül. Soha nem engedhetjük meg, hogy európai hatalmak beleszóljanak és megakadályozzanak egy ilyen uniót azon az alapon, hogy az megzavarná az »erőegyensúlyt«, amit ők fenn kívánnak tartani ezen a kontinensen.”⁵³

A Texasszal, sőt Kaliforniával kapcsolatos brit terveknek nem sok realitásuk volt, de kétségtelenül léteztek, és az amerikaiak nagyon is komolyan vették őket. Polk elnöksége első hónapjaiban lényegében háborút provokált ki Mexikóval és feszültséget keltett a britekkel Oregon ügyében. A mexikói háború a Guadalupe Hidalgó-i békével ért véget, melyben nemcsak Texas annexióját biztosították, hanem kitolták

48 Perkins, 1993. 178–180.

49 Magyarics, 2014. 71–73.

50 Weeks, 2013. 150.

51 John C. Calhoun levele Richard Pakenhamnek, 1844. április 18. Calhoun, 1859. 333–339.

52 William, 2014. 108.

53 Polk, 1845.

a határait még délebbre, emellett megkapták Kaliforniát és a későbbi Utah, Új-Mexikó, Nevada, Colorado és Arizona államok részeit, az utóbbiakért fizettek is 15 millió dollárt. Megszerezték Kaliforniát, amit már az 1840-es évektől amerikai telepesek kezdtek belakni, és amely a „medvezászlós forradalomban” már néhány hete hivatalosan is elszakadt Mexikótól. Sokan egész Mexikó elfoglalásáról beszéltek, de Polk elnök világossá tette, hogy az ambíciók határának Kaliforniának kell lenni. Egy demokrata újság mindezt úgy aposztrofálta, hogy sikerült megszerezni „minden értékes területet, anélkül, hogy embereket is kaptunk volna”, amit jó jelnek tekintettek az Unió egysége szempontjából.⁵⁴ Az új területek meghódítása a rabszolgaság kiterjesztésének problémáját vetette fel mindenhol, amit hosszú belpolitikai viták után az 1850-es kompromisszum zárt le. Egy sor kérdés tisztázása mellett Kaliforniát szabad, Texit rabszolgatartó államként vették fel az Unióba, míg a többi terület később dönthetett „intézményeiről”.

Nagy-Britannia, Kanada és az Egyesült Államok

Az Oregon-kérdés megoldása szintén az 1840-es évek közepére tehető. A terület déli határát a transzkontinentális szerződés a 42. szélességi foknál rögzítette, de az északi oldal bizonytalan volt addig, amíg a Szentpéterváron 1824-ben aláírt orosz–amerikai szerződés úgy nem határozott, hogy Orosz–Amerika (Alaszka) déli határa az 54. szélességi kör 40. percéig tart. Ezzel meghatározták az Oregon terület északi és déli határát, a 49. szélességi körnél pedig létezett egy amerikai–kanadai határ, de az csak a Sziklás-hegységig ért. Az Oregon terület felosztása a két angol hatalom között tovább várattott magára, miközben az 1830-as évektől már gyakori volt a letelepedés is.⁵⁵

Az elkövetkező időkben gyakran próbálták angol és amerikai oldalról is meghosszabbítani a 49. szélességi kört a Sziklás-hegységen túlra, de sem az 1842-es Webster–Ashburton-szerződés, sem más próbálkozások nem vezettek sikerre. Az amerikaiak gyakran hivatkoztak az 54°40' vonalra mint követeléseik északi határára (tehát a terület egészére), ám ezt nem lehetett komolyan venni: a vitatott terület a Puget-öböl és a Vancouver-sziget volt, melyek kissé a 49. szélességi kör felett helyezkedtek el. Polk elnök, mint láttuk, kampánya középpontjába helyezte Texit és Oregont, és elnökként tovább folytatta a kardcsörgetést a britek előtt is. Az Oregon-kérdésben érdektelen déli demokraták, így John C. Calhoun és James Buchanan, valamint a whigek uralták azonban a Kongresszust, akik nem értékelték nagyra Polk retorikáját. Végül Polk, mutatván valódi szándékait, éppen Calhoun és Buchanant küldte Londonba tárgyalni Aberdeen külügyminiszterrel. Bár valódi háborús veszély alakult ki, és Polk a Monroe-elvet is megidézte az Oregon-ügyben, végül békésen rendeződött az ügy a 49. szélességi kör mentén, ami sok új területet jelentett

54 Perkins, 1993. 188–190., 195–198., 174.

55 Urbán, 2011. 492.

az USA-nak, de Vancouver kikötője például a briteké maradt.⁵⁶ A jobb kapcsolatoknak köszönhetően 1854-ben tető alá hozták a kanadai–amerikai kölcsönösségi szerződést is, ami a nyersanyagokat érintette, amelyekre nagyon alacsony vámokat szabtak ki.

Nagy-Britannia észak-amerikai érdekei azonban Oregon felosztása után is helyben maradtak. Az amerikai polgárháborúban London szimpatizált a déliek törekvéseivel, ugyanakkor a rabszolgasággal nem, gazdaságilag talán jobban érdekelt volt a Dél megmaradásában, de az erőviszonyokat tekintve nem sok illúziója volt. Viktória királynő már a háború kitörése után egy hónappal semlegességi nyilatkozatot tett, ami elvben azt is jelentette, hogy a Délt hadviselő félként ismerik el, amely akár hadianyagot is vásárolhat. John Quincy Adams fiának, a Londonba kinevezett Charles Francis Adamsnek az lett a feladata, hogy a kapcsolatfelvételt megakadályozza. Ezzel hivatalos szinten sikerrel is járt, ám nem hivatalosan többször fogadták a déliek képviselőit, sőt a Bahamákon egy angol vállalat két hajót – a *Floridát* és az *Alabamát* – is összeszerelt a Konföderáció számára. A *Florida* negyven hajót súlylyesztett el, az *Alabama* több mint hatvanat.⁵⁷

Más is terhelte ugyanakkor a nyugati félteke politikáját: 1862-ben francia csapatok elfoglalták Mexikót, elzavarták Benito Juárez liberális kormányát, és Habsburg Miksa főherceget Mexikó császárává választották. Ez egyrészt nagy arcátlanság és hazárdjáték volt III. Napóleon részéről, de az angol érdekeknek megfelelt. Ahogy Lord Palmerston fogalmazta 1862-ben:

„A monarchia-tervvel kapcsolatban, ha sikeresen végre lehet hajtani, nagy áldás volna Mexikónak, és isteni ajándék minden országnak, mely érintett a Mexikóval kapcsolatos ügyekben. Megállítani az észak-amerikaiakat, akár a Föderatív, akár a Konföderatív Államokat Mexikó későbbi elnyelésében. Hogy az Észak és a Dél határozottan szét legyen választva, és hogy ugyanekkor Mexikó prosperáló monarchiává alakuljon, annál nem is tudok előnyösebb rendezést elképzelni.”⁵⁸

A polgárháború után a dühös amerikaiak nagy kártérítést, vagy akár „egész Kanadát” követelték Londontól az okozott károk miatt (az úgynevezett Alabama-követelések). Az ügyet végül az 1871-es washingtoni szerződés zárta le: London 15,5 millió dollárt fizetett kártérítésként, de ő is kapott kétfélmilliót az atlanti blokádnál elszenvedett kereskedelmi károkért.⁵⁹ 1866-ban azonban az 1854-es kölcsönösségi szerződést is felmondták az amerikaiak, ami visszalépés volt a kontinens szabad kereskedelme szempontjából. A szerződés felmondása volt az egyik legfontosabb tényező, ami Nagy-Britanniát a kanadai gyarmatok föderalizálására készítette, az 1867-es törvénnyel létrehozva Kanada Domíniumát (*Dominion of Canada*).

„Kanada egészének” elfoglalása felmerült az Alabama-követelések kapcsán, az észak-amerikai brit birtokok még később is összetűzésbe kerültek az USA szándékaival. A polgárháború után William H. Seward külügyminiszter az új

⁵⁶ Perkins, 1993. 213–217.

⁵⁷ Magyarics, 2014. 96–101.

⁵⁸ Bourne, 1967. 255.

⁵⁹ Perkins, 1993. 217–229.

amerikai imperializmus egyik úttörőjévé vált. Első és legkönnyebb feladatát Alaszka megszerzése jelentette, amit a krími háborúban kimerült Oroszország el is szándékozott adni. Az oroszok úgy gondolták, egy jövőbeli konfliktusban a nehezen védhető Alaszka hamarosan kompenzációként úgyis az angolokhoz kerülhet, és akkor már jobb, ha az amerikaiak tartják meg, ezzel is konfliktust generálva a két hatalom között. Ahogy II. Sándor cár öccse, Konsztantyin nagyherceg vélekedett: „Nem csaphatjuk be magunkat, és meg kell látnunk, hogy az Egyesült Államok, amely folyamatosan ki akarja kerekíteni birtokait és az észak-amerikai kontinens oszthatlan uralmára vágyik, előbb-utóbb meg is fogja szerezni ezeket az említett gyarmatokat tőlünk, és nem leszünk képesek őket visszaszerezni.”⁶⁰ Alaszka 7,2 millió dollárért való megvétele a washingtoni brit követ szerint azt is jelentette, hogy Kanada egészét is megszerezhetik egy nap.⁶¹

A brit félelmek különösen Brit-Kolumbiát – Oregonnak az őrájuk eső részét – illetően voltak erősek. Az amerikai bevándorlók körében volt is egy erős, bár rövid életű annexiós mozgalom. Tény, hogy Brit-Kolumbiának három választása volt ebben az időben: továbbra is brit gyarmat marad, vagy anektálja az USA, vagy csatlakozik az 1867-ben megalakult konföderációhoz, Kanada Domíniumhoz.⁶² Az ügyet végül Brit-Kolumbiának Kanadához való 1871-es csatlakozása döntötte el. Az így létrejövő Kanada Domíniummal kapcsolatban azonban nem volt világos, mennyire lehet önálló országnak tekinteni és mennyire amerikainak. Ahogy ezt a befolyásos újságíró, Albert Shaw összegezte angol kollégájának:

„Kanada Domíniuma a nemzetek családjának szuverén tagja lesz, majd amikor a Domínium népe így kívánja. De az ottawai kormány és a londoni kormány között jelenleg fennálló kapcsolat nem teszi Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságát amerikai hatalommá. Jogot követelnek maguknak, hogy Brit-Guyana vagy Kanada növekedhessen ezen a kontinensen éppúgy, mint bármely más teljes amerikai kormány. De mi úgy véljük, hogy Kanadának és Brit-Guyanának nincs joga kiterjeszteni birtokait a nyugati féltekén, mert azzal egy nagy európai hatalom visszahelyezhetné hadseregét a gyenge gyarmati igényeinek megtámogatására.”⁶³

A kanadai kérdést azonban senki nem kívánta úgy rendezni, mint a mexikói vagy az indián kérdéseket, hanem inkább a két „rendszer” konvergenciájában, a hasonló etnikumok és erkölcsök összeolvadásában, és végül egy nagy konföderációban képelték el. Albert Shaw is ezen a véleményen volt, sőt ebbe a laza konföderációba akár más angol domíniumokat is beleértett.⁶⁴

60 Miller, 1943. 521–531.

61 LaFeber, 1993. 13.

62 Neunherz, 1989. 101–111.

63 Kohn, 2004. 23.

64 Uo. 24.

Összegzés

Miközben a polgárháború után az USA kontinentális terjeszkedését befejezte, mind az amerikai imperializmus, mind a Mornoe-elv más irányt vett. Frederick Jackson Turner híres 1893-as esszéje szerint a *frontier*, a határvidék bezárult, az észak-amerikai kontinentális terjeszkedésnek többé nem volt tere. Ezzel párhuzamosan a Monroe-elv egyre inkább a Latin-Amerika feletti dominanciát jelentette az amerikaiak számára is. Az 1895-ös Olney-memorandum a latin-amerikai határvitákat utalta amerikai döntőbíráskodás elé, az 1905-ös Roosevelt-kiegészítés pedig úgy határozott, hogy az USA nem áll útjában annak, ha európai hitelezők fegyveresen akarják begyűjteni a latin-amerikai kormányok tartozását. Ezek a kiegészítések azonban már nem a kontinentális terjeszkedéssel, hanem az USA ébredő imperializmusával voltak összefüggésben.

A kontinentális terjeszkedés kezdettől az USA birodalmi programja volt, de kérdés, hogy mi volt mindennek a célja. Az amerikaiak kezdetben azt remélték, Amerika „fényes város lesz a hegyen”, egy modell minden civilizált kormányzat számára, ami végül mindenhol érvényesülni fog. A civilizált, republikánus kormányzat lényege, hogy a kormányzott férfiak részt vesznek a kormányzat megválasztásában, minden akadályt elhárítanak „az ember természetes állapotának” számító szabad kereskedelem útjából, ahogy ezt már a legkorábbi amerikai kereskedelmi szerződések is összegezték.⁶⁵ Ez még nem a modern értelemben vett szabadkereskedelmi rezsim megteremtését célozta, de kimondott célja volt az európai merkantilista rendszer „feltörése”.⁶⁶

Mivel az USA-nak korlátlan, „üresnek” tartott terület állt rendelkezésére, nem kívánt más hatalmakkal területek felett versengeni, hiszen a háborúk tapasztalatából azt is tudták, ez ártalmas a kereskedelemre. A belpolitikai viszályok és a széttartás következtében azonban világossá vált, hogy a modell önmagában nem elég: szilárd központi kormányra, nemzeti államra van szükség ahhoz, hogy „a szabadság áldásai” terjedjenek. Az 1840-es évek elején még itt-ott felmerült a konföderatív gondolat, a szabad államok társulása, de az expanzió hívei már nem támogatták sehol a jeffersoni gondolatot.⁶⁷

Három egymásra épülő réteget láthatunk: a Csendes-óceán elérésének célját, ami nemcsak a csábító keleti kereskedelem megszerzésének ígéretével kecsegtetett, hanem az egész világkereskedelem urává tehetette az USA-t. Ehhez azonban el kellett érni óceántól óceánig, amit két elv biztosított: a *manifest destiny*, amely azt sugallta, hogy az egész észak-amerikai kontinens nyilvánvalóan az azt civilizálni és birtokba venni képes amerikaiak számára van fenntartva, valamint a Monroe-elv, ami arra irányult, hogy elejét vegye, hogy bármely európai hatalom útját állja ennek a terjeszkedésnek. Mint láttuk, a terjeszkedés megállítására, ha nem is reális fenyegetés, de tényleges tervek álltak rendelkezésre néhány európai fővárosban.

65 Perkins, 1993. 11–26.

66 Weeks, 2013. 23.

67 Perkins, 1993. 170–173.

A Monroe-elv a Szent Szövetség Európája jelentette konkrét fenyegetésre reagált: arra, hogy Spanyolország és Franciaország erőszakkal próbálhatják meg visszaszerezni gyarmataikat, illetve Oroszország nagyhatalmi erejénél fogva „ukázt” adhat ki az amerikai kontinensen. A britekkel kiadandó közös nyilatkozat helyett egyoldalú amerikai kinyilatkoztatás következett, ami az Egyesült Államoknak a világpolitikába való belépését jelezte. A kezdetben minden európai hatalomnak szóló, legfőképp az észak-amerikai terjeszkedést körülbástyázó nyilatkozat később egyre inkább a tengeri kereskedelemért és a meglévő gyarmatok sorsáért folytatott angol–amerikai versengésnek adott kontextust. Csak a 19. század legvégén, a különböző „kiegészítésekkel” és értelmezésekkel nyerte el a Monroe-elv a köznyelvben elterjedt jelentését, hogy a „jenki imperializmus” eszköze a latin-amerikai országok pénzügyi és politikai szuverenitásával szemben.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Articles of Confederation

1781 *Articles of Confederation*, March 1, 1781. In: *Yale Law School. The Avalon Project*. http://avalon.law.yale.edu/18th_century/artconf.asp (letöltés: 2023. január 23.).

Bourne

1967 Bourne, Kenneth: *Britain and the Balance of Power in North America, 1815–1908*. Berkeley, 1967.

Brauer

1988 Brauer, Kinley J.: The United States and British Imperial Expansion, 1815–1860. In: *Diplomatic History*, 12. (1988) 1. sz. 19–37.

Bullard

2014 Bullard, Gabe: The Surprising Origin of the Phrase ‘Flyover Country’. In: *National Geographic*, 2014. március 14.

Bush

2014 Bush, Robert D.: *The Louisiana Purchase: A Global Context*. New York, 2014.

Calhoun

1859 *The Works of John C. Calhoun*. Vol. 5. *Reports and Public Letters of John C. Calhoun*. Ed.: Crallé, Richard K. New York, 1859.

Cohen

2010 Cohen, Warren I.: *America’s Response to China: A History of Sino–American Relations*. New York, 2010.

Gates

1940 Gates, Charles M.: The West in American Diplomacy, 1812–1815. In: *The Mississippi Valley Historical Review*, 26. (1940) 4. sz. 449–510. DOI: <https://doi.org/10.2307/1896318>.

Green

2017 Green, Michael J.: *By More Than Providence: Grand Strategy and American Power in the Asia*. New York, 2017.

Harris

2014 Harris, William L.: Wars, Claims, and the Cry for a Stronger Monroe Doctrine. In: *United States–Latin American Relations, 1850–1903: Establishing a Relationship*. Ed.: Leonard, Thomas M. Tucaloosa, 2014. 107–122.

Immerman

2012 Immerman, Richard H.: *Empire for Liberty: A History of American Imperialism from Benjamin Franklin to Paul Wolfowitz*. Princeton–Oxford, 2012.

Jefferson

1803 Jefferson's Instructions for Meriwether Lewis. Transcribed and edited by Gerard W. Gawalt. In: *Rivers, Edens, Empires: Lewis & Clark and the Revealing of America*. [Exhibition. Library of Congress.] <https://www.loc.gov/exhibits/lewisandclark/transcript57.html> (letöltés: 2023. január 23.).

Keliher

2007 Keliher, Macabe: Anglo–American Rivalry and the Origins of U.S. China Policy. In: *Diplomatic History*, 31. (2007) 2. sz. 227–257.

Kohn

2004 Kohn, Edward P.: *This Kindred People: Canadian–American Relations and the Anglo-Saxon Idea, 1895–1903*. Montréal, 2004.

LaFeber

1993 LaFeber, Walter: *The American Search for Opportunity, 1865–1913*. Cambridge, 1993. (The Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. 2.)

Lénárt

2016 Lénárt András: Latin-Amerika a Monroe-doktrína (1823–2013) árnyékában. In: *Orpheus Noster*, 8. (2016) 4. sz. 57–69.

León

1995 León, M. Consuelo: Foundations of the American Image of the Pacific. In: *Asia/Pacific as Space of Cultural Production*. Eds.: Wilson, Rob – Dirlik, Arif. Durham, 1995. 17–29.

Louisiana Purchase

[É. n.] *Louisiana Purchase*. The Lehrman Institute. <http://lehrmaninstitute.org/history/louisiana-purchase.html> (letöltés: 2023. március 29.).

Magyarics

2015 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság. Érdekek és értékek*. Bp., 2015.

Miller

1943 Miller, Hunter: Russian Opinion on the Cession of Alaska. In: *The American Historical Review*, 48. (1943) 3. sz. 521–531. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/48.3.521>.

Monroe-elv

1823 A Monroe-elv, 1823. In: *Egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk.: Diószegi István. Bp., 2001. 613–615.

Nakajima

2007 Nakajima, Hiroo: The Monroe Doctrine and Russia: American Views of Czar Alexander I and Their Influence upon Early Russian–American Relations. In: *Diplomatic History*, 31. (2007) 3. sz. 439–463. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.2007.00627.x>.

Neunherz

1989 Neunherz, Richard E.: “Hemmed In”: Reactions in British Columbia to the Purchase of Russian America. In: *The Pacific Northwest Quarterly*, 80. (1989) 3. sz. 101–111.

Nilsson

2017 Nilsson, Erik: *The Open-Door Policy and Geopolitics, 1890–1910*. [Thesis. Erasmus Universiteit Rotterdam.] Rotterdam, 2017. <https://thesis.eur.nl/pub/39277/Nilsson-Erik.pdf> (letöltés: 2023. január 23.).

Ó Tuathail – Agnew

1992 Ó Tuathail, Gerald – Agnew, John: Geopolitics and Discourse. Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. In: *Political Geography*, 11. (1992) 2. sz. 190–204.

Perkins

1993 Perkins, Bradford: *The Creation of a Republican Empire, 1776–1865*. Cambridge, 1993. (Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. 1.)

Polk

1845 Polk, James K.: First Annual Message. December 2, 1845. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley. In: *The American Presidency Project*. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/first-annual-message-6> (letöltés: 2023. január 23.).

Slack

2010 Slack, Edward R., Jr.: Sinifying New Spain: Cathay's Influence on Colonial Mexico via the Nao de China. In: *The Chinese in Latin America and the Caribbean*. Eds.: Look Lai, Walton – Tan, Chee-Beng. Leiden–Boston, 2010. 5–31.

Smith

2012 Smith, Tony: *America's Mission: The United States and the Worldwide Struggle for Democracy*. Princeton, 2012.

Sparrow

2005 Sparrow, Bartholomew H.: Empires External and Internal: Territories, Government. Lands, and Federalism in the United States. In: *The Louisiana Purchase and American Expansion, 1803–1898*. Eds.: Levinson, Sanford – Sparrow, Bartholomew H. New York, 2005. 235–250.

Stagg

2012 Stagg, John C. A.: *The War of 1812. Conflict for a Continent*. New York, 2012.

Tyler

1842 Tyler, John: Special Message to Congress. December 30, 1842. In: *The American Presidency Project*. <https://loveman.sdsu.edu/docs/1842TylerDoctrine.pdf> (letöltés: 2023. január 23.).

Urbán

2011 Urbán Aladár: Az Amerikai Egyesült Államok. In: *19. századi egyetemes történelem. Európa és az Európán kívüli országok*. Szerk.: Vadász Sándor. Bp., 2011. 476–526. (Osiris tankönyvek.)

Weeks

1992 Weeks, William Earl: *John Quincy Adams and American Global Empire*. Lexington, KY., 1992.

2013 Weeks, William Earl: *Dimensions of the Early American Empire, 1754–1865*. New York, 2013. (The New Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. 1.)

TAMÁS PÉTER BARANYI

THE MONROE DOCTRINE AND THE GEOPOLITICS OF U.S.
CONTINENTAL EXPANSION

The article puts the Monroe Doctrine in the context of the early American empire-building project connecting essential goals of contemporary American elites, namely, securing U.S. continental expansion, and gaining control of trade relations with Asia. The Monroe Doctrine was thus not a tool of imperialism vis-à-vis Spanish American republics, but a bulwark against major European powers on the Western hemisphere to fulfill American “manifest destiny.” The article examines the precursors of the doctrine, the circumstances of its formulation, and its early applications. Originally a tool to ward off European encroachments, the Monroe Doctrine later became mostly seen in the context of a broader Anglo–American rivalry on the Pacific coast and beyond, and only became a rhetorical tool for U.S. domination of its southern neighbours by the 1890s.

Arab hatások Ibériától Kínáig¹

Különleges tanulmánykötetet tart a kezében az olvasó, a szó minden értelmében. Különleges a könyv, mert az arab kultúrkört, az arab népet és az iszlámot hivatott bemutatni, térben és időben igen széles spektrumban. Különleges, mert az Ibériai-félszigettől egészen Kínáig tehetünk képzeletbeli utazást, bejárva közben a köztes Afrikát is. Időben pedig a preiszlám-tól a kolonializmuson át egészen a közelmúlt nemzetközi kapcsolataihig jutunk el, megismerve a Kelet és a Nyugat viszonyának epizódjait az arab világgal.

A nemzetközi szerzőgárda angol nyelvű tanulmányai négy tematikus blokkba szerveződnek, az utolsó rész könyvrecenziókat tartalmaz. A tematikus részekben belül hasonló formátumúak az írások: a főszöveget rövid absztrakt (az angol mellett gyakran arab, francia vagy magyar nyelven is), valamint kulcsszavak vezetik be, és minden esetben igen impozáns bibliográfia zárja. Ezt a szerkesztési módot azért is érdemes hangsúlyozni, mert az absztraktok nem csupán felkelthetik az olvasó érdeklődését, hanem alapszintű, szikár, tablószerű háttértudást is adnak az adott témáról.

A Centuries of Islamic Impact on Western Europe (Az iszlám hatás évszázadai Nyugat-Európában) című rész Shaimaa Albanna (Egyiptom) Nyugat-Andalúziáról szóló tanulmányával kezdődik, amely a kulturális identitás és a földrajzi elhelyezkedés fontosságát, befolyásoló hatását hangsúlyozza. Mindez alapjaiban határozta meg az iszlám identitást a vizsgált európai területen is (ma Dél-Spanyolország és Dél-Portugália). A tanulmány egyik legerősebb pontja, amit mindenképp ki kell emelni, az arab és berber nép különválasztása és jellemzése. Valószínűsíthető, hogy a kötet szakmai célközönsége érti és ismeri a térséget, az érdeklődő olvasók szélesebb köre viszont gyakran összekeveri a két fogalmat, népcsoportot, tehát a tisztázás mindenképpen fontos.

A következő írás a középkori Egyiptomig kalauzol minket, hogy rámutasson történelmi, archeológiai és földrajzi jelentőségére a két világ találkozásában. A tanulmány szerzője, Ali A. El-Sayed (Egyiptom) a források és az információk szinte zavarba ejtő bőségéből biztos kézzel választotta ki a korai utazó és tudós, Al-Harawi személyiségét és 12. századi munkáját. Al-Harawi híre az európai keresztesekhez és magához „Oroszlánszívű” Richárdhoz is eljutott, bár személyes találkozásukra nem került sor.

1 *From Iberia to China: Some Interactions of the Islamic World with the West and the East*. Ed. by Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Szilágyi, Ágnes Judit – Prantner, Zoltán. Cairo–Budapest, Egyptian Academy for Printing & Translation & Publishing (EIA) – Eötvös Loránd University, Department of Modern and Contemporary History, 2022. 216 p.

Az első blokkban közölt harmadik szöveg a gazdasági bojkott kérdését veti fel a muszlimok és az európaiak között a 12–13. században. Az egyiptomi és horvát egyetemekhez is kötődő kutató, Rania Mohammad Ibrahim definiálva a gazdasági bojkott fogalmát – békés fegyver két szemben álló fél között – részletes bemutatást ad arról, hogy miképp jelentek meg Európa vallási/politikai köntösbe bújtatott gazdasági ambíciói az iszlám területeken.

Időben nagy ugrás az egyik szerkesztő, Szilágyi Ágnes Judit tanulmánya, mely egyben üde színfoltja a kötetnek, amennyiben a sok államférfi, tudós, felfedező, politikus mellett egy művésszel, a francia–portugál Marie-Antoinette Aussenackal foglalkozik, és megmutatja, hogy helye van a kötetben a „másik” nemnek és a nőtörténetnek is. Egy olyan kivételes személyiségről szól az írás, aki nemcsak a nemzetközi kulturális életben hívta fel magára a figyelmet már az 1920-as években (az *Atlândia* magazin tudósított koncertkörútjáról), de később, világjáró zongoraművészként a síta gyökerű bábi (bahái) vallás híve és népszerűsítője lett. Esete rávilágít arra, hogy az Iránból induló mozgalom mekkora hatással volt a nyugati eliteire is a két világháború közti évtizedekben.

Az első részben talán a záró tanulmány a legolvasmányosabb. Szabó Viola Gül Baba sírjáról ír, és arról a támogatásról, amit a hazai muszlim közösségek magyar részről a 20. század első felében kaptak. Szkeptikusan kezdtem az olvasást, azzal a meggyőződéssel, hogy Gül Baba emlékére már mindenki mindent tud, de kiderült, még mindig lehet újat mondani róla. Külön kiemelném a tanulmányhoz csatolt képanyagot. A szerző a történet új- és jelenkori szárait az Osztrák–Magyar Monarchia vallási és etnikai sokszínűségében mutatja be, rávilágít a muszlimokra irányuló kiemelt figyelemre, aminek (akár napjainkig) Gül Baba sírja egyfajta szimbóluma lett.

A kötet második része a *Twentieth Century Contacts between East-Central Europe and the Near East* (Huszadik századi kapcsolatok Kelet-Közép-Európa és a Közel-Kelet között) címet viseli, ami az előzőnél időben és térben homogénebb tematikát jelöl. Első tanulmányát Elizabeth Bishop (USA) jegyzi. A jugoszláv elnök, Josip Broz Tito 1955-ös egyiptomi látogatásáról, Gamal Abden-Nasszerhez fűződő politikai kapcsolatáról és a nemzetközi viszonyokra gyakorolt hatásokról szól, bemutatva mindennek háttérében a *Galeb* jacht szimbolikus történetét is. A csatolt források listája igen bőséges.

Krajcsír Lukács tanulmánya Prága és Kairó kapcsolataival foglalkozik, főként a szuezi válság idején. Választ kapunk arra, hogy miért is volt fontos Csehszlovákia számára ez a partnerség, mikor és miért fordult figyelme a szuezi térségre. A katonai kapcsolatok kialakulására különösen nagy hangsúlyt helyez a szerző, de az olvasó számára nem teszi világossá, hogy személyes érdeklődése miatt ad-e ilyen nagy teret a katonai kérdéseknek, külön-külön az egyes fegyvernemeknek is, vagy a források sokszínűsége és bősége határozta meg ezt az irányt, vagy valóban nagy relevanciája van ennek a kérdésnek. A tanulmány befogadhatóságán javított volna, ha szövege több alpontra tagolódik.

A Közel-Kelet vonatkozásában megkerülhetetlen téma az iraki–magyar viszony kérdése, adott esetben az 1958 és 1989 közötti periódus története. A két ország közti politikai, gazdasági, katonai, kulturális kapcsolatok bemutatását J. Nagy László professzor és a könyv ötletgazdája és szerkesztője, Abdallah Al-Naggar (Egyiptom) végzi el. Bár Budapest és Bagdad között 1938 óta állt fenn diplomáciai kapcsolat, a tanulmány kezdőpontja 1958, amikor egy katonai hatalomátvételt követően egy új vezető politikus (Abdel-Kerim Kászem) és kormányra került Irak élére, amelyet Magyarország azonnal elismert. A tanulmány legélvezetesebb része Szaddám Huszein budapesti látogatásának leírása és a mellékletként közölt titkos jelentés, amely ellensúlyozza a részletes, számadatokkal alátámasztott, szárazabb

részeket. A jelentés igazi csemege az iraki politikus ellentmondásos személyiségére vonatkozóan, és megdudható belőle, hogy miért érkezett *igazából* hazánkba.

Prantner Zoltánnak, a kötet harmadik szerkesztőjének kiváló tanulmánya következik ezután. A szerző a jemeni polgárháborút mutatja be, illetve annak megjelenését és hatását a magyar diplomáciai dokumentumokban. Remélhetőleg ennek a szinte ismeretlen terepre vezető, merész vállalkozásnak lesz folytatása, tekintve hogy Jemen története nálunk kevésbé kutatott, és ez a téma magában kitenne egy nagyobb lélegzetű tanulmányt, kisebb kötetet.

Az egyiptomi kutató, Abdallah Al-Naggar és J. Nagy László újabb, közös tanulmánya zárja ezt a tematikus blokkot. Az írás szintén a magyar külkapcsolatokra fókuszál, hazai levéltári és sajtóanyag elemzésével mutatja be a kétoldalú viszonyt Kuvaittal, a Perzsa-öböl menti országgal az 1960–1980-as években, a politikusok kölcsönös látogatását állítva a középpontba. Érdekes lett volna a témát a partner oldaláról is megvilágítani a kuvaiti dokumentációt és sajtóvisszhangot is feldolgozva.

A könyv harmadik nagyobb egysége, melynek címe *Saudi Arabia and the Far East* (Szaúd-Arábia és a Távol-Kelet), a legspeciálisabb és a legrövidebb. Három magyar kutató tanulmányát tartalmazza. Némileg félrevezető a címadás, mivel csak részben érinti az arab ország távol-keleti kapcsolatait, amennyiben Gulyás K. László záró tanulmánya Szaúd-Arábia és Kína együttműködésével foglalkozik. Napjaink folyamatait vizsgálva arra keresi a választ, hogy a kínai „egy övezet, egy út” kezdeményezés (energiaszektor, atomenergia, infrastruktúra-fejlesztés, telekommunikáció) miképp egyeztethető össze a szaúdi gazdasági és társadalmi reformmal, a Vision 2030 programmal (ennek lényege az ország olajszektorától való függőségének csökkentése, a gazdasági diverzifikáció és a közszolgáltatás fejlesztése).

Kornéli Beáta kapcsolattörténeti írásának szálai ugyanakkor nem vezetnek el a Távol-Keletig, viszont Ibn Szaúd pályafutásának, diplomáciai és katonai eredményeinek bemutatásán keresztül sokat elárulnak a 19–20. század fordulójának brit hatalmi politikájáról, az Oszmán Birodalom állapotáról. Percze Máté Szaúd-Arábia 20. századi történetét tekinti át összefoglaló írásában. A középpontba az olaj szerepét állítja, és azt a sikertörténetet mutatja be, melynek során az ország regionális középhatalommá vált. A szerző kitér arra, hogy ennek a sikernek ára van: számos helyi, regionális konfliktus. A tanulmánykötet záró része recenziókat tartalmaz négy olyan kötetről, melyek témája illeszkedik a kiadvány koncepciójához. Mindegyik mű az iszlám világ, valamint a Nyugat és a Kelet közötti kölcsönhatás bizonyos elemeit vizsgálja.

A kötetet olvasva sokan találhatnak az érdeklődési körükhöz közel álló tanulmányt, ugyanis a tematika igen nagy mozgásteret adott a szerzőknek időben és térben egyaránt. A szerkesztők logikus egységekbe szervezték a tanulmányokat. A terjedelem elbírt volna, és a tematika kiegyensúlyozottabb lehetne a fontos közel-keleti országok közül Szíria vagy éppen Libanon szerepeltetésével, vagy esetleg még egy Észak- és Közép-Afrikának szentelt blokkal, amelybe bekerülhetett volna Algéria, Líbia, Kongó vagy Szudán. Ehhez persze kellene az is, hogy legyenek megfelelő kutatások, továbbá rangos szerzők, akik ezekkel a területekkel foglalkoznak. A hiányérzetet ellensúlyozzák ugyanakkor a könyvnek azok az írásai, amelyek egy-egy kevésbé kutatott kérdés vonatkozásában kifejezetten hiánypótló újdonságok, vagy segítenek az emberek fejében élő misztikus (tév)képzetek eloszlátásában (Irak, Jemen, Szaúd-Arábia, Kuvait esetében).

Konklúzióként elmondható, hogy az összeállított anyag – a maga gyenge pontjával és erősségeivel együtt is – nővum a tudományos könyvpiacra, és egy nagyon szerteága-zó kapcsolati hálót tár fel mind a hazai, mind a nemzetközi olvasóközönség előtt.

(A nemzetközi érdeklődés első jeleként az egyiptomi Ali A. El-Sayed professzor írt ajánlást a tanulmánykötethez.) A könyv elolvasása feltétlenül közelebb hozza és mindkét fél számára érthetőbbé teszi a kulturálisan rendkívül gazdag, ám állandó feszültséggel terhelt iszlám világot és partnereit.

*Nagy Georgina**

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában doktorált.

Házass bevándorlók érzelmei és bírósági ügyei a századforduló Argentínájában¹

Napjainkban a magyarországi történészek körében nem ismeretlen a tőlünk nyugatabbra évtizedek óta művelt és népszerű irányzat, az „érzelmek története” (*history of emotions*). A tárgykörrel az elmúlt években több hazai publikációban és konferencián találkozhattunk, a magyar társadalomtörténeti kutatásokban is egyre közkedveltebb irányzatként tekinthetünk rá.² A Bloomsbury Publishing brit kiadó *History of Emotions* címmel történelmi tematikájú sorozatot indított útjára 2020-ban, amelynek hét kötete jelent meg eddig. A szerkesztőbizottság nemzetközi összetételű, tagjai amerikai, ausztrál, spanyol, német, finn, olasz egyetemek és kutatóintézetek munkatársaiból kerültek ki. A sorozat által érintett témakörök kronológiailag, földrajzilag és tematikailag is széles skálán mozognak. A megjelenő művek fókuszában a különböző érzelmek és érzések múltbéli világai állnak, amelyeket a szintén eltérő országokból válogatott szerzők más-más aspektusokból járnak körül: hogyan lehet üzletként tekinteni az érzésekre, milyen érzelmek kapcsolódnak az Oszmán Birodalomhoz, a prostitúcióhoz, a betegségekhez, a munkavégzéshez, illetve milyen félelmek voltak jellemzőek a német ajkú területeken.³ A hazai történetírás számára szintén előnyös lenne, ha az elmúlt évek tudományos tevékenységének eredményeként a kiadó sorozatában egy magyar vonatkozású kötet is napvilágot látna.

Jelen írásban az említett sorozatból egy 2021-ben megjelent monográfia kerül górcső alá, amelynek középpontjában a 19–20. század fordulóján Argentínában is jelen lévő bevándorlás és annak házasságokra gyakorolt hatása áll. A századfordulós migráció közkedvelt témakörének újabb feldolgozását az teszi különösen érdekessé, hogy ezúttal egy dél-amerikai ország, illetve az odaérkező házassági férfiak és nők élethelyzete, viszonytársai, egymással kötött megállapodásai és azok megszegésének számtalan esetét elemzi, mindez a már említett érzelmek története megközelítéseinek alkalmazásával. A mű szerzője María Monica Bjerg, egy hazájában és nemzetközileg is elismert argentin társadalomtörténész, akinek fő kutatási területei közé tartozik az argentin bevándorlás története, az érzelmeknek

1 Bjerg, María: *Emotions and Migration in Argentina at the Turn of the 20th Century*. London, Bloomsbury Publishing, 2021. 175 p. (History of Emotions.)

2 A Hajnal István Kör 2017-ben átfogó konferenciát rendezett. Erről lásd bővebben: Kovács Janka – Lászlófi Viola: Új megközelítés száz nézőpontból: az érzelmek története. In: *ujkor.hu*, 2017. szeptember 23. <https://ujkor.hu/content/uj-megkozelites-szaz-nezopontbol-az-erzelmek-tortenete> (letöltés: 2023. február 8.). Lásd még a konferencia előadásait: *Az érzelmek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk.: Lukács Anikó – Tóth Árpád. Bp., 2019. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 31.)

3 A sorozat köteteit lásd: <https://www.bloomsbury.com/us/series/history-of-emotions/> (letöltés: 2023. február 8.).

és a migrációnak, valamint az érzelmeknek és az anyagi kultúrának a kapcsolatai. Ezen témakörökben számos publikációja jelent meg.⁴

A most ismertetendő munka először 2019-ben, spanyolul jelent meg, talán az angol fordításnál többet mondó címmel: *Lazos Rotos. La inmigración el matrimonio y las emociones en la Argentina entre los siglos XIX y XX* (Megszakadt kötelékek. Bevándorlás, házasság és érzelmek Argentínában a 19. és 20. század fordulóján). María Bjerg műve hat fő fejezetből áll, amelyeket a genderszemlélet alkalmazása, valamint a hétköznapok története és a nőtörténet iránti érdeklődés jellemez. A fejezetek címei – vélhetően a kiadó szorgalmazására is – jól csengő, figyelemfelkeltő szóösszetételek, amelyek a szélesebb olvasóközönség számára is vonzóbbá tehetik az írásművet, nagyobb érdeklődésre tartva számot. Az olvasmányélmény fokozását célozza az is, hogy a szerkesztésnél végjegyzetet alkalmaztak. A kötet végén a 123 oldalnyi törzsszöveg mellett 30 oldal jegyzetet és hivatkozást, valamint a kutatási eredményeket alátámasztó 11 oldalas bibliográfiát találunk. A műben való keresést elősegíti a legfontosabb tartalmi elemeket felsorakoztató tárgymutató.

A kutatás jelentős szakirodalmi és forrásbázisra támaszkodik. A kivándorlás jellemző forrástípusának számító levelezések – amelyek olykor érzelmeket is közvetítő mellékleteket is tartalmaztak (fotográfiák, szárított virág, pénz stb.) – és sajtócikkek mellett a szerző egy másik, a migrációkutatásban eddig kevésbé használt forráscsoportot is bevont az elemzésébe: a bevándorlók házassági pereinek dokumentumait és minden azokhoz kapcsolódó mellékletet (például születési és házassági anyakönyveket, konzulátusi iratokat, bünyügyi jelentéseket, orvosi és pszichiátriai szakvéleményeket, családtörténeti dokumentumokat stb.). María Bjerg hol több, hol kevesebb sikerrel igyekezett utánajárni az adott esetek szereplői elő- és utóéletének egyaránt. A kutatás során az argentin bevándorlásban leginkább érintett (mintegy 80 százalékot képviselő) népcsoportokra, a spanyolokra és olaszokra koncentrált.

Amint azt korábban már Mátay Mónika *Törvénytészi játsszmák* című munkájában hazai példákon keresztül is tapasztalhattuk, a házassági perek számtalan érdekes és sokszínű esetet mutatnak.⁵ Bjerg arra tesz kísérletet, hogy megfejtse azokat a történeteket, amelyek a jogi procedúrák mögött húzódnak, és hús-vér emberek által elkövetett házasságtörésekről, kettős házasságról, erőszakos cselekményekről, gyilkosságokról tudósítanak. A szerző véleménye szerint a legtöbb esetben ezeknek a gyökerei az egymásnak tett fogadalmak megszegésében és a körülmények nem várt változásában keresendők. Érveit esettanulmányokon keresztül ismerteti.

Az első két fejezetben megismerhetjük azokat a bevándorlást ösztönző tényezőket, amelyek Argentínába csábították az embereket. A szerző bemutatja, hogyan fejlődött az ország, milyen jelentős prosperitás figyelhető meg a 19. század második felétől. Áttekintést ad az argentin társadalmi viszonyokról, de nem hallgatja el a fejlődés árnyoldalait sem. Bjerg szerint a házaspárok migrációs stratégiája arra az egymásnak tett ígéretre épült, hogy az ideiglenesen elszakadó férfiak és nők idővel újra egyesülnek, megteremtve azokat az anyagi feltételeket, amelyek a családjuk számára szükségesek és előnyösek. A problémát sok esetben az jelentette, hogy a hatalmas távolság miatt a házastársak beleragadtak a valóságban kötelességekkel, korlátokkal, kielégítetlen szükségletekkel járó elképzeléseik világába. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a nők bizonyos fokú autonómiára tettek szert a

4 Az Universidad Nacional de Quilmes (UNQ) egyetem professzora, a Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET) munkatársa és az Academia Nacional de la Historia de la República Argentina levelező tagja. Könyveiről és publikációról bővebben: https://www.conicet.gov.ar/new_scp/detalle.php?keywords=&id=21207&datos_academicos=yes (letöltés: 2023. február 8.).

5 Mátay Mónika: *Törvénytészi játsszmák. Válas Debrecenben, 1793–1848.* Debrecen, 2006.

férfiak távollétében, azonban a férfiek Argentínából is próbálták irányítani a feleségeik mindennapjait a levelekben küldött utasításokkal. A nők vitték az otthoni napi ügyeket, rájuk hárult a gyermeknevelés, a családjuk és barátaik támogatásától, valamint a férfiek által jó esetben hazaküldött pénzüsszegektől függtek. A házastársak közötti kapcsolatot az egymásnak küldött levelek és táviratok tartották fenn, ez azonban több problémát is magában hordozott. Sokan ekkor még analfabéták voltak, leveleiket mások segítségével írták és olvasták, emellett az írni-olvasni tudók leveleiben és képeslapjain is csak korlátozottan lehetett az intimitást kifejezni. Előfordult, hogy a levelek elvesztek, vagy a konzulátuson maradtak olvasatlanul. Ez a fajta kommunikáció félreértésekre, félremagyarázásokra és konfliktusokra adott okot.

Bjerg érdekes képet fest arról, hogy milyen volt Olaszországban és Spanyolországban egy még élő házastársnak a kvázi özvegyeként élni a nagy távolságok miatt, valamint milyen csábításoknak voltak kitéve a bevándorló férfiak.⁶ Amint arra a szerző is rámutat, a fejlődő argentin városok hemzsegték az alkalmi szexuális kapcsolatok és az éjszakai mulatóságok lehetőségeitől. A kocsmák, bárók, bordélyházak, kávéházak és az utcai élet sok esetben vonzóbbak voltak a férfiak számára, mint egy bérház nyomorúságos szobája, egy vasúti sínek mellett felállított piszkos sátor, vagy a mezőgazdasági munkások közös hálótermeiként szolgáló fészerek.

Európai nők ezrei utaztak Argentínába, hogy újra találkozzanak a férjükkel – ez sokszor csak hosszú éveket követően sikerült. A férfiak hívására érkező nők és gyermekek számára az utazás és az azzal járó viszontagságok kevésbé voltak nehézségekkel telik, mint azoknak, akiknek a férje felszívódott, így önerőből keltek útra, hogy férjük után menjenek, megtalálják őket és kiderítsék eltűnésük okát, ami gyakran a hűtlenség és a bigámia volt. Nem volt könnyű helyzetben az a feleség, akinek szembe kellett néznie az ismeretlen ország jogrendjével, bürokráciájával, szokásaival, és okiratokkal kellett bizonyítania állításait, amelyeket olykor csak otthonról tudott beszerezni a konzulátusokon és egyházi intézményeken keresztül. Nem csupán a hátrahagyott nők, de a „második” feleségek is több alkalommal tettek feljelentést a házasságuk érvénytelenítését kérve, aminek eredményeként a bigámistát kétszer is beperelték.

A szerző az ígéretekről, várakozásokról és az árulásokról szóló alfejezetben esettanulmányokon keresztül mutatja be olvasóinak, hogyan lett többek között egy elhagyott spanyol feleségből és anyából argentin varrónő, mit tehetett egy kiszolgáltatott olasz nő, miután férjét rajtakapta házasságtörésen és bigámián. Érdekes betekintést nyújt néhány eset abba is, hogy az újraházasodás miként segítette elő a bevándorló férfiak társadalmi beilleszkedését és felemelkedését, illetve több bűnelkövető hogyan kerülte el a büntetését.

María Bjerg feltárt több olyan esetet is, amelynek a tárgya a házasságon belüli erőszak vagy gyilkosság volt, ezeket a migráció beváltatlan reményeiből eredő frusztrációk és konfliktusok váltották ki. A konfliktusok megoldásának egyik formájaként a férfiek gyakran alkalmaztak erőszakot, állításuk szerint sok esetben az általuk érzett dühből, haragból és féltékenységből fakadó, irányíthatatlan szenvedélyük készítette őket arra, hogy bántalmazták, rosszabb esetben megölik feleségüket. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a kor patriarchális beállítottsága miatt a férfiek cselekedeteivel szemben a törvények elnézőbbek voltak, mint a nők hasonló tetteivel szemben, így voltak olyan esetek, amikor komolyabb büntetés nélkül megúszták a dolgot.

6 Olaszországban gyakran „fehér özvegyeknek” nevezték azokat az asszonyokat, akiket kivándorolt férjük hátrahagyott.

A szerző kitér arra is, hogy a hosszan tartó elválás és a rendszertelen kommunikáció miatt a nők és a férfiak érzelmei kihűltek, ami a feleségeket is házasságtörésre ösztönözte. Miután férjeik elhagyták az országot, olykor szenvedélyből, olykor a szükségétől vezérelve, mintegy megélhetési stratégiaként kerestek menedéket egy másik férfi társaságában. Voltak, akiknek törvénytelen gyerekek születtek, vagy házas létükre élettársi kapcsolatban éltek egy másik férfival.

A könyv utolsó fejezetében a szerző egy érdekes és összetett gyilkossági esetet elemez. A bűnelkövető állítása szerint szerelemből ölt, hét levélben is vallomást tett, amelyben kifejtette az áldozat iránti érzéseit a bírónak. Az ügy különlegessége, hogy az áldozat prostituált volt, másrészt nem volt törvényes házasság a két fél között – ám Argentínában a hosszabb együttélést társadalmilag és kulturálisan olyannak tekintették, mintha házasság volna.

Mint az iménti rövid ismertetésben láthattuk, María Bjerg a monográfiájában egy meglehetősen érdekes és izgalmas témakört jár körül, a migráció, a házassági kapcsolatok és az ezekkel járó érzelmek világának összefonódását. A mű amellet, hogy mélyebb betekintést enged a századforduló Argentínájába és az európai bevándorlók hétköznapi életébe, elméleti és módszertani szempontból is hasznos kiindulópont lehet a további kutatásokhoz. A vizsgálatot az európai kivándorlás aspektusából és a kibocsátó országokban keletkezett peres ügyek nézőpontjából is érdemes lenne megvizsgálni. Az ily módon születő eredményeket a későbbiekben akár komparatív módon is össze lehetne vetni egymással.

*Balogh Ádám Tibor**

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

A Karibi Légió tündöklése és bukása¹

„Fidel, sok minden tódul most az emlékezetembe, amikor először találkoztunk María Antonia házában, amikor hívtál, hogy tartsak veletek (...), aztán az előkészületek minden izgalma”² – így kezdődik Ernesto „Che” Guevara Kubából való, 1965-ös távozásakor Fidel Castrónak írt, sokat idézett búcsúlevele. Az már kevésbé ismert, hogy miként került sor erre a találkozóra. María Antonia González egy kubai emigráns volt, akinek mexikóvárosi lakásán gyűltek össze rendszeresen a hazájukat elhagyó kubai forradalmárok, akik emigrációban szervezkedtek Fulgencio Batista uralmának megdöntésére. Guevarát egy kubai ismerőse, Antonio López Fernández (Ñico López) vitte el María Antonia házába, hogy ott találkozzon a kubaiak vezetőjével, Fidel Castróval. Guevara Lópezet még Guatemalában ismerte meg, ahol Hilda Gadea, a jövődöbéli felesége mutatta be neki. A perui származású Gadea Víctor Raúl Haya de la Torre a marxizmust a helyi viszonyokra adaptáló Amerikai Népi Forradalmi Szövetség (Alianza Popular Revolucionaria Americana, APRA) pártjának tagjaként sok más latin-amerikai forradalmi szervezet tagjához hasonlóan maga is emigránsként élt a guatemalai fővárosban, Jacobo Árbenz Guatemalája ugyanis ekkoriban számos latin-amerikai forradalmárnak nyújtott menedéket. Ezt a kubaiak is tudták, és a Moncada laktanya sikertelen ostroma után többen – köztük López is – Guatemala havannai nagykövetségére menekültek, majd a közép-amerikai országba távoztak. A Guatemalába érkező *moncadista* veteránok felkeltették Gadea figyelmét, és kereste a kapcsolatot velük. López beszélt Gadeának a kubai forradalmi törekvésekről és a mozgalom karizmatikus vezetőjéről. A többi pedig – ahogy mondani szokás – már történelem.

De hogyan lett Guatemalából és Mexikóból forradalmi *hotspot*? Hogyan alakította Latin-Amerika történetét az 1940–1950-es évek emigránshálózata? Ezeket a kérdéseket járja körbe az Oxfordi Egyetem doktorandusz hallgatója, Nicolás Prados Ortiz de Solórzano 2020-ban megjelent, most ismertető kötetében, amely korlátozott terjedelme ellenére jelentős újdonságokkal szolgál Kuba, a kubai forradalom és a Karib-térség egészének 20. századi történetéhez. Többek között választ ad olyan kérdésekre, hogy mi volt az 1947-es Cayo Confites-i expedíció háttere, amelyhez a huszoneves Fidel Castro is csatlakozott; miért élt Batista 1952-es puccsa idején Havannában Rómulo Betancourt, Venezuela korábbi elnöke vagy Juan Bosch dominikai ellenzéki, későbbi államfő; miért éppen a dominikai diktátor, Rafael Trujillo ismerte el elsőként Batista kormányát 1952-ben; miért a megbuktatott kubai elnök, Carlos Prío Socarrás pénzéből vették meg Castro és társai a Granmát; vagy hogy

1 Prados Ortiz de Solórzano, Nicolás: *Cuba in the Caribbean Cold War: Exiles, Revolutionaries and Tyrants, 1952–1959*. Chalm, Palgrave MacMillan, 2020. 113 p. (St Anthony’s Series.)

2 Idézik például itt: Barrio, Hilda – Jenkins, Gareth: *Che Guevara legendája*. Bp., 2004. 314–316.

miként lett a kubai forradalmárok kiképzője a spanyol polgárháború egyik veteránja, Alberto Bayo.

Prados kötete a 20. század első felének egy kevésbé ismert epizódját, a Karibi Légión (Legión del Caribe) történetét járja körül, ami több szempontból is érdekes. Egyrészt képet kapunk egy alig dokumentált informális szervezetről, másrészt a szerző új szempontokkal gazdagítja a kubai forradalom irodalmát. Fő állítása ugyanis az, hogy a kubai forradalom nem elszigetelt felkelés volt, hanem egy térségi tendenciába illeszkedett bele, és a kubai forradalmárokat egy már korábban is létező, határokon átívelő karibi hálózat támogatta.

Az első fejezetben Prados bevezeti a kötetben használt fogalmakat, historiográfiai áttekintést ad a témáról, valamint bemutatja a felhasznált forrásokat. A fogalmak tisztázásakor egyrészt a Nagy-karibi-medence (Circum-Caribbean) kérdésével foglalkozik, amelybe nem csupán a karibi szigetvilág, hanem a közép-amerikai országok és Dél-Amerika északi része, elsősorban Venezuela is beletartozik. A hidegháború fogalmát is átértelmezi. Kiemeli, hogy munkájának egyik fontos célja, hogy tisztázza: a „hidegháború Latin-Amerikában” nem egyenlő „a latin-amerikai hidegháborúval”. Azt kívánja bizonyítani, hogy a Karib-térségben sajátos helyi hidegháború alakult ki, amelyet demokratikus rendszerek folytattak (katonai) diktatúrákkal, és ez a konfliktus nem feltétlenül esett egybe a Szovjetunió és a Nyugat közötti szembenállással.

A historiográfiai áttekintésben bemutatja a kubai forradalom nemzetközi vonatkozásait tárgyaló nemzetközi szakirodalmat, melyben csupán egyetlen munka foglalkozott kiemelt mértékben a Karibi Légiónal.³ A kötet egyik fő erényét azonban a szerző saját, a Kubai Történelmi Intézet levéltárában és a kubai külügyminisztériumban folytatott kutatásai jelentik. Ezenkívül vizsgált európai forrásokat is, például a Franco-rendszer diplomatáinak a Karib-térségre vonatkozó levelezését, továbbá az interneten elérhető amerikai diplomáciai forrásokat is. A korabeli sajtót is felhasználta, mind a kubait (*Bohemia*, *Diario de la Marina*), mind az amerikaiakat (*The New York Times*, *Washington Post*).

A második fejezet az *A Caribbean Cold War, 1947–1955* címet viseli. A szerző ebben a részben először a Karibi Légión létrejöttének körülményeit vizsgálja. Megállapítja, hogy az 1930-as és az 1940-es években számos baloldali pártot alapítottak emigrációban a diktatúrák ellen. Kubában így jött létre az „Autentikus Párt” (Partido Revolucionario Cubano – Auténtico, PRC–A), Venezuelában a Demokratikus Akció (Acción Democrática, AD), a Dominikai Köztársaságban a Dominikai Forradalmi Párt (Partido Revolucionario Dominicano), Costa Ricában pedig a Nemzeti Felszabadítási Párt (Partido de Liberación Nacional, PLN). Közös inspirációjuk az APRA eszmeisége volt. Különböző együttműködések alakultak ki közöttük, amit a diktatúrák elleni harc motivált. A politikai aktivisták határokon átívelően támogatták egymást, menedéket nyújtottak egymásnak. Ez a diktatúraellenes együttműködés, kölcsönös segítségnyújtás, támogató hálózat lett az úgynevezett Karibi Légión. A szerző kiemeli, hogy a Karibi Légión nem rendelkezett hivatalos struktúrával vagy hierarchiával, inkább személyek hálózata volt, amely ismeretségek, baráti viszonyok és egyéni megfontolások alapján működött. Maga a Karibi Légión sem volt hivatalos elnevezés, csupán a sajtó ragasztotta a hálózatra, amit a tagjai nem hivatalos névként el is fogadtak, és az ellenségei is használni kezdték. Batista is többször említi a *Cuba Betrayed* című könyvében.⁴ Működéséhez elengedhetetlenek voltak az olyan befolyásos és vagyonos támogatók, mint a kubai

3 Ameringer, Charles: *The Caribbean Legion: Patriots, Politicians and Soldiers of Fortune, 1946–1950*. University Park, Pennsylvania, 1996.

4 Batista y Zaldívar, Fulgencio: *Cuba Betrayed*. New York, 1962. 45., 228., 231.

Carlos Prío Socarrás, a venezuelai Rómulo Betancourt, a guatemalai Juan José Arévalo és Jacobo Arbenz, vagy a Costa Rica-i José Figueres. A tőlük származó pénzzel a hálózat informátorokat, csempészeket, futárokat, zsoldosokat bérelhetett fel, és felszereléseket, fegyvereket, katonai kiképzést vásárolhatott.

Az 1940-es években a Karibi Légiónak főleg a Rafael Trujillo dominikai diktatúrája elleni harcra koncentrált (a Cayo Confites-i és a Luperóni expedíció 1947-ben, illetve 1949-ben), de José Figueres is kapott támogatást tőlük az 1948-as Costa Rica-i polgárháborúban. A diktatúraellenes együttműködés Fulgencio Batista 1952-es puccsa után élénkült fel újra, a megbuktatott Prío elnök és az Autentikus Párt pedig támogatóból támogatott lett. A Batistarendszerrel szembeni első ellenállási kísérletet az emigrációba vonult autentikusok az újjáéledő Karibi Légiónak erőforrásait felhasználva támogatták.⁵

Ennek az együttműködésnek a láttán, Trujillo kezdeményezésére a térség diktatúrái – elsősorban Anastasio Somoza Nicaraguája, Trujillo Dominikai Köztársasága és Batista Kubája – között is megindult egyfajta együttműködés, hogy közös erővel nyomják el a hatalmakat veszélyeztető nemzetközi forradalmi törekvéseket. A fejezet második felében ezt az együttműködést mutatja be a szerző, amit *Transnacional de la Mano Durán* (transznacionális kemény kéz) nevez, és amely hasonlóan működött a Karibi Légiónak: anyagi támogatást, hadianyag biztosítást, zsoldosok pénzelését, hírszerzési információk megosztását, illetve az egymás országában bujkáló ellenségeik meggyilkolását tette lehetővé. Ennek az együttműködésnek is voltak eredményei: 1948-ban a dominikai és nicaraguai diktatúrák támogatásával sikerült megdönteni a Demokratikus Akció kormányát Venezuelában, de a szerző szerint Batista is kaphatott segítséget Trujillótól. Ebben az alfejezetben Prados részletesen bemutatja egy amerikai zsoldos, Edward Browder tevékenységét is, akinek szolgálatait előszeretettel vették igénybe a térség diktatúrái.

Az előzmények áttekintése után a *The Internationalization of the Cuban Revolution, 1955–1956* címet viselő harmadik fejezet már kimondottan a kubai forradalomra koncentrált, annak is arra a sokszor mellőzött időszakára, amelyet a mexikói emigrációban töltött két év jelentett. Ez volt az az időszak, amikor a *moncadista* veteránok kiszabadultak a börtönből, és elhagyták Kubát. Megszületett a Július 26-a Mozgalom (Movimiento 26 de Julio, M26/7), és a kubai forradalmárok új generációja bekapcsolódott a Karibi Légiónak hálózatába. Castro és társai már egy olyan Mexikóvárosba érkeztek 1955 júliusában, ahol különféle nemzetiségű forradalmárok emigráns közössége élt. Kubából sem ők voltak az egyetlenek, ott voltak például már az Autentikus Párt aktivistái is, akik az ő érkezésükkor már aktív szereplői voltak az emigránshálózatnak. Castro és társai számára is az autentikusok jelentették az összeköttetést a Karibi Légiónak, ezért tudatosan keresték velük a kapcsolatot. Castro a Karibi Légiónak révén ismerte meg a spanyol polgárháború Mexikóban élő veteránját, Alberto Bayót. Bayo a polgárháború után érkezett Mexikóba, ahol 1948-ban került kapcsolatba a Légiónal. Akkor a Somoza-ellenes nicaraguai gerillák kiképzésével bízták meg Costa Ricában, ezúttal pedig a kubaiak vették igénybe a szolgálatait. Prados szerint a Karibi Légiónak való csatlakozással a kubaiak saját ügye egy nagyobb léptékű karibi forradalom má szélése lett ki, aminek messze ható következményei lettek.

A fejezet második felében a szerző megint a másik oldalt, a diktatúrákat, azon belül is Kuba és Dominika együttműködését vizsgálja, ami nem volt mindig zökkenőmentes, mivel

5 Az 1952-es hatalomátvétel után először Rafael García Bárceña egyetemi tanár és diákjai kezdtek el szervezkedni a puccsista kormány ellen, ám a megvalósítás fázisába nem jutottak el, mivel a kubai rendőrség letartóztatta Bárceñát.

olykor az egymással ellentétes – gazdasági, politikai, személyes – érdekek feszültségeket okoztak közöttük. Ebben a részben szerepel a könyv egyik legmeglepőbb állítása is, miszerint a Július 26-a Mozgalom is hasznot húzhatott Batista és Trujillo átmeneti szembenállásából, és Trujillo tevőlegesen is támogathatta Castro mozgalmát.

A negyedik fejezet a *The Caribbean Legion Supplying the Sierra Maestra, 1957–1958* címet viseli, és a kubai forradalom fegyveres szakaszát állítja a középpontba, két fő támogatói vonalat mutatva be részletesen. A kubai gerillák a Karibi Légión két fő patrónusától, a Costa Rica-i José Figuerestől és az időközben újra hatalomra került venezuelai Rómulo Betancourt-tól kaptak jelentős támogatást. Prados szerint Figueres fegyverekkel, felszereléssel és kiképzéssel segítette a Július 26-a Mozgalmat, Betancourt pedig fegyverek mellett anyagilag is támogatta a kubai mozgalmat. A szerző hangsúlyozza, hogy a kubaiak nem elszigetelten, hanem egy regionális hálózat részeként küzdöttek. A Venezuelából érkező támogatást tartja sorsdöntőnek, és úgy fogalmaz, hogy Batista „fegyverkezési versenybe” keveredett az olajban gazdag Venezuelával, amely ontotta a fegyvert és a pénzt a kubai gerilláknak. Azt állítja, hogy Batista bukását nem az okozta, hogy az ellene harcoló gerillák már rendelkeztek a győzelemhez szükséges erővel, hanem az, hogy Venezuelának köszönhetően nagyon gyorsan megszerezhetnék volna azt. Ez a megközelítés új adalékkal szolgál annak az összetett kérdésnek a megválaszolásához, hogy miként lehetett képes egy viszonylag kis gerillahadsereg legyőzni egy nála jóval több erőforrással rendelkező diktatúrát.

A *Conclusion: The Demise of the Caribbean Legion, 1959–1961* címet viselő ötödik, a Karibi Légión utóéletét vizsgáló fejezet kitekintés a forradalom győzelmét követő évekre és összegzése a könyv korábbi fejezeteiben szereplő megállapításoknak. Prados a Karibi Légión megszűnésének okát – többek között – az élesedő hidegháború okozta ideológiai törésben látja. A mindinkább a szocializmus útjára lépő Kuba elidegenítette magától a mozgalom korábbi mérsékeltbb támogatóit. Ugyanakkor kiemeli, hogy a Karibi Légión tapasztalatainak hatása lehetett Kuba későbbi internacionalista törekvéseire, például a nicaraguai gerillák támogatására vagy az angolai misszióra.

Prados kötetét több szempontból is jelentős munkának tartom. Új kontextusba helyezi a kubai forradalom részletesen feldolgozott témáját, és ezzel olyan összefüggésekre világít rá, amelyek nem feltétlenül tűnnek ki a csupán a forradalomra fókuszáló monográfiákból. A Karibi Légión történetének bemutatásával egy korábban kevésbé vizsgált témát is feltár. A Kubában végzett kutatásainak köszönhetően forrásbázisa is újszerű.

A szöveg tömörsége – a rendkívül sok név, helyszín, időpont és esemény – miatt a kötet befogadása valamennyi előképzettséget igényel, ezért a Kubával, a Karib-térséggel vagy a kubai forradalommal újonnan ismerkedők számára nem a legjobb kiindulópont, a témában otthonosan mozgóknak számára viszont erősen ajánlott, mivel nem a kubai forradalomról már oly sokszor leírt narratívát kapjuk vissza benne.

Kupi László*

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Térképek: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest

CONTENTS

Culture, Religion and Politics in Latin America (Emőke Horváth)	1
<i>Studies</i>	
Emőke Horváth: The Concept and Characteristics of the American Mediterranean	5
Ágnes Judit Szilágyi: The Muse Temple, or the Neo-Pythagoreans in Curitiba, Brazil	25
Dániel Farkas: The Perception of Religious Phenomena and Communities in the Journal of the Peruvian Left: Amauta, 1926–1930	35
Katalin Jancsó: Middle Eastern Immigration to Chile: Religion and Culture in a Diverse Diaspora	53
András Bakó: Foreignness and Citizenship in Latin America	67
Attila Zolcsák: The Birth of the Pinochet Regime: A Deal of the National Security Doctrine with the Neoliberalism	81
Sándor Roland Krajcsi: Relations between Cuba and Algeria in the Light of Cuban Internationalism, 1961–1965	99
László Kupi: Gabriel García Márquez and Cuba	115
Tamás Péter Baranyi: The Monroe Doctrine and the Geopolitics of U.S. Continental Expansion	137
<i>Book Review</i>	
From Iberia to China: Some Interactions of the Islamic World with the West and the East (Georgina Nagy)	159
Emotions and Migration in Argentina at the Turn of the 20 th Century (Ádám Tibor Balogh)	163
Cuba in the Caribbean Cold War: Exiles, Revolutionaries and Tyrants, 1952–1959 (László Kupi)	167

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2023-as évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap és az ELKH Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat